

СПИСАНИЕ ЗА НАУКА

НОВО ЗНАНИЕ

С ново знание към просперитет!

ИЗДАНИЕ НА ВИСШЕ УЧИЛИЩЕ ПО АГРОБИЗНЕС И РАЗВИТИЕ НА РЕГИОНИТЕ

ГОДИНА VI, БР. 2, АПРИЛ - ЮНИ 2017

NEW KNOWLEDGE

JOURNAL OF SCIENCE

New knowledge to prosperity!

UNIVERSITY OF AGRIBUSINESS AND RURAL DEVELOPMENT

VOLUME VI, No. 2, APRIL - JUNE 2017

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите

Университетско издание за наука

НОВО ЗНАНИЕ

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Главен редактор: проф. д-р Марияна Иванова

Стилов редактор: Деана Миткова

Корица: Д. Димитров – ДИМ, Цочо Пеев

Адрес на редакцията: Пловдив 4003, бул. Дунав 78

тел. 0882009578; 032/960360

science@uard.bg

www.uard.bg

www.science.uard.bg

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

University Science Edition

NEW KNOWLEDGE

ISSN 2367-4598 (Online)

ISSN 1314-5703 (Print)

Chief Editor: Prof. Mariyana Ivanova, Ph.D.

Style Editor: Deana Mitkova

Cover: D. Dimitrov – DIM, Tzocho Peev

Editorials Address: 78, Dunav Blvd., Plovdiv 4003, Bulgaria

tel. +359 882009578; +359 32960360

science@uard.bg

www.uard.bg

www.science.uard.bg

**ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ**

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Изданието е финансирано съгласно договор № ДНП05/52 от 22.12.2016 г.

за безвъзмездна финансова помощ за финансиране на българска научна периодика

в Конкурс „Българска научна периодика – 2016 г.“

СЪДЪРЖАНИЕ

ECONOMICS & MANAGEMENT

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ

<i>Eleftheria Charitou, Evgeniia Kolobova, Tryfon Ziatas, Miltiadis Chalikias, Michalis Skordoulis</i> A QUALITATIVE ANALYSIS OF THE BALANCE BETWEEN WORK AND LIFE.....	7
<i>Элефтерия Чариту, Е.А. Колобова, Трифон Зиетас, Милтъядис Чаликас, Михалис Скордулис</i> КАЧЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ БАЛАНСА МЕЖДУ РАБОТОЙ И ЛИЧНОЙ ЖИЗНЬЮ.....	8
 <i>Aleksandar Davchev</i> CREATING COMFORT AT THE WORKPLACE AS A COMPETITIVE ADVANTAGE OF THE BUSINESS ORGANIZATION ON LABOR MARKET	15
<i>Александър Давчев</i> СЪЗДАВАНЕТО НА КОМФОРТ НА РАБОТНОТО МЯСТО КАТО КОНКУРЕНТНО ПРЕДИМСТВО НА БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИЯТА НА ПАЗАРА НА ТРУДА.....	16
 <i>Evgeniy Stoyanov</i> SOME CHARACTERISTICS OF PROJECT CONTROL ACTIVITY.....	21
<i>Евгений Стоянов</i> НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА ПРОЕКТНО-КОНТРОЛНАТА ДЕЙНОСТ	22
 <i>Natalia Stoyanova</i> AGRICULTURAL MARKETS FOR THE SMALL AND THE MEDIUM ENTERPRISES	29
 <i>Yulian Petrov</i> HEALTH AND SAFETY LABOR CONDITIONS IN THE SECTOR OF EDUCATION –A PREREQUISITE FOR QUALITY EDUCATION	37
<i>Юлиан Петров</i> ЗДРАВΟΣЛОВНИТЕ И БЕЗОПАСНИ УСЛОВИЯ НА ТРУД В СЕКТОРА НА ОБРАЗОВАНИЕТО – ПРЕДПОСТАВКА ЗА КАЧЕСТВЕНО ОБРАЗОВАНИЕ	38
 <i>Valentina Marinova</i> MAIN CHARACTERISTICS AND PERSPECTIVES FOR THE DEVELOPMENT OF IDEAL FORMS OF AGRIFORESTRY IN BULGARIA.....	45
<i>Валентина Маринова</i> ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ИДЕАЛНИТЕ ФОРМИ НА АГРОЛЕСОВЪДСТВО В БЪЛГАРИЯ	46
 <i>Zlatka Kushelieva</i> NATURE OF BUSINESS ENVIRONMENT IN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS.....	53
<i>Златка Кушелиева</i> СЪЩНОСТ НА БИЗНЕС СРЕДАТА В МЕЖДУНАРОДНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ.....	54

Zlatka Kushelieva

IMBALANCES IN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS AS A FACTOR FOR THE DEVELOPMENT OF SECURITY POLICIES 59

Златка Кушелиева

ДИСБАЛАНСИТЕ В МЕЖДУНАРОДНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ КАТО ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕТО НА ПОЛИТИКИТЕ ЗА СИГУРНОСТ 60

Tsvetan Iliev

MODEL OF AGGREGATE EXPENDITURE IN CLOSED PRIVATE MARKET ECONOMY - THEORETICAL ASPECT 65

Цветан Илиев

МОДЕЛ НА СЪВКУПНИТЕ РАЗХОДИ В ЗАТВОРЕНА ЧАСТНОПАЗАРНА ИКОНОМИКА – ТЕОРЕТИЧЕН АСПЕКТ 66

Ignat Papazov

FINANCIAL AND LEGAL CONSIDERATIONS OF THE FOREIGN EXCHANGE RATES ON BANK EXTERNAL TRADING OPERATIONS 89

Игнат Папазов

ФИНАНСОВО-ПРАВНИ СЪОБРАЖЕНИЯ ПО ЕФЕКТА НА ВАЛУТНИЯ КУРС ВЪРХУ БАНКОВИТЕ ВЪНШНОТЪРГОВСКИ ОПЕРАЦИИ 90

Krasimira Danailova

POSSIBLE PERSPECTIVES FOR INTERCONNECTION BETWEEN ERP OPERATING SYSTEMS AND OTHER CONTROL SYSTEMS 97

Красимира Данаилова

ВЪЗМОЖНИ ПЕРСПЕКТИВИ ЗА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ОПЕРАЦИОННИ СИСТЕМИ ОТ ТИПА ERP И ДРУГИ СИСТЕМИ ЗА КОНТРОЛ 98

TOURISM & REGIONAL DEVELOPMENT

ТУРИЗЪМ И РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ

Plamen Lakov

DETERMINATION OF CLIMATE INDICES FOR EXTREME IMPACTS IN A TOURIST AREA ON THE BASIS OF TERRESTRIAL DATA 105

Пламен Лаков

ОПРЕДЕЛЯНЕ НА КЛИМАТИЧНИ ИНДЕКСИ ЗА ЕКСТРЕМАЛНО ВЪЗДЕЙСТВИЕ В ОПРЕДЕЛЕН ТУРИСТИЧЕСКИ РАЙОН НА БАЗАТА НА НАЗЕМНИ ДАННИ 106

Radoslava Ganeva

MELNIK VINE-GROWING REGION – HISTORY AND TRADITIONS 113

Радослава Ганева

МЕЛНИШКИЯТ ЛОЗАРО-ВИНАРСКИ РАЙОН – ИСТОРИЯ И ТРАДИЦИИ 114

Radoslava Ganeva

THE TRADITIONAL VINE-GROWING IN MELNIK REGION 125

Радослава Ганева

ТРАДИЦИОННОТО ЛОЗАРСТВО В МЕЛНИШКИЯ КРАЙ 126

FOOD QUALITY AND SAFETY

КАЧЕСТВО И БЕЗОПАСНОСТ НА ХРАНИТЕ

Snezhana Ivanova

TRACKING THE PROCESSES OF MELANODIN FORMATION IN COFFEE 137

Снежана Иванова

ПРОСЛЕДЯВАНЕ ПРОЦЕСИТЕ НА МЕЛАНОИДИНООБРАЗУВАНЕ В КАФЕ 138

Tanya Vaneva-Gancheva

POPULATION DYNAMICS AND DENSITY OF *M. PERSICAE* AND ITS BENEFICIAL INSECTS ON TOBACCO CROP 147

Таня Ванева-Ганчева

ПОПУЛАЦИОННА ДИНАМИКА И ПЛЪТНОСТ НА ЛИСТНИ ВЪШКИ *M. PERSICAE* И ЕНТОМОФАГИТЕ ИМ В ТЮТЮНЕВ ПОСЕВ 148

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

A QUALITATIVE ANALYSIS OF THE BALANCE BETWEEN WORK AND LIFE

Eleftheria Charitou, Evgeniia Kolobova*, Tryfon Ziatas, Miltiadis Chalikias, Michalis Skordoulis

*Department of Business Administration, School of Business and Economics, Piraeus
University of Applied Sciences, Piraeus, Greece*

*Perm National Research Polytechnic University, Perm, Russia

Abstract: The purpose of this research is to investigate the balancing of professional and personal life and its importance for a company's profitability. A qualitative research was taken up. The research findings revealed another that the hierarchical level to which an employee belongs differentiates the degree of balancing between professional and personal life. Furthermore it was found that an imbalance between work and life leads mainly to stress, anger and reduced job satisfaction and other negative results. Last but not least, the research results indicate that the balance between work and life can be affected by job insecurity and lifestyle. Businesses must pay more attention to their employees in order to reduce a possible imbalance between their works and lives.

Keywords: work-life balance, job satisfaction, employee performance, burnout

КАЧЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ БАЛАНСА МЕЖДУ РАБОТОЙ И ЛИЧНОЙ ЖИЗНЬЮ

Элефтерия Чариту, Е.А. Колобова*, Трифон Зиетас, Милтъядис Чаликас, Михалис Скордулис

Кафедра управления предприятием, факультет бизнеса и экономики, Пирейский университет прикладных наук, Пирей, Греция

* Пермский Национальный Исследовательский Политехнический Университет, Пермь, Россия

Аннотация: Целью данного исследования является изучение баланса профессиональной и личной жизни и ее важности для прибыльности компании. Результаты качественного исследования показали, что иерархический уровень, к которому относится сотрудник, влияет на степень уравновешенности профессиональной и личной жизни. Кроме того, было обнаружено, что дисбаланс между работой и жизнью приводит в основном к стрессу, гневу и снижению удовлетворенности работой и другим отрицательным результатам. И последнее, но не менее значимое: результаты исследований показывают, что баланс между работой и жизнью может зависеть от стабильности работы и образа жизни. Предприятия должны уделять больше внимания своим сотрудникам, чтобы уменьшить возможный дисбаланс между их работой и жизнью.

Ключевые слова: баланс между работой и личной жизнью, удовлетворенность работой, производительность сотрудников, психологическое переутомление на работе

ВВЕДЕНИЕ

Постоянно меняющаяся современная социальная и экономическая среда часто приводит к тому, что люди ежедневно реализуют большое количество социальных ролей (Цитмидели и др. (Tsitmideli *et al.*, 2016)). Эти роли во многих случаях характеризуются как взаимоисключающие. В таких условиях, когда повседневные и служебные обязанности сталкиваются друг с другом, человек оказывается в неприятной ситуации, например, в ситуации дисбаланса между двумя основными областями жизни: семьей и работой человека.

Этот дисбаланс был исследован много раз, поскольку он ведет к нежелательному поведению и, следовательно, требует особого внимания. В частности, дисбаланс между личной и профессиональной жизнью увеличивает уровень стресса, связанный с работой, и ведет к снижению удовлетворенности работой. Низкий уровень удовлетворенности работой отрицательно влияет на производительность сотрудников, что значительно снижает эффективность работы организации.

Изменения в современной деловой среде, которые в основном являются результатом недавнего финансового кризиса, еще более осложняют усилия по балансированию личных и профессиональных ролей.

В этой статье будет рассмотрен вопрос о балансировке профессиональной и личной жизни и ее важности для прибыльности организации в период экономического кризиса.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Вопрос баланса работы и личной жизни

В современной литературе существует несколько исследований, касающихся баланса между работой и личной жизнью. Покок (Pocock, 2005) отмечает, что баланс достигается, когда люди обеспечивают контроль с точки зрения времени, пространства и модели их работы. Кларк (Clark, 2001) определил баланс как «удовлетворение, получаемое работником от личной жизни, а также работу с минимальным конфликтом между этими двумя секторами». Основной вывод из этого подхода состоит в том, что попытка уравнивать профессиональную и личную жизнь включает в себя ролевые конфликты и возможные последствия для благополучия человека, такие как стресс, проблемы со здоровьем, выгорание и снижение эффективности (Нетмайер и др. (Netemeyer *et al.*, 1996)).

Негативные последствия дисбаланса в работе

Как уже упоминалось, дисбаланс между работой и личной жизнью приводит ко многим негативным последствиям.

Первым из наиболее важных отрицательных последствий дисбаланса является увеличение уровня стресса. Модель дисбаланса усилий и вознаграждений Зигриста (Siegrist, 1990) является одним из самых известных подходов к последствиям дисбаланса в трудовой жизни.

Согласно модели дисбаланса усилий и вознаграждения, когда человек чувствует, что существует разрыв между работой и жизнью, может возникнуть стрессовая ситуация, которая снижает производительность и создает еще больше проблем со здоровьем. Было выявлено, что стресс будет увеличен, если возникнет дисбаланс между усилиями, которые человек инвестирует в работу, и вознаграждением, которое получает.

Второе отрицательное значение дисбаланса между работой и жизнью - это выгорание. Маслах и др. (Maslach *et al.*, 2001), определяют выгорание как «эмоциональное состояние, в котором человек теряет ценность и положительные чувства, сострадание и уважение к другим».

Вышеуказанные негативные эффекты могут существовать как в работе, так и в личной жизни. В рабочей среде негативное воздействие на профессиональные обязательства происходит либо с систематическим воздержанием, либо с низкой эффективностью, что может привести к снижению организационной эффективности. Во втором случае (в личной жизни), основные результаты выгорания приводят к негативному отношению к членам семьи или друзьям, а также к ощущению неудачи, поскольку личные цели не будут достигнуты.

Кроме того, как отмечают Броуг и др. (Brough *et al.*, 2008), дисбаланс между личной и профессиональной жизнью напрямую влияет на социальные проблемы, поскольку это может привести к увеличению возраста людей, решивших завести детей; это может снизить уровень рождаемости среди населения в целом.

Положительные эффекты баланса между работой и жизнью

В отношении преимуществ достижения баланса между работой и жизнью были сформулированы различные теоретические подходы, касающиеся как сотрудников, так и организаций.

По мнению Бёрда (Bird, 2004), баланс между работой и жизнью приводит к ощущению удовлетворения и счастья, которое предотвращает различные проблемы со здоровьем. Баланс между работой и жизнью уменьшает возможность

деперсонализации, а также возможность умственных и проблем со здоровьем (Лингард и др. (Lingard *et al.*, 2007); Хаммиг и Войер (Hammig & Vauer, 2009). Кроме того, предыдущие исследования показывают, что люди, которым удается балансировать между работой и личной жизнью, имеют относительно спокойную семейную жизнь без напряженных ситуаций и проблем со своими родственниками и друзьями. Согласно Читтенден и Ричи (Chittenden and Ritchi, 2011), основные преимущества баланса личной и профессиональной жизни могут помочь уменьшить чувство разочарования, неудачи и чувство вины.

Что касается преимуществ баланса между работой и жизнью на уровне организаций, Гровер и Крукер (Grover and Crooker, 1995) обнаружили, что сотрудники, которые сумели сбалансировать свою работу и личную жизнь, были более эффективными. Более того, Паркер и Уолл (Parker and Wall, 1998) заметили, что производственные показатели значительно увеличиваются, когда сотрудники уравнивают свою работу и личную жизнь, поскольку они имеют повышенную производительность благодаря их позитивному отношению на рабочем месте.

Кроме того, реализация различных программ, помогающих сотрудникам сбалансировать их работу и семейную жизнь, с точки зрения бизнеса приводит к уменьшению ролевых конфликтов, с которыми сталкивается человек, и в конечном итоге достигается удовлетворенность работой, выполнение рабочих обязательств, а также повышение производительности (Найтани (Naithani, 2010)). Это подчеркивает необходимость инициатив со стороны организаций, которые будут помогать своим сотрудникам в достижении баланса между работой и жизнью.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Для достижения целей было проведено качественное исследование. Сбор данных проводился с использованием углубленных интервью. Этот метод часто используется в социальных опросах и предлагает множество возможностей для изучения интересующих вопросов (Drosos *et al.*, 2015 a, b). Использовались полуструктурированные интервью, и были выбраны открытые вопросы. Интервью заключались в личном контакте со 100 сотрудниками компаний, работающих в сфере услуг по энергетике в Греции. Респонденты были представителями со всех уровней иерархии.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Интервью, проведенное в контексте качественного исследования, состоит из двух основных разделов.

Первый раздел включает вопросы, направленные на предоставление полезной информации для установления причин, приводящих к дисбалансу в трудовой жизни в организации, учитывая влияние экономического кризиса. Прежде всего, наблюдается умеренный уровень эмоционального выгорания, поскольку все ответы близки к неопределённости (шкале «ни да, ни нет»). Один из вопросов рассматривает взгляды на то, в какой степени баланс между трудовой и личной жизнью может быть достигнут в текущий момент глубокого экономического кризиса. Анализ этого вопроса показывает, что это сложно и зачастую даже невозможно. Процесс балансировки рабочей жизни кажется довольно сложным, так как каждый человек имеет свои собственные требования. Это состояние сильно усугубляется последствиями экономического кризиса, о чем свидетельствуют ответы. В период экономического кризиса сотрудники чувствуют неуверенность в рабочем месте, испытывают стресс и вынуждены работать сверхурочно без надлежащего вознаграждения. Это приводит к тому, что все меньше и меньше времени уделяется семейной и личной жизни, что в конечном итоге приводит к

дисбалансу между работой и личной жизнью, как отмечают респонденты. Возраст негативно влияет на дисбаланс в трудовой жизни; так, молодые сотрудники, похоже, приводят к гармонии свою личную и профессиональную жизнь лучше, чем их старшие коллеги.

Из анализа ответов на второй вопрос, который исследует категории работников, затронутых дисбалансом в трудовой жизни, отмечается, что первая дифференциация проводится между мужчинами и женщинами. В частности, женщины чаще сталкиваются с подобной проблемой, особенно из-за их роли в обществе. Работающие женщины, особенно те, у кого есть дети, помимо выполнения рабочих обязанностей, должны заботиться о потребностях своих детей. Сравнение сотрудников разных иерархических уровней показывает, что группы представителей низших и высших иерархических уровней, сталкиваются с большими трудностями, чтобы сбалансировать свою профессиональную и личную жизнь; управляющие высшего звена характеризуют эти группы как «два резко отклоняющихся значения».

Ответ на третий вопрос, касающийся причин дисбаланса в трудовой жизни, показывает, что в конечном итоге к этому состоянию приводит большой объем информации, получаемой человеком в современную эпоху, изменение социальных ролей, незащищенность в сфере работы, образ жизни и нестандартные ценности.

Второй раздел состоит из вопросов, предназначенных для предоставления информации для исследования последствий дисбаланса в трудовой жизни. Цель четвертого вопроса - рассмотреть мнения о том, как выражается несоответствие между профессиональной и личной жизнью. Наблюдается, что работники, которым трудно сбалансировать две части своей жизни, часто проявляют поведение, которое характеризуется гневом, разочарованием, грустью и даже депрессией.

Пятый вопрос касается последствий дисбаланса в трудовой жизни. Наиболее важными последствиями для респондентов являются стресс, эмоциональное выгорание и проблемы на рабочем месте, снижение эффективности. Более того, работники, сталкивающиеся с этой проблемой, ищут другую работу. Дисбаланс влияет и на уровне семейных отношений. Так ответы свидетельствуют о понимании, что чрезмерные часы работы ограничивают контакты с женами и детьми, что, в конечном счете, отвечает за многие современные социальные проблемы, такие как увеличение количества разводов. Таким образом, еще одна важная проблема - это социальные отношения.

В шестом вопросе рассматривается совокупность методов, направленных на снижение дисбаланса в работе. Ответ на этот вопрос показывает, что большинство опрошенных сотрудников не знают о таких методах.

Наконец, в последнем пункте рассматривается вопрос о том, применяют ли организации в настоящее время методы, помогающие своим сотрудникам успешно справляться с дисбалансом. Согласно ответам, хотя есть заинтересованность со стороны организаций, и некоторые руководители признают, что различные методы могут повысить производительность сотрудников, сложная экономическая ситуация не позволяет осуществить многие инициативы. Два ответа респондентов четко отражают нынешний статус: «у некоторых менеджеров, скорее всего, есть стремление (к организации методов, помогающих сотрудникам справляться с дисбалансом – прим. пер.), но когда начинается погоня за результатом, не до инициативы» и «во времена экономического кризиса организации внедряют методы, которые не способны каким-либо образом повлиять на эту проблему».

ВЫВОДЫ

Балансирование личной и профессиональной жизни - очень сложный процесс, этого и часто невозможно достичь. Основной проблемой, по-видимому, является ограниченное время сотрудников для посвящения его семье и личным интересам. Вероятно, основной причиной трудности в балансе работы и жизни является текущий экономический кризис, который затрагивает большинство общественных или частных организаций. Как изменение рабочего времени, так и постоянное давление со стороны работодателей на повышение производительности увеличивают время, которое сотрудники проводят на своем рабочем месте, что приводит к неспособности сбалансировать их работу и личную жизнь. Эти результаты согласуются с выводами других исследователей (Найтани и др. (Naithani, 2010); Виртц и др. (Wirtz et al., 2011), Чаликас (Chalikias, 2013)), которые также ссылаются на негативное влияние экономического кризиса и его отражение в балансе трудовой жизни.

Кроме того, результаты исследований выявили еще один фактор, который отличает степень балансировки между профессиональной и личной жизнью. Этот фактор связан с иерархическим уровнем, к которому принадлежит сотрудник. Наиболее пострадавшими сотрудниками были те, кто принадлежал к очень низким или очень высоким уровням иерархии.

В заключение, изменения социальных ролей, отсутствие работы, образ жизни, а также непостоянные ценности влияют на баланс трудовой жизни.

Что касается последствий дисбаланса в трудовой жизни, было установлено, что это интенсивный стресс, гнев или другое негативное поведение, снижение удовлетворенности работой, выгорание и даже депрессия.

Явление дисбаланса в жизни имеет серьезные негативные последствия, которые непосредственно влияют на производительность сотрудников. Важно, чтобы организации стремились к тому, чтобы их сотрудники были довольны своей работой, поскольку это приведет к эффективности организаций (Чаликас и др. (Chalikias et al., 2016); Скордулис и др. (Skordoulis et al., 2014; Skordoulis et al., 2015)). Способ обеспечения удовлетворенности сотрудников заключается в том, чтобы помочь им сохранить баланс между работой и жизнью. В связи с тем, что возраст соотносится с балансом, особое внимание следует уделять потребностям сотрудников нового тысячелетия, поскольку именно они будут доминировать на рынке в течение следующих десятилетий (Рува и др. (Rouva et al., 2016); Армира и др. (Armira et al., 2016)).

На основе результатов исследований конкретные группы работников сталкиваются с большими трудностями в балансе работы и жизни. Поэтому организациям следует уделять больше внимания этим категориям лиц посредством реализации соответствующих программ. В частности, необходимы изменения в отношении работающих женщин, особенно тех, кто имеет детей, а также сотрудников, которые относятся к очень низким или очень высоким уровням иерархии.

Основываясь на приведенных выше выводах и результатах, есть несколько направлений для будущих исследований. В будущем может быть проанализирована степень влияния личности на достижение баланса между работой и жизнью. Кроме того, в будущем исследовании следует также проанализировать сотрудников в других отраслях.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Armira, A., Armira, E., Drosos, D., Skordoulis, M. & Chalikias, M. (2016). Determinants of consumers behavior toward alcohol drinks: the case of Greek millennials. *International Journal of Electronic Customer Relationship Management*. 10(1): 14-27.
2. Bird, J. (2004). Work-life balance defined. *Officer*. 81(5): 19-21.
3. Brough, P., Holt, J., Bauld, R., Biggs, A. & Ryan, C. (2008). The ability of work-life balance policies to influence key social/organizational issues. *Asia Pacific Journal of Human Resources*. 46(3): 261-274.
4. Chalikias, M. S. (2013). Research of personnel selection methods in the Greek private bank sector., *African Journal of Business Management*, 7(26), 2570-2575.
5. Chalikias, M., Drosos, D., Skordoulis, M., & Tsotsolas, N. (2016). Determinants of customer satisfaction in healthcare industry: the case of the Hellenic Red Cross. *International Journal of Electronic Marketing and Retailing*, 7(4), 311-321.
6. Chittenden, E. & Ritchie, C. (2011). Work-life balancing: challenges and strategies. *Journal of Palliative Medicine*. 14(7): 870-874.
7. Drosos, D., Tsotsolas, N., Chalikias, M., Skordoulis, M., & Koniordos, M. (2015). *Evaluating Customer Satisfaction: The Case of the Mobile Telephony Industry in Greece*. In *Creativity in Intelligent, Technologies and Data Science* (pp. 249-267). Springer International Publishing.
8. Drosos, D., Tsotsolas, N., Chalikias, M., Skordoulis, M., & Koniordos, M. (2015). 'A Survey on the Use of Social Networking Sites in Greece. In *Creativity in Intelligent, Technologies and Data Science* (pp. 556-570). Springer International Publishing.
9. Grover, S.L. & Crooker, K.J. (1995). Who appreciates family-responsive human resource policies: the impact of family-friendly policies on the organizational attachment of parents and non-parents? *Personnel Psychology*. 48(2): 271-288.
10. Hammig, O. & Bauer, G. (2009). Work-life imbalance and mental health among male and female employees in Switzerland. *International Journal of Public Health*. 54(2): 88-95.
11. Lingard H., Brown, K., Bradley, L., Bailey, C. & Townsend, K. (2007). Improving employees' work-life balance in the construction industry: project alliance case study. *Journal of Construction Engineering & Management*. 133(10): 807-815.
12. Maslach, C., Schaufeli, W.B. & Leiter, M.P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52(1): 397-422.
13. Naithani, P. (2010). Overview of work-life balance discourse and its relevance in current economic scenario. *Asian Social Science*. 6(6): 148-155.
14. Netemeyer, R.G., Boles, J.S. & McMurrian R. (1996). Development and validation of work-family conflict and family-work conflict scales. *Journal of Applied Psychology*. 81(4): 400-410.
15. Parker, S. & Wall, T.D. (1998). *Job and work design: organizing work to promote well-being and effectiveness (advanced topics in Organizational Behavior)*. 1st Edition. London: SAGE Publications.
16. Pocock, B. (2005). Work-life balance in Australia: limited progress, dim prospects. *Asia Pacific Journal of Human Resources*. 43: 198-209.
17. Rouva E., Lalou P., Skordoulis M., Chalikias M. (2016). *Viral marketing analysis and evaluation: the case of the Greek consumer market* International Journal of Electronic Customer Relationship Management (IJECRM). Vol. 10, No. 1, pp 28-38.
18. Siegrist, J. (1996). Adverse health effects of high-effort/low-reward conditions. *Journal of Occupational Health Psychology*. 1(1): 27-41.
19. Skordoulis, M., Chalikias, M. & Koniordos, M. (2014). *Students' satisfaction through DREEM and LOT-R*. In: Communications in Computer and Information Science.

466: Knowledge-Based Software Engineering: Proceedings of 11th Joint Conference on Knowledge-Based software Engineering - JCKBSE, Eds., Kravets et al. Volgograd, September 2014. Switzerland: Springer International Publishing, pp. 113-122.

20. Skordoulis, M., Chalikias, M. & Koniordos, M. (2015). *Staff recruitment process and methods: the case of the mobile telephony industry in Greece*. In: Communications in Computer and Information Science. 535: Proceedings of Creativity in Intelligent Technologies & Data Science Conference, Eds., Kravets et al. Volgograd, September 2015. Switzerland: Springer International Publishing, pp. 292-306.

21. Tsitmideli, G., Skordoulis, M., Chalikias, M., Sidiropoulos, G. & Papagrigoriou, A. (2016). Supervisors and subordinates relationship impact on job satisfaction and efficiency: The case of obstetric clinics in Greece. *International Journal of Strategic Innovative Marketing*. 3(3): 1-12.

22. Weyers, S., Peter, R., Boggild, H., Jeppesen, H.J. & Siegrist, J. (2006). Psychosocial work stress is associated with poor self-rated health in Danish nurses: a test of the effort-reward imbalance model. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*. 20(1): 26-34.

23. Wirtz, A., Nachreiner, F. & Rolfes, K. (2011). Working on Sundays-effects on safety, health, and work-life balance. *Chronobiology International: the Journal of Biological & Medical Rhythm*. 28(4): 361-370.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

CREATING COMFORT AT THE WORKPLACE AS A COMPETITIVE ADVANTAGE OF THE BUSINESS ORGANIZATION ON LABOR MARKET

Aleksandar Davchev

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

Abstract: Creating a work comfort should be a conscious and purposeful process that serves the right and inverse of the "worker-employer" system. Efficiency, quality, and sustainability in work relationships can be seen as a function of the efforts made to create an environment that saves the worker's psycho physiological status and contributes to his / her confidence, positiveness and dedication to the workplace. These processes should not be underestimated or chaotic, but constructive and basic and task for the managerial staff.

Keywords: efficiency, organization, quality

СЪЗДАВАНЕТО НА КОМФОРТ НА РАБОТНОТО МЯСТО КАТО КОНКУРЕНТНО ПРЕДИМСТВО НА БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИЯТА НА ПАЗАРА НА ТРУДА

Александър Давчев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – Пловдив, България

Резюме: Създаването на комфорт на работното място би следвало да се явява осъзнат и целенасочен процес, който обслужва право и обратнопропорционално системата „работник-работодател“. Ефективността, качеството и устойчивостта в трудовите взаимоотношения могат да се разглеждат като функция от положените усилия за създаване на среда, която щади психофизиологичното състояние на работника и допринася за неговата увереност, позитивност и всеотдайност на работното място. Тези процеси не бива да бъдат подценявани или хаотично развиващи се, а основна градивна и съзидателна задача на ръководния персонал.

Ключови думи: ефективност, организация, качество

ВЪВЕДЕНИЕ

През ХХІ век работният процес става все по-динамичен и комплициран. Иновативните технически решения, автоматизацията, дигитализацията, високотехнологичното производство, сложните външнотърговски взаимоотношения и минимизиране на факторите време и пространство, поставят все по-високи изисквания пред работниците в бизнес организацията, както и пред самата нея като субект. С исторически наложилото се намаляване на работното време и интензификацията на труда фокусът се поставя върху високата производителност на качествени стоки и услуги с минимално количество вложени разходи. В резултат на така наложилите се зависимости логически би могло да се заключи, че и степента на натоварване, респективно – амортизация, отделена енергия, концентрация и повишаваща се отговорност във всяко едно естество на трудова активност, рязко се покачват.

В нашето съвремие, животът се поделва между работата и свободното време, които се явяват основните контрапункти в жизнения цикъл на индивида. Умората обаче кореспондира със заседнал начин на живот, лошо изградени хранителни навици, необръщане на достатъчно внимание на физическото и психическо здраве, липсата на време за активна почивка не само че не са изолирани случаи, но отразяват живота на цели поколения. Възможността за възстановяване и противодействие с натрупания стрес все повече се очертава като значим фактор, а даже и като конкурентно предимство при мотивираността и производителността у работниците.

Комфортът на работното място дава възможност за превъзможване на негативния отпечатък на работния процес върху организма и психиката на работника още в своя зародиш. Неговото създаване обаче, от една страна, изисква по-отговорно поведение от страна на бизнес субектите, а от друга, ясна визия и целенасочени инвестиции. Новата управленческа парадигма, пречупена през призмата на личните отношения, доверието, толерантността, насърчаването, поощрението и пр. прокарва качествено нови категории във взаимоотношенията „работник – работодател“.

Комфортът се разглежда като „удобен“, „приятен“, „уютен“ и т.н, а когато говорим за работно място, то той се асоциира от една страна с отсъствие на спънки от вътрешно фирмено естество за извършване на ежедневната работна дейност, а от друга със създадени предпоставки за влягане на точно толкова енергия, колкото е необходима за конкретната дейност. Комфортът би могъл да се отъждествява с ергономичния стол, чистия въздух, добрата осветеност, необходимото жизнено и работно пространство, а би могъл и да се разглежда на едно по-високо ниво. Със сигурност „Усилията да се създаде комфорт не са усилия до тогава докогато работникът не приема за комфортно, това, което ти мислиш, че е“¹. В своята теория К. Колкаба защитава тезата, че „комфортът може да се разглежда като *Облекчение, Лекота, Трансцеденталност* – три категории, пречупени през призмата на физиологичното, психологичното и социокултурното, както и на ниво обкръжаваща среда“². Херман Милър доразвива нейната концепция на ниво работна среда и дефинира комфорта като носител на „Удовлетворение от свършеното, в доброжелателна и здравословна среда, която е съзидателна, а не деструктивна за хората“³.

Липсата на комфорт на работното място се намира в правопрпорционална зависимост с количеството натрупан стрес. Професионалният стрес, който Селие описва в своите трудове като „състояние, отразяващо се върху поведението в труда, в стила на работа, удовлетвореността и в крайна сметка върху психичното и физическото здраве на човек“⁴, най-вече се формира от стресогенни фактори като:

- Рязка промяна във визията и мисията на фирмата, продиктувана от форсмажорна ситуация, налагаща физическото оцеляване на субекта;
- Промени в изискванията, натоварването, времевите измерения, критериите за оценка и стимулиране и пр.;
- Засилване на вътрешно груповата конкуренция, през угрозата от редукия на кадри, намаляване на трудово възнаграждение или орязване на социални придобивки;
- Спадане на личностния праг на издръжливост, чувствителност, пропускливост и др.

Всяко едно от тези състояния, качествено влошава производителността на труда, а прекомерната акумулация на професионален стрес има негативно влияние върху организма, включая е възможно развитие на депресивни състояние или временна невъзможност за изпълнение на трудова дейност.

Може да се заключи, че колкото по-приятна, дружелюбна и щадяща е средата, в която се извършва трудова дейност, то толкова по-ефективни са взаимоотношенията, респективно – високи и устойчиви са постиженията.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОВИШАВАНЕ НА КОМФОРТА НА РАБОТНОТО МЯСТО

Възможностите от страна на работодателя да повиши комфорта на работното място са по-скоро резултат от личностните му убеждения и разбирания, отколкото обект на значима инвестиция, ресурс, за който обикновено трудно се заделя. Колкото по-ангажирано е ръководството с психофизиологичното състояние на своите

---

1 Tutton, Elizabeth and Kate Seers. An exploration of the concept of comfort. Journal of Clinical Nursing. Vol. 12, (2003): 689-696.

2 Kolcaba, K. (2003). Comfort theory and practice: a vision for holistic health care and research. Springer Publishing Company, New York.

³ Bazuin, Doug. Worker Types, Worker Wants, Worker Comfort. Herman Miller internal research report. (12 July 2006).

4 Селие, Х. Стрес без дистрес. София: Наука и изкуство, 1982.

работници, то толкова по-ефективни и безпрепятствени са взаимоотношенията между тях⁵.

Създаването на психологически комфорт на работното място, който по своя генезис се отнася едновременно както до емоционалното, така и до психичното състояние на човек, а най-точно към неговите усещания и чувства, включва в себе си осъзнаване и приемане на широка палитра от възприятия за него самия, както и за околните, възможността да се изразяват емоции, да бъде независим и да се справя с предизвикателствата на ежедневните стрес фактори.⁶ Тази определена независимост създава предпоставка за изявяване на личностните качества, както и допълнително мотивира и предразполага работника да повишава качеството на своите действия. Създава възможност за ефективно взаимодействие с околните и обкръжаващата среда и качествено повишава удовлетвореността в междуличностните взаимоотношения, както и в изпълняваните социални роли⁷.

Все по-сериозно внимание се обръща и на качествено нови действия като създаване на специализирани програми за поддържане на оптимално здравословно състояние на работниците в организацията чрез специално разработени и приложими дейности, които да подпомагат изграждането на здравословни навици по време на работния процес. Тези програми съдържат мероприятия като здравно обучение и подпомагане, контрол на теглото, медицински прегледи, фитнес програми и др. пряко насочени към работниците. Основните аспекти, върху които се обръща внимание, е създаването на предпоставки за краткотрайна, но активна почивка по време на работния ден, създаване на условия за здравословно приготвяне и консумиране на храна, увеличаване на физическите усилия чрез използването на различни способности, като един от най-популярните е провеждане на срещи от типа „Ходи и разговаряй“, при които обсъждането на пряко свързани с работата въпроси става паралелно с разходка в подходяща среда⁸. Друг важен аспект е иницирането на здравословни дейности, в които биват въвличани и семействата на заетите в конкретната бизнес организация лица, а на принципа на съревнование биват поощрявани и тези, които приемат предизвикателствата с най-голяма отговорност. Тук фокусът е поставен по-скоро на превенцията на личното здраве, отколкото на измененията в параметрите му на база периодични медицински прегледи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Създаването на комфорт на работното място трябва да се разглежда като процес, разположен във времето. Дейностите би следвало да бъдат комплексни и да изразяват ясната и точна визия на ръководството за целените резултати, а не да бъдат без логична обвързаност, отделени една от друга. Може да се твърди, че ключов момент е постигането на определена устойчивост и последователност, която да надгражда, а не да трансформира или отхвърля. При всички положения основната цел тук е да се обърне поглед към необходимостта от такива действия – момент, който все още остава недооценен от страна на част от работодателите, както и да се постави акцент върху съществуващите, ново утвърждаващи се добри практики, както и тези, доказали своята ефективност във времето.

---

5 Krumov, K. Leadership styles and effective management of professional stress in organizations. In: Organizational behavior and culture: Globalization and the Changing Environment of Organizations, VDM Veriag Dr. Muller GmbH & Co.KG, ISBN: 978-3-639-35923-7, 2011. pp. 356.

6 Trabvis, D. Wellness Inventory, M, 1988, p. 32.

7 Smith, R; The believe in Wellness concept, Michigan University, p.2.

8 По Wellness at work, provided by Centers for Diseases Control and Prevention, NY, USA.

ЛИТЕРАТУРА

1. Селие, Х. Стрес без дистрес. София: Наука и изкуство, 1982, 2015.
2. Bazuin, D. Worker Types, Worker Wants, Worker Comfort. Herman Miller internal research report. (12 Jul 2006).
3. Kolcaba, K. 2003. Comfort theory and practice: a vision for holistic health care and research. Springer Publishing Company, New York.
4. Krumov, K. Leadership styles and effective management of professional stress in organizations. In: Organizational behavior and culture: Globalization and the Changing Environment of Organizations, VDM Veriag Dr. Muller GmbH & Co.KG.
5. Smith, R. The believe in Wellness concept, Michigan University.
6. Trabvis, D. Wellness Inventory, M., 1988.
7. Tutton, El., Seers, K. An exploration of the concept of comfort. Journal of Clinical Nursing. Vol. 12, (2003): 689-696.
8. Wellness at work, provided by Centers for Diseases Control and Prevention, NY, USA.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

SOME CHARACTERISTICS OF PROJECT CONTROL ACTIVITY

Evgeniy Stoyanov

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

Abstract: The material considers the main activity of which society expects more results, but because it is not known well, the project realization at this stage does not show high efficiency. In the focus of the material is the project-control activity. The purpose of its development is to reveal the difference from ordinary control features. The tasks, that the target determines, are purposed to the appearance of individual factors in the process of project-control activity and finding the basis of their detailed analysis and management. The disclosure of specific details enables the “project control” to be viewed in a new and more critical way; and to think more in-depth and more strategic for the activity that it materializes.

Keywords: project, control, deviations, losses, changes

НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА ПРОЕКТНО-КОНТРОЛНАТА ДЕЙНОСТ

Евгений Стоянов

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – Пловдив, България

Резюме: Статията разглежда една дейност, от която обществото очаква все повече резултати, а реално поради това, че не я познава добре, проектната реализация на този етап не показва висока ефективност. Във фокуса на материала е поставена проектно-контролната дейност. Цел на разработката е да се разкрият интересните и различни от обикновения контрол характеристики. Задачите, които целта предопределя, са насочени към проявата на отделни фактори в процеса на проектно-контролната дейност и намирането на основания за тяхното добро подробно анализиране и управление. Разкриването на конкретни детайли създава възможност на проектния контрол да се погледне по нов и по-критичен начин, а за дейността която го материализира, да се мисли и по-задълбочено, и по-стратегически.

Ключови думи: проект, контрол, отклонения, загуби, изменения

ВЪВЕДЕНИЕ

Сериозното концептуално усъвършенстване на проектното управление и необходимостта от ефективност са съществени фактори в интелектуалната среда, провокираща усъвършенстването на проектния контрол. За да се изгради пълна представа, за него е необходимо да се разгледат идейните източници, инициращи неговото обособяване и дейността, чието съдържание го презентира. Приемайки за формален епицентър на активност, проектно-ориентираната организация, условно контролът, относно формата на проявление, може да бъде разгледан като външен и вътрешен. Обективната причина за тяхното относително диференциране е характерното за проектната дейност участие на няколко заинтересовани страни, а от там и сложната структура на субектната страна на проектния контрол.

Въпреки споменатата съществена особеност, се възприема тезата, че при реализацията на проекти контролната дейност не е свързана с две взаимодействащи си системи, съответно за външен и вътрешен контрол.

Външният за организацията контрол има приоритетно социално-административна насоченост. Съобразно жизнения цикъл на проекта съществуват три основни форми на контрол, като съдържанието им е целесъобразно трансформирано. Предварителният тип е ангажиран с формалностите по провеждането на конкурсни мероприятия за избора на изпълнител и процедурата по възлагане на проект, което му придава определено административен характер. При втория – текущия, формално се ревизират извършваните дейности и начина на провеждане на проектните процедури. Третият тип – заключителният контрол, експонира социалната значимост на контрола на база на постигнатите резултати при реализирането на проектните цели.

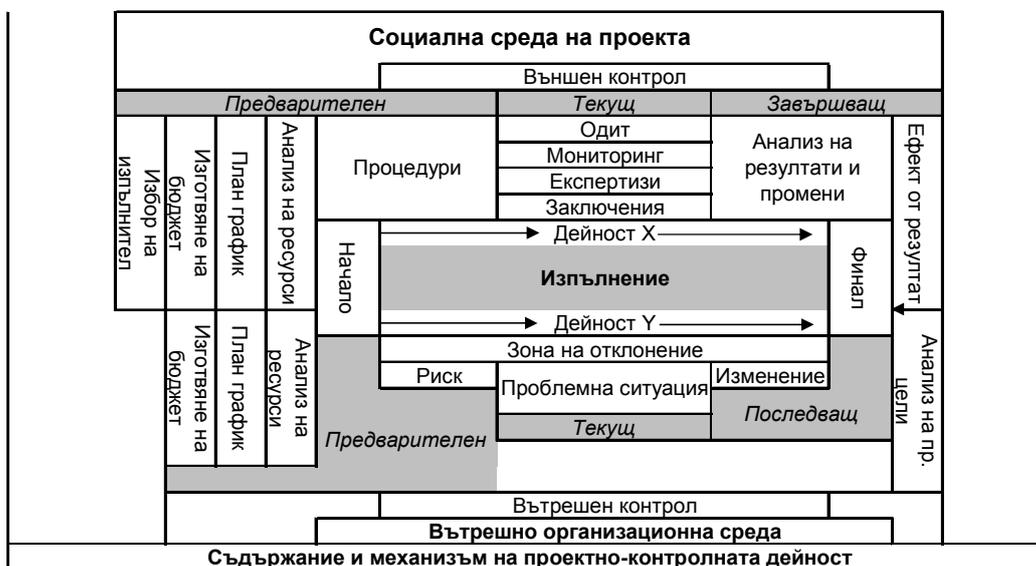
Но все пак за повишаване на ефективността в процеса по управление на проекти решаваща роля е отредена на вътрешния контрол. Макар да функционира относително съгласувано с външния контрол, акцентът на контролната дейност пада върху вътрешния контрол. Неговата реализация е съществена и е неотменна част от

делегираните правомощия както на проектния екип, така и на целия персонал на организационните звена, пряко или косвено ангажирани с проектното реализиране.

ПРОЦЕСЪТ ПО УПРАВЛЕНИЕ И КОНТРОЛ НА ПРОЕКТИ

Понятието „вътрешен контрол“ може да се дефинира като съвкупност от дейности, пряко свързани с информация за обекта на контрол. Този тип контрол реализират всички мениджъри в границите на своите преки задължения.

В съответния смисъл вътрешният контрол в областта на проектно управление може да се определи като непрекъснат процес, включващ натрупване и анализ на информация в хода на целия проект, с цел вземане на управленски решения, фокусирани върху успешното реализиране на целите на проекта. Имайки предвид тази формулировка, може да се обобщи, че вътрешният контрол е сложен и високо динамичен процес.

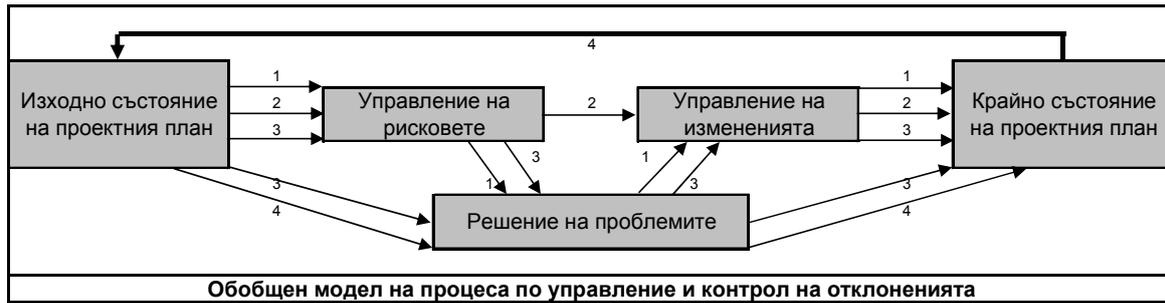

Фиг. 1. Социална среда на проекта

В традиционната за проектно-контролна дейност чувствителна област на отклоненията дефинираме три степени – риск, регистрирани проблеми и изменения, като измененията биват съответно несъществени изменения и съществени промени. Макар тези три категории да не са обединени в общо понятие, между тях съществува очевидна взаимозависимост.

Нейното тълкуване и адекватното ѝ отражение в процеса по реализация на всеки проект помагат за усъвършенстване на процедурната логика и прецизирането на документалното оформяне, но най-вече обезпечава реална възможност за системен контрол и анализ на отклоненията, както в отделния проект, така и в мащаба на организацията като цяло.

В съвременната научна литература по проектно управление все по-често в споделените добри практики при създаване на проектния план се отделя внимание и на сценарии с по няколко хипотетични варианта за управление на отклоненията. В този контекст прозира нарастващото влияние на контрола като цяло, но и по-конкретно на превантивната му разновидност (предварителен контрол). За нуждите най-вече на ефективния контрол съвременният мениджмънт разглежда процеса по управление на отклоненията в три стадия – управление на риска, управление на регистрираните проблеми и управление на измененията.

Фиг. 2. Обобщен модел на процеса по управление и контрол на отклоненията

За процеса по управление на риска може да се каже, че в него предварителният контрол създава превенция за цялостната реализация на проектния план по отношение на трите ключови области – човешки ресурси, материални ресурси и финанси, както и върху суверенитета на проектни цели. За контрола в процеса по управление на възникнали проблеми, като разновидност на текущия контрол, се счита, че активно и своевременно игнорира или минимизира отклонения и последствията от тях.

Най-сложни за анализ са качествата на контрола в процеса по управление на измененията поради необходимостта от допълнителни процедури и дейности и най-вече според значимостта на очакваните от промените резултати и връзката им с цялостната проектна реализация. Самата сложност на ситуацията предполага адекватно контролно въздействие, което може да се определи като особена форма на последващ контрол.

В най-общи шрихи формирането на обективна оценка за проектния контрол е деликатна задача. Трудностите произхождат от динамиката и несигурността на средата и взаимозависимостите между състояние на проект, регистрирани отклонения и произтичащи от това последици. По-значителните от тях инициират вземането на решения за радикални промени, проведени чрез съдържателно обновени процедури, регистрирани в официалната проектна документация. В тази ситуация за обект на проектния оперативен контрол се възприема качеството на реализация. Контролната дейност е целенасочена, планирана с определен системен характер и се реализира под формата на различни мероприятия – одит, мониторинг и експертизи.

Одитът се провежда в определени ключови моменти (етапи) от реализацията на проекта с цел контрол върху изпълнението на процедурите по управление на проекта, фиксирани от стандарти и коректно отразени в проектната документация. Необходимо е да се отбележи, че предмет на одита не са технически решения и съдържанието на документацията. Споменатите технически решения са всъщност предмет на процеси, реализирани от други подсистеми, участващи в управление на качеството на организацията като цяло.

Мониторингът е периодично провеждано контролно мероприятие за моментното състоянието на проекта, отчитащ различните дейности в неговата рамка. Целта му е да предостави на ръководството на организацията на територията, на която се реализира проектът, оперативна агрегирана информация за изпълнението на проекта, необходима за вземане на ключови проектни решения.

Максималната коректност и оперативност на информацията обикновено се реализира с управленските информационни системи от типа ERP, презентирани като проектно насочени компилации, или чрез специализирани отчети за проектен статус, имащи възможност да индикират зони с увеличен риск.

Проектните експертизи осъществяват детайлен анализ на конкретни проектни области с цел съставяне на обща картина за състоянието на проекта с цел повишаване

на качеството на изпълнение, както на разглеждания проект, така и на останалите проекти, реализирани на територията на цялата организация. На база на изготвената експертиза се създава обобщаващ резултатите документ – заключение.

За дефинирането на тактическата зона на влияние на проектния контрол се анализират групата критични отклонения в поведението на параметрите, които евентуално провокират промени в цялостния план, времеия график и финансово–бюджетната рамка на проекта. За всеки проект на база обобщена информация се създават схематични образци, обективно отразяващи хипотетични граници за всяка проектно ангажирана област и степен на влияние на възможни отклонения, и вероятни размери на загуби от тяхното възникване.

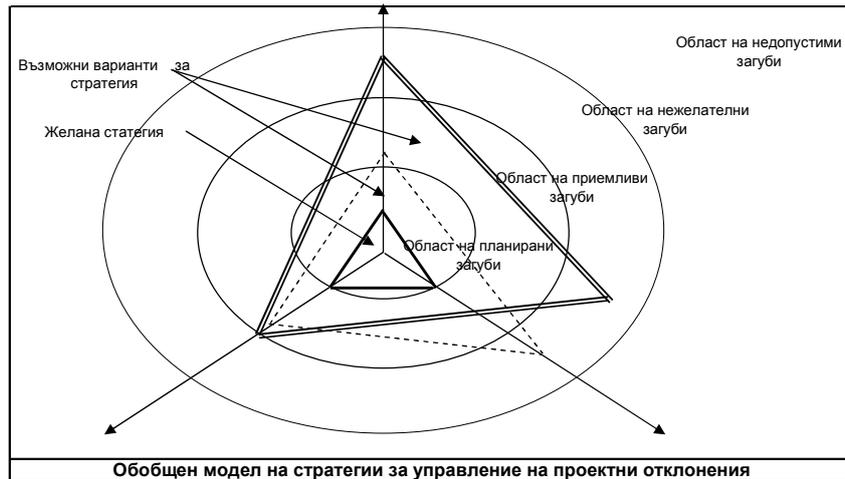

Фиг. 3. Области на загуби и отклонения и ефекта им в конкретни резултати

Работата на контролната система при реализирането на проекти се осъществява върху различни негови елементи, като във всички фази на проекта могат да настъпят различни по характер и интензивност изменения. Поради тази причина с въвеждането на цялостен контрол върху тях превантивно се разработват варианти за своевременна намеса при анализ на потенциален ефект върху получените резултати.

По-конкретно, цялостният контрол на измененията е фокусиран върху процеса по възникване, регистриране и поведение на критичните отклонения, обуславящи възникнали промени, ограничаване на тяхното въздействие и управление върху текущите им прояви и последиците от тях, разгледани хронологично по време на тяхното осъществяване. Сценарият, по който се моделира стратегия за ефективно управление на процеса на измененията, включва процедура по измерване на границите на поведение на всеки критичен параметър на база минимално, максимално и оптимално състояние и контролът придобива смесен оперативно-тактически характер.

От гледна точка на организационната структура на проекта съвкупността от управленски процеси се презентира като йерархична система с няколко щриха на регулиране. В този процес всяко организационно звено може да придобие свойства на регулатор /регулиращ субект/ или регулиран обект. Поради сложните взаимоотношения в цялата организация, реализираща проекта, обективно могат да бъдат проследени няколко контура, маркиращи обратни връзки. Възловата им роля е да идентифицират отклоненията и при необходимост и по възможност да отстранят изменения, възпрепятстващи постигането на проектни цели.

Фиг. 4. Обобщен модел на стратегии за управление на проектни отклонения

За успешната реализация на всеки проект е необходима конкретна и адаптирана система за контрол, чието разработване е дейност, предхождаща обективното начало на проектното осъществяване и е продукт на съвместната дейност на всички заинтересовани страни. Тя е свързана с решаването на определен кръг дейности – да конкретизира изискванията към съдържанието на събраната информация, да оформи структурата на отчетите, да делегира правомощията по отношение на обработването на информация и вземането на решения. В част от тези решения са заложени действия, свързани с преодоляването на недостатъци и негативни тенденции в рамките на проекта, както и промени в плана.

Фиг. 5. Теоретичен модел на взаимодействие между контрола и регистрираните изменения

Неизбежно в този ред на мисли се открива още една съществена и много специфична задача, стояща пред проектния контрол, обективно да балансира при значими отклонения в проектната реализация взаимоотношенията между заинтересованите страни и в последващите действия и решения да намират реално отражение техните очаквания. Анализът на задачата, поставена за реализация пред контрола, предопределя възможно решение, в което контролът съвместява други

управленски функции като регулиране и координиране на активността на всички проектно ангажирани страни.

Тук може да се отбележи, че в тази целенасочена дейност с временен характер по реализация на конкретен проект заинтересованите страни – юридически организирани и представени са винаги поне две и съобразно Теорията на заинтересованите страни в проектните цели би било редно да консолидират удовлетворителни решения за всичките тях.

В рамките на функцията „контрол“ в процеса по управление на проекти се решават задачите, свързани с преценка и прогнозиране на развитието на дадена възникнала ситуация по отношение на: очаквани резултати, разход на време, ресурси и финансови средства, анализ и отстраняване на причини за регистрирани отклонения, нанасяне на корекции по качество на дейността и др. Освен тези задачи управлението на проекти е свързано и с управлението на изменения, провокиращи организационно-структурни реформи и частично трансформиране на проектните цели. В този ред на мисли се очертават две линии на развитие на контрола – и с оперативна, и със стратегическа насоченост, когато времевият хоризонт на проекта е сравнително ограничен. При по-продължителен период за реализация на проектите контролът презентира специфичен израз по отношение на обект и съдържание, поради консолидирането на тактическото и стратегическото управление. За развитие на определена стратегическа линия е възможно да се говори с резерви.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Написаното в изложението дава основания да се направят няколко извода:

Първо. Проектният контрол с всеки нов проект натрупва повече добри практики и опит и се налага като една от водещите форми на социален и управленски контрол.

Второ. Проектно-контролната дейност за разлика от класическата контролна дейност търпи значително развитие поради това, че обектите на контрол регистрират различни модели на поведение и поради това, че всеки проект има своего рода уникален характер.

Трето. Ако за другите форми на контрол резултатите са по-прозрачни в проектния контрол достигането на желани нива на ефективност са свързани и с творческо мислене, породено и наложено от присъствието на иновации във всеки проект.

Изводите структурират заключението, че присъствието на все повече проекти в социално-икономическото развитие изискват още по-задълбочено усвояване на добрите практики в проектно-контролната дейност и налагането на творческо и иновативно начало.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бэгъюли, Ф. Управление проектам /пер. с англ./ М., Гранд-фаир, 2004.
2. Дмитриев, А. Социальный конфликт: общее и особенное. М., Гардарики, 2002.
3. Капитуров, В., А., Румянцев С. В., Концепции управления и их реализация. М., ВЭЖ, №9/1997.
4. Клиффорд, Г., Э. Ларсон. Управление проектами – практическое руководство. М., Дело и сервис, 2003.
5. Козлов, Д. С. Как оценить эффективность центров затрата. ж-л ФД , М. 2007/5.
6. Либерзон, В. И. Основы управления проектами. М., 2002, ЭН.

7. Райфа, Кини. Принятие решений при многих критериях: предпочтения и замещения. М., Радио и связь, 1981.
8. Стоянов, Евг. Системи за управленски контрол. Бургас: Либра Скорп, 2009.
9. Стоянов, Евг. Управление и контрол на проекти. Бургас: Либра скорп, 2011.
10. Товб, А. Стандарти управления проектом. М., 2002, ЭиТ.
11. Ципес, Г. Стандарт управления проектами уровня предприятия. М., Прогрес, 2005.
12. Шапиро, В. Д. Управление проектами (Справочник для профессионалов). М., 2001.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

AGRICULTURAL MARKETS FOR THE SMALL AND THE MEDIUM ENTERPRISES

Natalia Stoyanova

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

Abstract: In many countries, and virtually every less developed country (LDC), agriculture is the biggest single industry. Agriculture typically employs over fifty percent of the labour force in LDCs with industry and commerce dependence upon it as a source of raw materials and as a market for manufactured goods. Hence many argue that the development of agriculture and the marketing systems, which impinge upon it, are part of the heart of the economic growth process in LDCs. Moreover in LDCs the consumer frequently spends in excess of fifty percent of the household's income on basic foodstuffs - much of which is inadequate both in quality and nutritional content. By contrast, the americans spend approximately twelve percent of their total disposable income on food. In Western Europe the figure ranges from about sixteen to nineteen percent of disposable income. Furthermore, whereas in developed countries the poor are relatively few in number, and therefore it is economically possible to establish special food distribution programmes to meet their needs, the scale of poverty in most LDCs is such that the commercial marketing system must be relied upon to perform the task of food distribution to poor and not-so-poor alike. This being so, it is imperative that the marketing system performs efficiently.

Keywords: agricultural and food marketing

INTRODUCTION

Economic development itself provides the impulse towards more sophisticated and more efficient marketing systems. Dixie² suggests that as countries experience economic growth, their rate of urbanisation tends to increase substantially. Whereas the rate of population growth, in developing countries, averages around three percent per annum, their cities and towns are increasing their populations at about four percent per annum. In essence, this means that the number of people, in urban areas, needing to be fed by rural people, will double within sixteen years. This has clear implications for agricultural production and the marketing systems that direct the production and distribute the output to the points of its consumption. Subsistence farming is likely to diminish in importance as farmers respond to the increased opportunities that development and urbanisation create; farms are likely to decrease in number whilst increasing in size; and agriculture will probably become less labour intensive and more capital intensive.

Another development which has in recent times increased interest in marketing practices is the trend, in many developing countries, towards market liberalisation as part of economic structural adjustment programmes (ESAPs). The view that direct and indirect government participation in production and distribution had brought about structural distortions in economies has become widely accepted. Measures intended to correct these distortions include a return to market prices for all products and resources, the encouragement of a competitive private sector and the commercialisation, and sometimes privatisation, of all or some of the functions of marketing parastatals. All of this requires a better understanding of marketing practices and processes within the country implementing ESAPs, in general, and within the agricultural marketing parastatals affected, in particular.

LITERATURE REVIEW

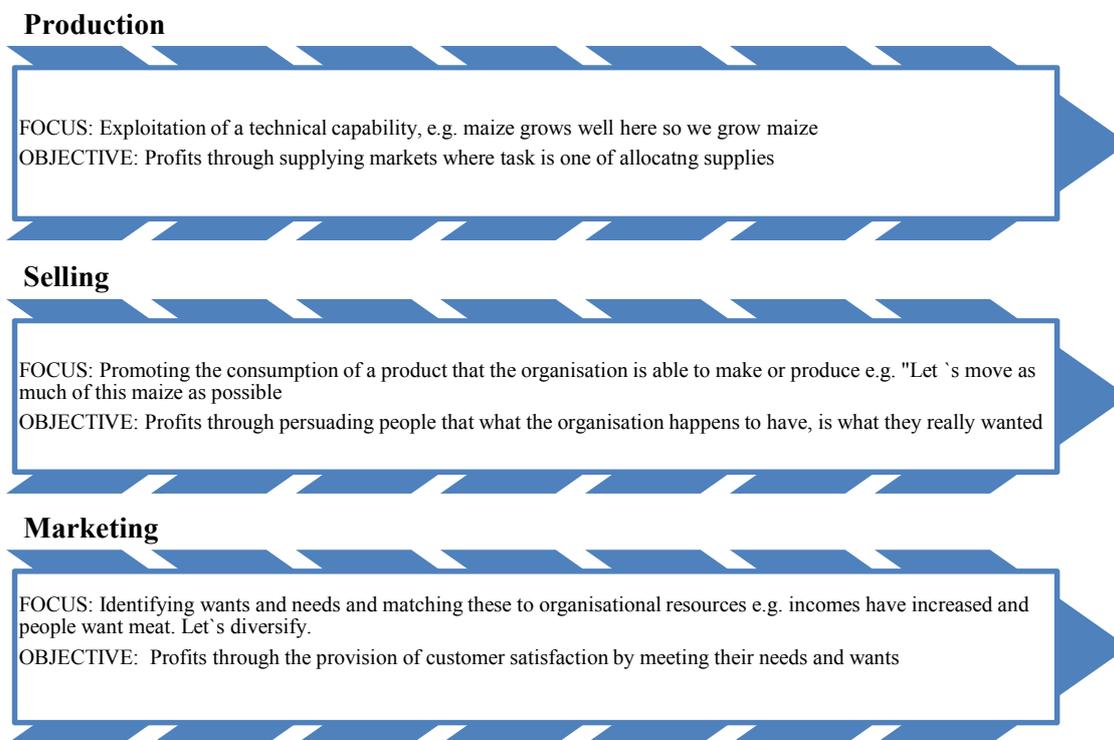
The importance of agricultural and food marketing to developing countries

So far this discussion has been set in the context of commercial marketing but social marketing should also be acknowledged. Social marketing identifies human needs in non-competitive economies and/or sectors of society and defines the means of delivering products and services to meet these needs. The marketing mix of social marketing strategies is evaluated using quite different criteria from those employed in assessing purely commercial marketing strategies. Criteria such as the percentage of the target population reached with the technology, products, processes or services, quantities produced and distributed and uptake of the product, service or technology are more often employed. Benefits are measured in terms of development goals, such as improved nutritional status or increased rural incomes. The use of economic criteria is usually limited to the latter and to selecting the least-cost strategy to achieve a quantitative goal. However, the criteria used to evaluate commercial marketing strategies should not automatically be eliminated, because these improve the efficiency of some aspects of social marketing strategy without preventing the attainment of social objectives.

The marketing concept and marketing systems

This definition promotes a customer orientation and since the organisation's long-term objectives will include its own continued existence it takes account of the need for sustainability. Moreover, this definition of the marketing concept does not preclude non-profit making organisations. Marketing is just as relevant to development projects, aid agencies, extension service organisations, and the like, as it is to commercial enterprises. Thus the marketing concept is that an organisation achieves its goals through the provision of customer satisfaction. Put another way, marketing is the integrative force that matches production to

customer needs and satisfaction. Marketing is not an activity to which an organisation turns its attention at the end of the production phase of operations. Rather marketing needs to be directing production in accordance with clear signals from the marketplace as what is needed by customers.

Fig. 1. Alternative business philosophies

Selection of target markets for agri-products is important. The features of the ideal target market segment are as follows:

- there are unmet needs which the company can successfully satisfy;
- consumers are solvent;
- at present, the market segment is highly absorbable;
- there are opportunities for further growth of sales;
- the market segment is not the subject of commercial activity by competitors.

The choice of the target market segment requires prior exploration and gathering of information about possible market segments about: current and predicted volume of sales in value terms; The expected growth rate of the sale; The expected amount of profit; The level of competition; Requirements for marketing and advertising channels, etc.

As a result of the analysis and comparison of the individual market segments based on the listed indicators, this segment of the market should be chosen as follows:

- the highest level of current and forecast sales, ie at present there is sufficient absorption;
- a higher profit rate, which means that it provides opportunities for further growth;
- low competition;
- simple requirements for marketing channels.

Once the company has found its attractive segments, it has to really determine which of the segments best corresponds to its strong business and experience and there to direct its efforts. A prerequisite for selecting a target market segment for a firm is to be attractive in

itself as a characteristic and a sufficient condition - to match the strengths of the company's business. In relation to the concept of "target market", there are also the terms "market window" and "market niche".

Once the company has found its attractive segments, it has to really determine which of the segments best corresponds to its strong business and experience and there to focus its efforts. A prerequisite for selecting a target market segment for a firm is to be attractive in itself as a characteristic and a sufficient condition - to match the strengths of the company's business. In relation to the concept of "target market", there are also the terms "market window" and "market niche".

The market window is a segment that is overlooked by both manufacturers and retailers. The market is flooded with goods, but any of the consumers can't find what best fits their preferences and desires. This is not a deficit, but an absence of goods that meet the requirements of consumers. The manufacturer or retailer, who is focused on such a market segment, is going to have great success. For this purpose, it is necessary to develop a specific product or service for matching the needs and desires of this market segment that no one is currently working on. This is the easiest and most effective way to create a niche market.

Market niche is a segment that most closely matches the product or experience. A large business can target multiple target markets or market windows simultaneously. In most cases, it turns out that her products are doing well only on one or two of them. There, the firm provides itself with a dominant or stable long-term position, regardless of the competition efforts. Such segments are said to form the niche market niche of the company. Of these, most of the company's profits come and they are a guarantee of its stability.

POSITIONING THE AGRO PRODUCT ON THE MARKET

Market segmentation and product positioning are interconnected. Market segmentation provides the starting point for creating and producing the product that best fits the needs and preferences of the targeted target market. Positioning is related to the mere imposition of the product as best suited to these needs and preferences. Segmentation provides ideas for the features that a product or service should have in order to best meet the needs of users in the selected market segment. Positioning convinces consumers that they already offer the product they want the best. Market segmentation is a marketing activity involving data collection, analysis, evaluation and a proposal for target market selection. Positioning includes the whole set of marketing-mix elements to convey to the user that it is a different product than the one created specifically for him. This means to differentiate the product from competitors in the market and to present it as best satisfying the preferences of the target market segment.

Product differentiation is one or two indicators of material (visible) or non-material differences between the company's product and the competing products on the market.

Positioning is the creation of an appropriate product idea among users in selected market segments, achieved through an appropriate mix of marketing strategies and programs.

Positioning includes the following main activities:

- Choosing a way out of the market. There are several ways to get out of a market. The first way is by buying shares or shares of other companies. The second way is through proprietary development. This is recommended when the company is convinced that it is able to become a market leader. However, this means large financial costs and risks. The third way is, cooperation with other companies. This option offers a number of advantages: the possible losses in case of failure are shared among the partners and thus the risk for each individual company is reduced; The best forms of cooperation are not only complementary and complementary but also synergic.

- Choice of marketing tools;
- Choose time to market.

The solution to the issue of own positioning is related to a preliminary study of how its competitors have done and what their position on the market is. Considering the positions of competitors, the firm can judge what place to claim. There are two main options:

- to position itself together with one of the existing competitors and to start a fight for market share;

- develop a product with certain characteristics that is not yet available on the market.

The first option can be applied in the following cases:

- the company has the ability to construct and produce products better and superior to those of competitors;

- the market is large enough to accommodate two conquerors;

- the company has a lot more resources and / or experience than the competitor, and this selected market segment is the most responsible for its strong business (ie a niche market for the company).

The second option is attractive as an idea but can be applied under the following conditions:

- the company is in a position (as technical capabilities) to create it;

- it is economically appropriate to create such a product within the planned price level;

- has potential users ready to buy the new product.

The choice of product positioning option also depends on the prospective profits and the risk mitigation options calculated for both variables. Competitive positioning can be ensured through better product features, appearance, gauges, price, and more.

SELLING ARRANGEMENTS BETWEEN CO-OPERATIVES AND THEIR MEMBERS

A principal policy question in co-operatives is the procedure to be used in selling members' produce. The alternatives are: outright purchase from members, or sale on commission.

Outright purchase: In this case members are paid for their produce, at prices fixed by the co-operative, at the time of delivery, and the co-operative takes title to the produce. The co-operative then resells the produce at the most advantageous terms it can secure. Profits made on the transaction will be used first to meet the operating expenses, any surplus balance being used or distributed by decision of the General Meeting. This approach requires the co-operative to have high levels of funds available. Since, in the case of seasonal crops, a lot of produce is being offered within the immediate post harvest period, a serious adverse cash flow situation can arise. This can be alleviated by a two-stage payment system whereby members are paid part of the sale price at the time of delivery, and the balance after the co-operative has resold the produce.

The main objection to outright purchase is that the co-operative carries all of the post harvest risks including: fall-off in demand, price fluctuation, reduction of produce value due to down-grading, deterioration giving rise to loss of quality and so value, failure of transport arrangements, spoilage, fire and theft. Some of these can be covered by insurance but most cannot. Generally, this method is only acceptable where the risks incurred are limited and can be reasonably well assessed. For example, where forward contracts have been negotiated. These risks being taken into account, outright purchase has the advantage of permitting the co-operative to add value to the crop and thereby add to the profits of its members. There are three principal ways in which a co-operative might add value to the commodity.

Produce can be stored for sale at a later date when prices have improved

Value can be added through primary processing of the crop. Cotton ginning is a good example of relatively simple and inexpensive process which is best done close to the fields.

The value of baled ginned cotton, is normally considerably more than the sum of the value of the raw cotton plus the cost of ginning. And there is the additional value of the cotton seed

Opportunity for adding value exists in the packing and presentation of the crop, or in the case of livestock, improvement in condition or quality before sale. Graded, washed and well packed fruits and vegetables can attract wider markets and premium prices.

There is a *caveat* which ought to be added. Whilst price advantages gained by adding value are of direct benefit both to the co-operative as a whole and to individual members, the additional investment needed to capture the additional return, can be prohibitive. Apart from the risks incurred, outright purchase, storage, packing, processing, transportation, marketing etc., require substantial financing. Moreover, these more complicated operations call for a high level of management skill and judgement, which is frequently a scarce resource.

Sale on commission: This far simpler, virtually risk-free, operation leaves the co-operative as the producers' agent with no legal title to the goods. All attendant risks therefore remain with the individual producers. The co-operative collects produce from members and sells in the most advantageous markets. It then deducts a commission at a previously agreed rate from the sale price. The co-operative meets the cost of its expenses from its commission income. With the sale-on-commission system the co-operative avoids the need to finance crop buying and it minimises its risks. In addition, much simpler operating procedures are required and expenditure can be more accurately matched to anticipated income.

The main disadvantage of sale-on-commission is that neither the member nor the co-operative is able to exploit possible price improvement. Another is the possible delays in the producer receiving cash for his crop. No payment will be made by a co-operative until it has been paid by the customer. Apart from the time taken in an 'open market' for crops to be sold, it is by no means unknown for parastatal agencies to be dilatory in paying-out for produce received from co-operatives.

CONCLUSION

In conclusion, we can summarize that buying a product or service is not a separate action but a process. There are five stages in the purchasing decision process: finding the problem; Searching for information; Evaluating alternatives; Purchase decision; Post-purchase behavior. For the most part, consumer behavior is evident. Users learn from their previous experience. Loyalty to a particular brand is related to the learning process. Many aspects of the behaviors of buyer organizations are different from consumer behavior. Some key differences are: the characteristics of the search, the number of potential buyers, the purpose of the purchase, the purchase criteria, the size of the order, the interaction between the seller and the buyer, as well as the influence of the other business organizations.

Aggregate segmentation and product positioning are interrelated activities aimed at one goal - orientation towards the right customers and offering them the product in the most appropriate way.

1. Risk bearing: In both the production and marketing of produce the possibility of incurring losses is always present. Physical risks include the destruction or deterioration of the produce through fire, excessive heat or cold, pests, floods, earthquakes etc. Market risks are those of adverse changes in the value of the produce between the processes of production and consumption. A change in consumer tastes can reduce the attractiveness of the produce and is, therefore, also a risk. All of these risks are borne by those organisations, companies and individuals.

Risk bearing is often a little understood aspect of marketing. For example, when making judgements as to whether a particular price is a 'fair price' the usual reference point is the producer or supplier's costs. However the risks borne are rarely taken into account by those passing judgement and yet, almost inevitably, there will be occasions when the risk

taker incurs losses. Stocks will spoil, markets will fall, cheaper imports will enter the country, consumer tastes will change, and so on. These losses can only be observed if adequate surpluses were generated in previous periods. Risk bearing must be acknowledged as a cost since what is uncertain is not whether they will occur, but when they will occur.

2. Market intelligence: As far as is possible marketing decisions should be based on sound information. The process of collecting, interpreting, and disseminating information relevant to marketing decisions is known as market intelligence. The role of market intelligence is to reduce the level of risk in decision making. Through market intelligence the seller finds out what the customer needs and wants. The alternative is to find out through sales, or the lack of them. Marketing research helps establish what products are right for the market, which channels of distribution are most appropriate, how best to promote products and what prices are acceptable to the market. As with other marketing functions, intelligence gathering can be carried out by the seller or another party such as a government agency, the ministry of agriculture and food, or some other specialist organisation.

REFERENCES

1. Kriesberg, M.(1974). Marketing Efficiency In Developing Countries. In: Marketing Systems For Developing Countries. (Eds.) Izraeli, D., Izraeli, D. and Dafna
2. Dixie, G. (1989), *Horticultural Marketing: A Resource And Training Manual For Extension Officers*, FAO Agricultural Services Bulletin, Food and Agricultural Organization of the United Nations, Rome, pp. 1–5.
3. Gaedeke, R.M. and Tootelian, D.H. (1983). *Marketing: Principles And Applications*. West Publishing Company, Minnesota, p.11.
4. Rosson, P. (1974). Changing Traditional Distribution Systems: Fish Marketing In Tanzania. *Journal of Physical Distribution*, No. 4, Vol. %, pp.305–316.
5. Freivalds, J. (1985). White Elephant Tales: Venezuela's Cassava Processing Plants. In: *Success In Agribusiness*. Gower Publishing Company Limited, Aldershot pp.47–52.
6. Kohls, R.L. and Uhl, J.N. (1990). *Marketing Of Agricultural Products, 6th edition*, New York, Macmillan Publishing Company, pp. 18–21.
7. Kotler, P. (1988). *Marketing Management: Analysis, Planning, Implementation And Control*, Prentice-Hall, New Jersey.
8. Selassie, H.G. (1995). *International Joint Venture Formation In The Agribusiness Sector*, Avebury, Aldershot.
9. Stoyanova, N. (2015). Scientific-Practical Conference With International Participation "Innovations In The Economy" New Bulgarian University, Sofia, October 3, *Agricultural markets globally*.
10. Stoyanova, N. (2014). Fourth International Scientific Conference/Climate Change, Economic Development, Environment And People Conference (Ccedep)Regional Development Of Central And Eastern European Countries Plovdiv, Bulgaria, *General model of production' process in the auto enterprises*.
11. Stoyanova, N. (2014). Science And Technology For Sustainable Maritime Development, *Structural modeling in the marketing assessment of consumer satisfaction*.
12. Abbott, J. (1987). *Marketing Enterprise For The Developing World*, Cambridge University Press, pp. 181–187.
13. Bryceson, D.F. (1985). The Organization Of Tanzanian Grain Marketing: Switching Roles Of The Co-operative And The Parastatal. In: *Marketing Boards in Tropical Africa*. (Eds.) Arhin, K., ESP, P. and Van Deer Laan, L. KPI Limited.

14. Arhin, K., ESP, P. and Van Deer Laan, L. (1985). *Marketing Boards in Tropical Africa.*, KPI Limited, pp. 1–18.
15. Dinham, B. and Hines, C. (1983). *Agribusiness In Africa*, Earth Sources Research Ltd., London, pp. 115–119.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

HEALTH AND SAFETY LABOR CONDITIONS IN THE SECTOR OF EDUCATION –A PREREQUISITE FOR QUALITY EDUCATION

Yulian Petrov

*Syndicate "Education" of the Confederation of Labor "Podkrepa" - Bulgaria
Plovdiv University "Paisii Hilendarski" - Plovdiv, Bulgaria*

Abstract: This article is a result of participating in the project to the European Commission "Building practical guidelines to promote joint initiatives by the social partners at European, national, regional and local level to prevent and control psychosocial risks in the education sector and improve the quality of education".

Educational institutions should be safe and healthy places that contribute to successful teaching and learning. In this regard, the aim is to help create an atmosphere in which learners can learn, and teachers and other staff in education can do their work in a positive, healthy and safe environment.

Keywords: education, quality of education, social dialogue, working conditions, crisis

ЗДРАВΟΣЛОВНИТЕ И БЕЗОПАСНИ УСЛОВИЯ НА ТРУД В СЕКТОРА НА ОБРАЗОВАНИЕТО – ПРЕДПОСТАВКА ЗА КАЧЕСТВЕНО ОБРАЗОВАНИЕ

Юлиян Петров

Синдикат „Образование“ на КТ „Подкрепа“
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ – Пловдив, България

Резюме: Настоящата статия е резултат от участие в проекта към Европейската комисия „Формиране на практически насоки за насърчаване на съвместни инициативи на социалните партньори на европейско, национално, регионално и местно равнище за превенция и контрол на психосоциалните рискове в сектора на образованието и повишаване качеството на образованието.“

Образователните институции трябва да бъдат безопасни и здравословни места, които допринасят за успешното преподаване и учене. В тази връзка, целта е да се подпомогне създаването на атмосфера, в която обучаваните да учат, а учителите и останалият персонал в просветата да могат да вършат своята работа в положителна, здравословна и безопасна среда.

Ключови думи: образование, качество, социален диалог, условия на труд, криза

ВЪВЕДЕНИЕ

Осигуряването на здравословни и безопасни условия на труд са неотменимо задължение при организацията и осъществяването на **всяка** трудова дейност, поне в рамките на Европейския съюз. Като правило при анализите на рисковете често преимуществено се акцентира върху специфични отрасли /напр. строителство/ и/или технологии, свързани с шумови, прахови и пр. замърсявания, водещи до непосредствена опасност за здравето и живота на работещите и т.н. Пак по традиция общественото мнение приема, че практически няма кой знае какви проблеми за осигуряването на здравословни и безопасни условия на труд /ЗБУТ/ за хора, работещи в училища, класни стаи, аудитории и офиси и т.н. Наистина работните места на тези служители не създават рисковете, характерни за труда на миньора, леяря и мн. др., но те създават масово проблеми, свързани с психосоциалното здраве на тези служители.

По данни на Европейската агенция по безопасност и хигиена на труда /EU-OSHA/⁹ психосоциалните рискове възникват в резултат на множество фактори като ниско качество на планиране, организация и ръководство на работа, а също и така вследствие на лош социален контекст на работа. Тези рискове могат да доведат до **отрицателен психологически, физически и социален** резултат. Те са свързани със стреса на работното място, с емоционално прегаряне или с депресия.

Много е важно да не се бъркат психосоциалните рискове като например прекомерната натовареност с условията, където те, макар и да се явяват стимулиращи, съществува благоприятна среда за висока квалификация и мотивация за работа. Тази,

---

⁹Вж. по-подробно: <https://osha.europa.eu/bg/tools-and-publications/e-guide-managing-stress-and-psychosocial-risks>

²Вж. по-подробно: <https://www.csee-etuice.org/en/>

³Вж. по-подробно: <http://educationemployers.eu/>

по същество благоприятна психосоциална среда, способства за лично развитие и висока производителност, а също и така за физическото и психическото благополучие на всички сътрудници.

НАМАЛЯВАНЕ НА СТРЕСА И ДРУГИТЕ ПСИХОСОЦИАЛНИ РИСКОВЕ СРЕД РАБОТЕЩИТЕ В СИСТЕМАТА НА ОБРАЗОВАНИЕТО

Работниците изпитват стрес, когато задълженията им надхвърлят способностите им. В допълнение към проблемите на психическото здраве, сътрудниците, които страдат от продължителен стрес, могат да развият и сърдечно-съдови заболявания или заболявания на опорно-двигателната система. Негативните последици от това включват ниски резултати и производителност на труда, увеличаване на отсъствията от работа /по болест/, а също така и увеличаване на нещастните случаи и травми. Периодите на отсъствие от работа по болест се явяват по-дълги от отсъствията по други причини. Освен това свързаният с работата стрес в крайна сметка води до ранно пенсиониране на служителите. По приблизителна оценка това възлиза на работодателите и обществото твърде скъпо – в рамките на ЕС може да се говори за милиарди евро. Става дума за значителен не само психологически, но и здравословен, икономически и социален проблем, последиците от които рефлектират не само върху настоящите, но и следващите поколения.

Ето защо търсенето на пътища за намаляване на стреса и другите психосоциални рискове сред работещите в системата на образованието е стратегическа задача с множество важни измерения. Международна анкета, проведена от Европейски синдикален комитет по образование и Европейската федерация на работодателите в образованието/ETUCE² и EFEE³/ сред 27 страни, показва четири основни дейности, осъществяването на които биха били не само успешни мерки срещу кризата в европейското образование, но и биха подобрили значително неговото качество:

- организация на професионалното здраве и безопасност в училище – 60% от анкетираните;
- борба със случаи на агресия и тормоз срещу учители и сред ученици – 57%;
- подобряване на качеството, чрез промяна на бренда и обратна връзка – 55%;
- разширяване на възможностите за професионално развитие на работещите в образователната система – 51%.

Въз основа на тези данни се разработват и препоръките за конкретни действия, свързани с трите основни нива /европейско, национално и местно учебно заведение/ на образователните системи, на които следва да се реализират.

На европейско ниво социалните партньори трябва:

да информират непрекъснато всички заинтересовани страни в областта на образованието за това, че инвестицията в здравето и благополучието на педагогическите специалисти обезпечава качествено образование и снижава разходите, свързани с плащане на болнични или занижено качество на работа;

- да поощряват организации на национално, регионално и местно ниво, които предприемат активни мерки за предотвратяване и решаване на проблемите, свързани с психосоциалните рискове, в рамките на социалния диалог и колективните договори;
- да разрушават стереотипите на психосоциалните рискове и свързания с работата стрес, разяснявайки, че тези рискове не са проблем на работещите, а са свързани с работната обстановка и организация на труда;
- да признаят в контекста на увеличаване продължителността на професионалния живот необходимостта от „подход за цял живот“, прилаган не само към ученето /квалифицирането/ през целия живот, но и за цялостното развитие и реализация. Например всичко, което се отнася към борбата със стреса на работното

място и създаване на благоприятни условия на труд, може да повлияе на професионалния живот на младите учители занапред;

- да включат в програмите за първоначална подготовка на учители и в тези за повишаване на квалификацията на директори и педагогически специалисти мерки за обучение, свързани с предупреждение от психосоциалните рискове;
- да създадат платформа за обмен на добри практики и съвместни законодателни насоки, разработени от социалните партньори на национално, регионално и местно ниво;
- да укрепват европейското сътрудничество и взаимодействие на социалните партньори в сферата на охраната на труда;
- да продължават реализацията на Стратегическата програма за здравословни и безопасни условия на труд в училище;
- да осъществяват контрол при изпълнение на ръководните принципи и последващите действия.

На национално/регионално ниво социалните партньори трябва да:

- изработят ясни принципи и насоки по отношение на учебната програма, подготовката и благосъстоянието на учителя, включвайки предупреждение от психосоциалните рискове, последвани от интегрирането им в комплексната стратегия на подбор, позициониране и задържане на педагогическите кадри с цел увеличаване привлекателността на учителската професия и повишаване статуса на педагогическите специалисти, в това число и на директорите;
- да имат предвид влиянието и ефектите на старите реформи в образованието преди въвеждане на нови;
- да включат в програмите за първоначална подготовка на учители и за повишаване на квалификацията на директори и педагогически специалисти информация, свързана с предотвратяване на психосоциалните рискове с цел обмен на съществуващи мерки за насърчаване на правилното равновесие между професионалния и личен живот;
- да разрушат стереотипите на психосоциалните рискове и свързания с работата стрес разяснявайки, че тези рискове не са проблем на работещите, а свързаната с работата обстановка и организация на труда;
- да насърчават правенето на постоянни оценки на риска съгласно изискванията на националното законодателство по отношение на здравето и благополучието на персонала на работното място с цел да се идентифицират реалните рискове;
- постоянно да предоставят факти и данни за здравословното състояние и благополучието на педагогическите кадри /напр. изчисляване на възвръщаемостта на инвестираните в мерки за охрана и безопасност на труда средства/;
- при осъществяване на мерки или реформи в сектора на образование да имат предвид въздействието им върху икономическото благосъстояние;
- убедително да обосновават необходимостта от проверки на условията на труд, които включват предотвратяване на психосоциалните рискове и които се провеждат с цел поощряване на учебните заведения, въвели мерки свързани с борбата със стреса и създаване на достойни условия на труд;
- на редовни интервали от време да правят оценка на предприетите мерки за тяхната адекватност, достатъчност и насоченост за предотвратяване на рискове;
- да поощряват на национално ниво разработване на насоки за предотвратяване и отстраняване на рискове свързани със стреса на работното място;

- да следят дали националните комитети по охрана на труда са включили в програмите си мерки за предотвратяване на психосоциалните рискове и стреса на работното място;
- да отделят повече време на процеса за постигане на необходимите здравословни и безопасни условия на труд;
- да съдействат за създаване на позитивна култура на труд, както по отношение на разумните очаквания на образователната система, така и по отношение на ролята на педагозите;
- да поощряват на национално ниво действия за подкрепа на учители, ръководители и други педагогически работници в областта на професионалното развитие, които осигуряват в процеса на обучение предотвратяване на психосоциалните рискове и създаване на здравословна и безопасна работна среда;
- да включат всички заинтересовани среди в областта на образованието в реализиране на стратегията за наставничество /коучинг/;
- да създадат система за подкрепа на педагогически кадри, които се връщат на работа след дългосрочен период на временна нетрудоспособност;
- да осигурят време и стимули за сътрудничество и подкрепа на персонала, създаване на мулти-групи за подкрепа, работещи по национални/регионални програми за здравни грижи;
- да насърчават учебното заведение да кандидатства за финансиране от европейски, национални и регионални фондове в подкрепа на работата си в тази област.

На местно ниво (ниво учебно заведение) социалните партньори трябва:

- в съответствие с изискванията на законодателството да правят регулярно оценка на риска на всяко работно място, включвайки психосоциалните рискове и да осигуряват наблюдение с помощта на обратната връзка, разработвайки съответстващи мерки за намаляване и отстраняване на рисковете;
- да насърчават култура на отговорност и отборен дух /напр. с помощта на групово преподаване, колективно обучение или преразглеждане работата на колегите/, която позволява още на ранен етап да се идентифицират признаците, свързани със стреса на работното място и психосоциалните рискове и имаща тенденция за положителен отговор на всички проблеми, касаещи благополучието на учителите;
- да осигуряват възможност за използване на обмен на информация за здравето и благополучието на персонала както във формална обстановка /напр. разговор между директора на училището и персонала/, така и в неформална обстановка /напр. беседа с колеги/ с цел насърчаване на положителна култура на доверие и справедливост между ръководството и персонала на училището, която от своя страна поражда отговорност за предотвратяване на психосоциалните рискове;
- да разработват различни начини за демонстрация на персонала, показвайки, че всеки е ценен и като част от колектив, и като индивид, личност;
- да предоставят на учителите възможност за обмен на мнения и професионален опит в непринудена обстановка /напр., отделяйки за това време и/или осигурявайки помещение за тази цел/;
- да насърчават изработване на правила за поведение и взаимно уважение на цялата общност, включвайки училищно ръководство, учители, ученици и родители;
- да разработят педагогически справочник за профилактика на психосоциалните рискове, включвайки конкретни области като напр., необходимостта от учители и тяхната квалификация;
- при разглеждане на мерките за борба със стреса да имат предвид материалната база на учебното заведение съобразно изискванията на обществото;

- да стимулират използване на собствените възможности на училището при приемане на мерки за осъществяване на промяна – напр. да се поощрява ръководството за обмен на добри практики, за оценка на риска и стреса на работното място. Тези мерки могат да включват и материални ресурси – стая за отдих на персонала, издръжка на деца със СОП или програма за наставничество, която да помага на начинаещите учители и ги съхрани като такива;

- да установят тясно сътрудничество между синдикатите и комитета за здравословни и безопасни условия на труд, предоставяйки им информация и консултация за съдействие при осъществяване на тяхната задача.

Изхабяването в учителската професия е безспорно. Научно е доказано, че този процес може да достига до 5% на година. Поради голямото натоварване педагозите могат да достигат максимално изхабяване за 20 години стаж. На практика обаче е известно, че да се пенсионира даден преподавател са необходими средно поне 25- 30 г. трудов стаж. Това означава, че ако не се вземат мерки, фактически около 1/3 от трудовата си дейност учителят реализира без да използва пълния си капацитет и възможности. А това няма как да не се отразява на няколко поколения негови възпитаници.

Международният синдикален опит е създал и утвърдил компенсаторни механизми за съхранение на работещите в системата на образованието. Тези механизми са повече или по-малко ефективни там, където синдикатите обхващат почти всички работещи в системата.

Някои от тези компенсаторни механизми са:

→ Отделянето на година за квалификация и възстановяване, което помага за съхраняването на учителите до по-висока възраст за пенсиониране. Тя се предоставя при изработени от 4 до седем години в образователната система на съответната страна. Подобна практика са постигнали учителските синдикати във Франция, Израел, Полша, Румъния и др. европейски страни.

→ По-ранно пенсиониране на педагозите при натоварване над седмичната или годишна норма. Часовете допълнителна работа в системата, освен че се заплащат допълнително, се калкулират като месеци или години за създаване на възможност за по-ранно пенсиониране. Този много успешен компенсаторен принцип е използван в Австрия и Германия.

→ Друг успешен компенсаторен механизъм е намаляването на седмичната или годишна преподавателска норма след навършване на 20 години стаж по специалността без това да води до намаляване на трудовото възнаграждение.

От традиционните европейски дейности за борба срещу изхабяването на педагозите в България поне досега **не се прилагат никакви** механизми.

Към четирите основни европейските дефицити, пречещи на по-доброто качество на образованието, анкетираните в България добавят още четири, които са свързани със ситуацията в българската образователна система:

- Недофинансирането на системата и само 3,5% от БВП, отредени за образование, води до невъзможност за изпълнението на новите образователни политики, заложи в Закона за предучилищното и училищно образование и поставя под съмнение осъществяването на приоритета образование и ограничава достъпа до качествено образование на всички български ученици. Необходимо е да се заложи и неотклонно да привежда в действие стратегия за увеличение на средствата за образование, като те се увеличават с не по-малко от 0,5% на година, до достигане на поне 6% от БВП;

- Прекомерна зависимост на образователната система от начина на разпределение на финансовите средства. Обвързването на финансирането на

образователните институции единствено и само с броя на учениците чрез фиксиран единен разходен стандарт (ЕРС) ги поставя в неравностойно положение, води до лоши резултати на учениците в националните и европейски класации. Философията „делегирани бюджети“ създава порочна зависимост на ЕРС на ученика към заплатата на учителя и директора и генерира дефицит на възпитанието в образователния процес. Делегираните бюджети на образователните институции като философия на финансиране трябва да отпаднат и вместо тях да се въведе финансиране на дейност образование, чиято основна цел е облекчен достъп до образование, гарантиране на базови условия във всяко учебно заведение, като се вземат предвид географското местоположение, постоянните разходи за функциониране (които не зависят от броя на учениците), националните цели за развитие на българските райони. Със закон да се забрани закриването на училища и финансово да се обезпечат модерни учебни заведения, предлагащи равен шанс за всеки български ученик, независимо от неговото местоживееене;

- Понижаване на обществения статус на педагогическия работник, което води до дефицит на духовни ценности, формиращи се в образователните институции. Ниското заплащане на педагогическия труд, огромната административна тежест и натовареност, големите очаквания и отговорности за резултативност в образователно-възпитателния процес са в дисбаланс, действат демотивиращо на работещите в системата и правят професията непривлекателна за младите специалисти. Учителите в България са „квалифицирани работещи бедни“ и традиционно най-бедни в Европа. Ниската работна заплата на педагогическите специалисти ги отдалечава от мотива да работят в училище и ни приближава към перспективата да видим класни стаи с ученици, но без учители. Учителската заплата трябва да бъде не по-ниска от средната брутна работна заплата за работещите в обществения сектор. Достойната оценка на труда ще доведе и до високи резултати в обучението и възпитанието на бъдещите граждани на България;

- Задаваща се криза, свързана с липсата на квалифицирани кадри, които да желаят да работят в образователната система. Липса на млади учители и учители-мъже трасира главоломно падане рейтинга на педагогическата професия. Трябва да се изгради национална стратегия за привличане на студенти по педагогически специалности с висок успех и за задържане на доказано добрите учители и млади хора, желаещи да работят в системата.

ЛИТЕРАТУРА

1. База данни от ETUCE /Европейски синдикален комитет по образование/.
2. Данни от EFEE /Европейска федерация на работодателите в образованието/.
3. Проект „Promoting decent workplaces in the education sector for a healthier working life“, финансиран от европейската комисия.
4. Данни от EU-OSHA /Европейската агенция по безопасност и хигиена на труда/.
5. Данни от FFAW, Германия – Фрайбург /Научноизследователски център социално-трудова изследвания/.
6. Данни от Испански синдикален институт за труда, околната среда и здравето (ISTAS).
7. Данни от ETUI /Европейски синдикален институт/.
8. Информация от МТСП.
9. Становище на КТ „Подкрепа“ „Каква България искаме“.
10. Изследване на КНСБ.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

MAIN CHARACTERISTICS AND PERSPECTIVES FOR THE DEVELOPMENT OF IDEAL FORMS OF AGRIFORESTRY IN BULGARIA

Valentina Marinova

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

Abstract: Three ideal models of organization of activities with characteristics of agroforestry are shown. The second definition of agroforestry is introduced as a production system. The first type is defined as pliable, the second is expert, and the third is commercial. Assessments are made on the prospective development of all three types. There are justified advantages for the commercial type, which is based on large-scale management of the forest territories with the help of the agro-forestry enterprises. Conventionally are provided the frameworks in which the powers of future agro-forestry businesses, as legitimate legal entities is shown.

Keywords: institution, relative prices, forest owner, forest user, social equilibrium, social function, models

ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ИДЕАЛНИТЕ ФОРМИ НА АГРОЛЕСОВЪДСТВО В БЪЛГАРИЯ

Валентина Маринова

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – Пловдив, България

Резюме: Показват се три идеални модела на организационно устройство на дейностите, имащи характеристики на агролесовъдство. Изведено е второто определение на агролесовъдството като производствена система. Показват се характеристиките на идеални модела за организационно устройство на агролесовъдството. Първият тип е дефиниран като плуриактивен, вторият е експертен, а третият е търговски. За трите типа се правят оценки за перспективното им развитие, обосновават се предимства на търговския тип, който има за база едроплошно стопанисване на горските територии с помощта на агролесовъдните предприятия. Концепционално са показани рамките, в които следва да се осигурят правомощията на бъдещите агролесовъдни предприятия като легитимни правни субекти.

Ключови думи: институция, относителни цени, собственик на гори, потребител на гора, социално равновесие, социална функция, модели

ВЪВЕДЕНИЕ

За нас агролесовъдството е: система от икономически практики върху поземлените имоти, за да се развие продажбата на стоки и услуги от земеделски или лесовъден характер, но винаги като част от местната икономика. От това произтича:

Първо: Агролесовъдството е система, което означава, че различните икономически дейности, които съответният стопанин (не собственик) изпълнява, не са противопоставени, а се наслагват една в друга и внезапно се подпомагат.

Второ: Става дума за икономически дейности, които са ориентирани към производство на стоки и услуги за пазара, а не за собствена консумация.

Трето: Тези дейности са „част от битието на „селото“/а не на града/, което означава, че:

- са променлива комбинация от безкраен брой възможни агенти на производството – земя, дървесина, земеделски продукти, горски плодове, билки, гъби, преработени земеделски и горски продукти и т.н;
- стопанинът (условно наречен от нас агролесовъд) е специфичен търговец по смисъла на чл. 1 от Търговския закон на Република България. Упражняваният от него занаят е различен от този на чистия земеделец/лесовъд. Проблемът на този търговец, който по занаят упражнява стопанска дейност, не е да оптимизира производствената функция /земеделската и/или лесовъдната/. Той трябва да търси компромиси между различни функции: производство на земеделски и горски продукти, тяхната преработка и съхранение, туризъм, продажба на услуги и т.н.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА АГРОЛЕСОВЪДНИТЕ ДЕЙНОСТИ В БЪЛГАРИЯ

Стратегическата функция на агролесовъда в условията на пазарна икономика е търговска, както по форма, така и по съдържание. Агролесовъдът по занаят осъществява търговска дейност и това точно определя основния характер на неговия

бизнес. Това не означава, че агролесовъдът трябва да е непознат с технологиите на производство и неговата организация. По-скоро бихме искали да подчертаем, че неговият избор за производство трябва да съответства на логиката на съответните пазари. Агролесовъдството е производствена система, при която чрез земеделски и лесовъдни технологии се преобразуват природните вещи и сили в потребителни стойности – стоки и услуги, които задоволяват определени потребности. Наблюденията върху формите на организация на аграрнолесовъдните дейности в България насочват към три идеални типа на организационното им устройство.

Плуриактивен тип - организиран според логиката на всеки собственик на имоти. Неговата цел е да го съхрани за семейството. В масовия случай този имот не може да му осигури достатъчно доходи. В българската действителност този тип обикновено балансираме под формата на малки земеделски стопанства, където собственикът владее земеделската земя от 20-30 дка, която използва за земеделски и животновъдни цели и гори, от които има постоянен доход.

Експертен тип – действа според логиката на професионалист, който познава технолозите. Решенията му се основават на неговия опит, натрупан от практическа дейност по производството на аграрни и горски стоки, получено образование или квалификация и т.н. Затова той организира разнообразни дейности на принципа „от всяка по малко“ – например орехова градина, фазанова ферма, дърводелска работилница.

Търговски тип – действа според логиката на пазара. Стратегията се основава върху отвоюване на пазар чрез легитимиране на правен търговски субект – кооперация, търговско дружество, еднологичен търговец и т.н.

И трите типа се вписват в българската действителност.

Какви са техните характеристики и перспективи?

Плуриактивен тип – вписва своята стопанска дейност в логиката на териториалната общност. Общо взето това е автархично (самозадоволяващо се) стопанство. Това означава, че в бъдеще то ще е изключително неустойчиво и че ще преминава в стадий ентропия, дори ако сега се намерят частични решения, които да стимулират неговото решение или да облекчат някои проблеми. Типичен случай за временни решения е правителствената програма за алтернативно земеделие. Чрез нея правителството търси алтернатива на производителите на тютюн от планинските и полупланинските райони на Кърджали, Смолян, Благоевград, Пазарджик, Пловдив и др. Търси се решение от правителството за алтернативно земеделие на основата на плантации от лешник, орех, бадем, малини, къпини, арония и т.н. Създаването на животновъдни ферми чрез финансово стимулиране на инвестиционния процес е типичен случай на плуриактивен тип агролесовъдство. За да просъществуват в бъдеще обаче, тези стопански форми се нуждаят заетите в тях лица да имат стабилен доход в други сектори – например да извършват дейност от местен интерес като учители, магазинери, общински служители, занаятчии и т.н.

Експертен тип – вписа своята стопанска дейност в логиката на отрасловата секториалност, както сега, така и в перспектива. Тя все повече ще надраства местните граници. Проблемът е в това, че експертът професионалист си остава изключително труден за възпроизвеждане. Например собственикът на ЕТ „КК“ по образование е ветеринарен фелдшер. Той отглежда около 40 собствени говеда и взема на паша от 1-ви май до Димитровден още около 50. Агролесовъдното му стопанство е в местността „Бунай“ – планински район от ДГС „Панагюрище“. Използва високопланинското пасище целогодишно. Годишно произвежда около 12-15 тона живо тегло телешко месо за пазара. Организира преработката на краве мляко до сирене и кашкавал. За собствени нужди произвежда ливадно сено и люцерна и т.н. Типа производство му позволява да

развие свой семеен бизнес и пчелив бизнес. Отношенията му с ДГС „Панагюрище“ са икономически – заплаща правото на паша, според нормативите, одобрени от Министерски съвет.

Друг пример – „Агролес“ ООД – Ловеч, от 3 съдружници, приватизирали 200 дка горски разсадник, собственост по-рано на ДГС „Ловеч“. Тук дружеството организира производството на фиданки за залесяване, бостан, царевица, слънчоглед, пшеница и т.н. Като професионални лесовъди, двама от собствениците организират и отговарят за дърводобивната дейност. Същите са лицензирани и като лесовъди – да осъществяват маркиране, лесоустройство и т.н. Трудност е: това, което се върши навън като дърводобив, трудно се съчетава с това, което трябва да се прави в разсадника от 200 дка. Макар дружеството да държи на статуса си на собственик на имота от 200 дка с предназначение за агролесовъдна дейност, силата на бизнеса му са лесовъдните дейности. Впрочем известна връзка с агробизнеса има, но тя е на равнището на личния живот на съдружници – много лични контакти, а на семейно равнище – задоволени материални доходи.

Експертният тип в нашата страна се разви след 1993 год. За последните 20 години той извървя пътя от правен статус (наети физически или юридически лица), оказващ услугата на бившите горски стопанства (транспортни, дърводобивни), до правен субект, който осъществява комплекс от икономически дейности. В началото на периода влиза във взаимоотношения с Държавните горски стопанства (ДГС), вземайки под наем техника за нуждите на своята дейност. По-късно започва да натрупва капитали в резултат на създадените предпоставки от новия процес на капиталова концентрация, осъществила се в горския сектор. Този нов процес се изразява в това, че от старите правни форми на съществуване на националния горски капитал (ДГС, търговски фирми и т.н) започват да се откъсват и да придобиват самостоятелен статус и нови форми. Този процес беше значително ускорен след 1999 г. чрез новото горско законодателство, приватизацията на горския капитал, реституцията на гори и т.н.

За плуриактивния експертен тип има наченки на национална политика, която да стимулира и подкрепя производителите. Правителството, което споменахме, разработва вече програми за алтернативно земеделие, има и различни за обсега национални ресурси, които ще се осигуряват чрез държавния бюджет. В общи линии отработен е и механизъм за ползването на тези ресурси, съчетан с ползването на ресурси от международните фондове. Плуриактивният тип като че ли е най-близкият субект на бъдещо агролесовъдство, който правителството е имало предвид при осигуряването по националните програми за алтернативно земеделие. За ползване на правителствените ресурси са определящи два фактора: **регистрация като земеделски производител и разработване на пчелив бизнес план.**

Това ни дава основание да смятаме, че населението на планинските и полупланинските райони при добра информираност може да развие агролесовъдството по описания по-горе плуриактивен тип. Не бива да се забравя обаче, че този тип носи в себе си всички недостатъци на затвореното стопанство. Малките поземлени имоти, тяхната разпокъсаност, слабото им естествено плодородие и т.н няма да ги утвърдят, като форми на стопанството на XXI век. Чрез тяхното развитие ще се смекчават крещящите икономически проблеми на населението. Това което ще бъде направено от правителството, винаги ще си остане действие като на лекар, който има пациент гладен човек. Ако той му даде хапче, за да убие апетита му, това не означава, че го е нахранил. Затова нека правителството разпределя и за този идеален тип целеви ресурси, но много прецизно, по критерии на икономическата рационалност и стратегическа обосновааност на проекти.

Експертният тип също може да използва значими ресурси, но за съжаление правителствените стимули са ограничени. Проблемът е в това – неговата дейност обединява в едно цяло земеделското и лесовъдското производство. В рамките на общото това производство винаги е компромис от производствената функция на чистото земеделие и чистото лесовъдство. Тук е конфликтът – правителствените ресурси ще се разпределят при оптимум на земеделска функция. Стимулиращите ресурси, които ще се ползват от гората, ще се получават не чрез правителството, а чрез пазара. Това означава, че тези ресурси ще се получават само при оптимално лесопроизводство, т.е. такова, колкото може да си позволи заплащането им по пазарни критерии. Държавата не е разработила механизъм за развитие, който да е компромисен. Този механизъм очевидно ще бъде дело на самите правни субекти. Те ще балансират икономическите си дейности според реалностите на живота. Историческият опит предупреждава за реални опасности от оптимизацията в едно от тези направления. Така например залагането на интензификацията на аграрното производство в планинските и полупланинските райони до 1990 г. създаде форми на земеделие и животновъдство в мащаби, които горските територии не можаха да поемат. Същевременно в равнините територии, пак поради неправилно поставена задача за максимална продуктивност на горите, се създадоха неустойчиви горски екосистеми, затова проблемът за баланса между земеделие и лесовъдство в експериментния тип стои и той трябва да се реши. Всички решения ще бъдат икономизирани. Те ще се основават на стабилни във времето цени, които пазарът сам не може да осигури. Тук е мястото на правителството. То трябва да намери механизъм за стабилитета на цените на агролесовъдни производители. Тези цени трябва да обхванат в комплекс продукти от земеделието и горите. В противен случай не може да се създаде устойчив тип агролесовъдство от експертен тип, каквито и решения да се намерят. Експертния тип ще търси реализация в отрасловата секториалност. Поради това в едни моменти ще преобладават лесовъдските икономически дейности. В други това ще бъдат земеделските. Силата на общия аграрно–лесовъден бизнес и неговата отраслова насоченост винаги ще се предопределя от пазарната конюнктура. Никак няма да бъде чудно, ако за определени периоди от време един от двата сектора бъде замразен или ликвидирани като дейност в обхвата на някои от индивидуалните производители от този тип.

Търговския тип – вписва се едновременно в логиката на териториалната общност, отрасловата секториалност и националния пазар. В редица случаи той е интегриран и с външните пазари. Точно за този тип според нас нямаме концепция, нито политика, нито заделени ресурси от правителството за целенасочено управление. Липсва и механизъм за устойчиво функциониране на правни субекти в пазарни условия.

Ще развием нашата теза за този тип агролесовъдство на фона на възприетата от Лесовъдската колегия и наложената ни от горското ни законодателство ценностна система „устойчиво развитие“. Тук като че ли е необходимо да се позовем на историческия опит, който у нас е твърде богат и поучителен. Единствената ни цел е да изровим от миналото „огъня“, да премахнем от него „пепелта“ и на тази основа да потърсим нови решения за многофункционално стопанисване на горите. Казваме горите, тъй като в горските територии сега се намира изключителният потенциал за развитието на агролесовъдството от търговски тип. Този потенциал има своите териториални предпоставки.

България е планинска и полупланинска страна. Според националната ни статистика повече от 2/3 от територията на България са планински или полупланински райони. В обхвата на планинските и полупланинските райони около 37,5 млн. дка са горски територии. Над 85% от собствеността на горите е държавна и общинска. Това

означава, че държавата и общините ще бъдат заинтересувани от начина на стопанската дейност върху това специфично благо. Накрая, което никак не е маловажно – горските територии, собственост на държавата, са регионално обособени като единни лесоустройвани и охранителни системи в качеството на Държавни горски стопанства – 138 бр. и Държавни ловни стопанства – 27 бр. Към гореизложеното можем да добавим, че в горските територии има около 200 хил. дка обработваема земя, над 5 млн. дка планински и полупланински пасища, разрешена паша за 350 хил. глава едър и около 2500 хил. глави дребен добитък. Ако отчетем, че горските територии при средно богата година могат да дадат около 8000 т билки, около 5500 т горски плодове и около 5000 т гъби, очевидно бъдещето агролесовъдство може да се развие върху основата на значителни ресурси. Впрочем до 1990 г. чрез бившите горски стопанства агролесовъдството у нас беше развито в размери, които Европа не познаваше. Агролесовъдството беше институционализирано в горскостопански предприятия за комплексна лесовъдска, земеделска и животновъдна дейност. Политическата доктрина за такъв тип предприятие беше свързана с решаване на въпросите за самозадоволяване на общините с основни селскостопански стоки – месо, яйца, мляко, млечни произведения, плодове и др. В условията на централизирания модел за управление на горското стопанство аграрните дейности не можаха да се утвърдяват като пазарни и рентабилни. Те непрекъснато се дотират от правителството под форма на изравняване на отрицателното салдо между ниските изкупни цени и високите разходи за производство. До 2016 г. ние не разполагаме с фактологически материали за това дали този тип предприятия биха просъществували в условия на свободна конкуренция. Същевременно разполагаме с данни за ефективни решения по отношение използване ресурсния потенциал на горските територии в обхвата на бившите ДГС/ДЛС. Така например ДГС „Искър“ към 1990 г. формира приходите си по следния начин: **земеделие** – 67%; **ловно стопанство** - 22%; **дърводобив** – 11%. Към 2016 г. земеделието е само 6%, ловното стопанство е 62% и дърводобивът е 32%. ДЛС „Черни лом“ към 2016 г. формира приходите: **земеделие** (вкл. и за собствени нужди) – 20% и **промишлен дърводобив** – 70%. Смятаме да спрем дотук с примерите. Всеки непринуден специалист може да намери подобни съотношения в архивите на горските ни стопанства до 1990 г., а в някои от тях и към 2017 г. Това, на което искаме да обърнем внимание, е, че на горските територии, освен чисто лесовъдска, може да се организира и земеделска, и животновъдна, и рибовъдна, и дивечовъдна дейности и т.н. Този факт е значим по своята същност с това, че бъдещата политика по отношение на горските територии трябва да бъде стимулираща агролесовъдството. Тази политика трябва да стимулира особено активно търговския тип агролесовъдство. Казано по друг начин – политика, която да стимулира развитие на система от агролесовъдни дейности от правни субекти, стопанисващи значителни площи, а дори и цялата горска територия в обхвата на Държавните горски стопанства и Държавните ловни стопанства. Това означава, че в тези регионални структури трябва да бъдат легитимирани като търговци и да заработят в условията на конкуренция и пазарни механизми. В предмета им на дейност като юридически лица трябва да се заложи агролесовъдна стопанска дейност. Така самите юридически лица ще бъдат онзи бъдещ „агролесовъд“, който по занаят ще упражнява агролесовъдна дейност. От само себе си се разбира, че този „агролесовъд“ като юридическа функция, следва да формира своя управленчески персонал, съобразявайки се с конкретната реалност от неговите икономически дейности. В новите условия тези дейности не се свързват само с уменията на специалиста лесовъд. Този специалист, разбира се, е нужен поради факта, че той е технологът, който ще създава, охранява, опазва и отглежда гората със съвременни лесовъдски техники.

Гората е изключителен ресурс за отдих, който има нужда от ландшафтен архитект, който да я моделира по законите на хармонията и красотата. Гората е източник на плодове, билки, гъби, сено и т.н. Тя се нуждае от агроном, който да пренесе агротехнологиите в условията на планинско или полупланинско земеделие. Гората е място за обитаване на дивеча и за паша на домашните животни. Следователно тя се нуждае от ветеринарни лекари. Гората има нужда от мониторингова система за наблюдение и екологична оценка на всички стопански мероприятия. Следователно тя има нужда от еколози. Горското и селското стопанство в съвременните условия имат нужда от подготвени специалисти по информатика, статистика, икономика и т.н. Това са знания, присъщи на съвременния управител. Всички тези кадри трябва да се впишат в действителността на търговския тип „агролесовъд“.

Повтаряме, това трябва да бъде легитимно по българските закони юридическо лице, по занаят упражняващо икономически дейности от аграрен и лесовъден характер. Готови ли са обаче лесовъдската колегия, политическата и образователната система да отговорят на това предизвикателство. Ще осъзнаем ли простия факт, в това число и държавата, че гората не е само производството на дървесина. Тя е мултиресурс, който чака новия си стопанин. Според нас той може бъде агролесовъд от описания по-горе търговски тип, а не както е сега държавните предприятия за дърводобив.

Ще имаме ли куража на този етап да дадем тласък на онези агролесовъдни форми, които да се преборят с новите реалности на пазара? Ще имаме ли възможност, със законодателната си система, да дадем власт на тези структури, за да започнат да решават сами възникващите проблеми? И най-важното е да се осъзнае, че това е правен субект, който ще работи при обществени механизми, основани на разделението на труда. Точно това налага агролесовъдството от търговския вид да разчита не само на лесовъда, който ще прави гората, а и на еколога, агронома, управленеца, ветеринарния лекар и т.н., с техните знания и умения. Това са специалисти, които се обучават в специализираните университети. Що се отнася до практиката – не е ли вече време тя да използва този потенциал и да създаде нова форма за съществуване на нашите Държавните горски стопанства? Тази нова форма трябва да има ресурси да материализира новата ценностна система наречена „Агролесовъдство“. Концепцията за агронационална устойчивост на бъдещите агролесовъдни предприятия по много добър начин е представена от Колев и колектив в „Противоречия в моделите на управление на лесоползването“ (2009 г., с. 212). Агролесовъдното предприятие стопанисва държавната горска територия въз основа на 10-годишен договор за изпълнение на лесоустройствения план.

Агролесовъдното предприятие е юридически субект, който самостоятелно сключва сделки по пазарни цени, плаща рента на собственика на горските територии и реинвестира до 80% в дейности, водещи до подобряване на горската собственост. Управлението на агролесовъдните предприятия се осъществява от управа на основата на одобрен бизнес план и договори с за управления. Заплащането е договорен процент от печалбата. Държавата извършва ежегоден одит на дейността предприятието и получава дивидент за авансирания от нея капитал. Предприятието има право да реинвестира част от печалбата за натрупване на дълготрайни и краткотрайни активи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аграрен доклад, МЗХ, 2016.
2. Агростатистически доклад – 2016.
3. Драгозова-Иванова, Е. Бизнес комуникации и връзки с обществеността. Ръководство за упражнения за студентите в специалности „Стопанско управление“ и „Алтернативен
4. Закон за горите.
5. Йовков, И., К. Колев, Н. Шулева, В. Маринова. Устойчиво развитие на социално –икономически ситеми с публично –частен характер. София: Авангард прима, 2010.
6. Йовков, И., К. Колев. Противоречия в моделите за управление на лесоползването. София: Авангард прима, 2009.
7. Йовков, И., Н. Шулева. Водохранната производствена функция в моделите за управление на горските територии. София: Авангард прима, 2011.
8. Палигоров, И., В. Стипцов, Е. Галев, С. Ковачева, Е. Драгозова, И. Иванова, Н. Александров, М. Борисов. Матрица на обобщените искания и политически действия за развитие на горите на територията на община Велинград. „Управление и устойчиво развитие“, 2015, ISSN 1311-4506.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на

регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -

Bulgaria

<http://science.uard.bg>

NATURE OF BUSINESS ENVIRONMENT IN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

Zlatka Kushelieva

Plovdiv University “Paisii Hilendarski” - Plovdiv, Bulgaria

Abstract: The role and importance of the factors influencing the business environment in the economic relations of enterprises in national and international aspect are discussed. Global interdependencies have been explored and results have been drawn on the impact of international political and economic changes on the business environment of national and supranational companies.

Keywords: business environment, international economic relations, role of the environment, factors, influence, interdependence

СЪЩНОСТ НА БИЗНЕС СРЕДАТА В МЕЖДУНАРОДНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ

Златка Кушелиева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ – Пловдив, България

Резюме: Разглежда се ролята и значението на факторите, влияещи върху бизнес средата в международните икономически отношения на предприятията в национален и международен аспект. Изследвани са взаимозависимостите в световен мащаб и са изведени резултати за влиянието на международните политически и икономически промени върху бизнес средата на националните и наднационални компании.

Ключови думи: бизнес среда, международни икономически отношения, роля на средата, фактори, влияние, взаимозависимост

ВЪВЕДЕНИЕ

Организацията и външната среда в международните икономически отношения, съществуват в една непрекъсната тясна връзка, като организацията може само косвено да ѝ влияе и променя, а главно се приспособява и компенсира чрез вътрешните си променливи, за сметка на външните влияния върху своята стопанска дейност.

Целта на настоящето изследване е, да се дефинират и анализират факторите, характеризиращи бизнес средата и тяхното влияние върху икономическото поведение на фирмите в условията на глобален конкурентен пазар.

Определението за външна среда може да бъде в значителна степен конкретизирано и да има по-голяма практическа стойност, ако бъдат дефинирани и изследвани отделните фактори, чрез които външната среда влияе върху дейността на организацията.

Външните фактори са независими променливи на външната среда, които определят условията, в които организацията функционира.

Те са независими променливи, защото са извън прякото влияние на мениджърите на организацията.

Част от факторите влияят непосредствено върху дейността на предприятието, а други създават обща обстановка за извършване на стопанската дейност.

Така погледнати, в зависимост от начина на въздействието си, факторите могат да се класифицират в две групи, както следва:

- външни фактори с пряко влияние;
- външни фактори с косвено влияние.

От тази гледна точка отнасящите се за отделната организация външни фактори трябва да бъдат определяни конкретно, и то към определен момент или интервал от време, в който те запазват своята относителна стабилност.

Бизнес средите въздействат на предприятието чрез политическите, икономическите, социалните, технологичните, глобалистичните и други фактори. В условията на глобализация, въздействието на бизнес средите е интегрално и по тази причина те вече се разглеждат и изследват като единна бизнес среда на въздействие върху пазарните субекти.

Въпросът за средите на организацията възниква през втората половина на XX век. Този въпрос е поставен и става съществен тогава, когато започва развитието на

концепцията за предприятието като отворена система. Тя функционира и се развива, като изпитва въздействието на обкръжението си и от своя страна му въздейства.

В най-широк смисъл средата на стопанската организация е съвкупност от фактори, които влияят върху нейното функциониране и развитие.

Днес няма противоречиви мнения относно голямата зависимост на всяка организация от външните ѝ фактори. За нейното успешно функциониране основно значение имат способностите на субектите на управление да осигурят нейното оцеляване и сполучливо адаптиране към условията на една нередко дори враждебна среда.

Представянето на външната среда на предприятието като естествена последица от подхода на диференциране на една отворена икономическа система е направено в справочната икономическа литература съвсем ясно и твърде отдавна. Или, среда на предприятието е „свкупност от всички системи, които оказват или могат да окажат въздействие върху формирането на поведението на дадена икономическа система.“

Такива могат да бъдат:

- други икономически системи (международен и национален пазар, ценообразуващ механизъм и пр.)
- правни системи (административно право, финансово-кредитно законодателство и пр.)
- социално-политическа среда (политическа система на управление, социална структура и пр.)
- природна среда (географски, биологични и др. фактори) и пр.

Бизнес средата влияе в три насоки. В определени случаи тя отправя искания към организацията по отношение на поведението ѝ. В други случаи, външната среда налага ограничения на организацията спрямо реакцията и решенията на ръководството в различните ситуации, в които попада организацията. В трети случаи външната среда на организацията осигурява благоприятни възможности, които трябва да използва, за да успее.

ФАКТОРИ, ОКАЗВАЩИ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ МЕЖДУНАРОДНАТА БИЗНЕС СРЕДА

Факторите, оказващи влияние върху международната бизнес среда, заемат особено важно място в управленската мотивация на пазарните субекти. Факторите на бизнес средата с косвено влияние имат специфично въздействие. Това налага тяхното откриване и анализиране да се извършва със специфични методи, адекватни на обективната действителност.

Действието им не е непосредствено върху дейността на организацията, но те задължително трябва да се вземат под внимание. Въздействието им е сложно и в повечето случаи ръководствата на националните и международни организации са принудени да се основават на предположения за тази среда, поради непълната и недостатъчно точна информация. Затова е по-трудно да се прогнозира и моделират влиянията на тези фактори и да се предвидят възможните последици от това влияние, върху конкретната организация. Но тяхното познаване и характеризирание дава по-голяма яснота и предоставя възможност за справяне с някои трудно предвидими обстоятелства.

От своя страна, тези фактори могат да се разграничат на всеобхватни и фактори, които влияят върху определена група национални и наднационални предприятия.

Всеобхватните фактори отразяват съществуването на общи явления като икономическата криза, политическата нестабилност и други, което засяга всички фирми. Съществуват обаче и елементи от средата, които в конкретен момент

упражняват по-силно въздействие върху дейността на група предприятия, специализирани в конкретна дейност. Те са както всеобхватни, така и влияещи върху определени групи предприятия, квалифицирани по някакъв признак, като отрасли, браншове и други групи.

В тази група се включват основно няколко групи фактори, по-важни от които са: политико-правни, икономически, технологични, демографски, природни международни, културно-социални фактори. Политико-правните фактори включват както административно-правната ситуация в страната, така и съответните нормативни документи, касаещи дадената организация. Тези фактори характеризират устройството на политическата система на държавата, защитата на частната собственост, защитата на пазарните отношения, контрола и пр.

Ролята на правителството може да се прояви в различни роли при конкретните взаимоотношения с дадената организация, а именно като доставчик, клиент и конкурент.

Политическите фактори въздействат върху организацията чрез поставянето на фирмите в условията на разрешителни, ограничителни или улесняващи функционирането на предприятията режими. Чрез тяхното влияние фирмата е поставена в ситуация, с която трябва да се съобразява. Политическите фактори въздействат чрез създаването на обстановка на политическа стабилност или политическа нестабилност.

Политическият режим и политическата обстановка неминуемо рефлектират върху правилата на играта като:

- създават подходящи условия и възможности, които фирмата може да използва;
- създават трудности за развитието на бизнеса като за тяхното преодоляване се налагат специфични управленски решения, свързани с голям разход на енергия и средства, за да се поддържа национална и международна конкурентност.

Под правните фактори се има предвид, цялостната система на нормотворческа организация, която обхваща дейността и регулациите на фирмата и обикновено са задължителни за прилагане от всички предприятия в страната.

Като такива фактори могат да се определят и лобирането от органи на изпълнителната власт, маркетингова политика, в национален и международен аспект, която е насочена към конкурентите, политика на купуването, която е насочена към предлагането, търсенето на национално ниво и на международно, за да се използват благоприятни цени и гаранционни условия и пр.

Обикновено се счита, че икономическите фактори оказват най-съществено влияние.

На практика това е цялостната система на функциониране и растеж на националната и международна икономика. Към тях се включват и брутният измерител на продукта, добавената стойност, безработицата, лихвеният процент, доходите на населението, доходите и печалбата на фирмата и пр.

Организациите трябва непрекъснато да наблюдават промените на основните икономически показатели, на националната и международна арена, за да минимизират ефекта от неблагоприятното развитие и да извлекат изгода от възможностите.

Технологичните фактори се свързват най-вече с иновациите. Нововъведението е трансформиране на откритието/научната идея/ и изобретението/техническата идея/ в нови и усъвършенствани продукти и технологии. Същото води производителността на труда, качеството на продукцията и ефективността на производството. Иновацията е практическа реализация на научно-технически новости. За разлика от научните открития и изобретения, които са първото създаване на нещо ново, иновациите са:

Първо: решения с практическо приложение;

Второ: всяка внедрена във фирмата новост;

Трето: средство за създаване на конкурентно предимство;

Четвърто: съвкупност от принципи, методи и средства за избор и реализация на стратегия, организация, управление и др.

За технологичния успех на една фирма на национално и международно ниво, са необходими най-вече:

а) научноизследователски дейности и иновации, осигуряващи изпреварващо развитие и растеж;

б) производство с модерна техника и технологии;

в) ефикасен и адаптивен маркетинг и мениджмънт.

Техническите и технологичните нововъведения като част от обкръжаващата среда са с точно прогнозируеми промени от гледна точка на желано приспособяване към новостите в дейността на фирмата и при планиране на нови изделия и услуги.

Научно-техническият прогрес и ускореният темп на изменение на технологиите поставят фирмата пред редица предизвикателства, които я заставят да действа по определен начин.

Организациите се стараят да не изостават от темпа на промените в технологиите, като поддържат тесни контакти с научноизследователски и развойни организации, отделни изследователи и индивиди, които са ангажирани в процеса на развитие на технологиите. Освен това, компаниите обновяват уменията и знанията на своите служители, които са отговорни за технологичното ниво на производството и продукцията на организацията.

Културните, демографските, социалните фактори се свързват с населението на страната или региона, където оперира фирмата. Тяхното значение също е съществено, защото определя потребителските вкусове, доверието към продукта на самата организация, нейното развитие, търсенето на нейните продукти и пр.

Стандартът на живот, демографския строеж, културата на обществото са изключително важни за формиране на продуктова структура и функционирането на комуникациите в организацията.

Съвременният потребител все повече обръща внимание не само на опаковката и дизайна на продукта, но и на критериите, по които е изработен този продукт – дали отговаря на системите и изискванията за екологичност, дали съществува заменяемост с други продукти, дали може да се използва през свободното време и пр. Съвременният потребител обръща внимание и на друго – как този продукт стига до него, какви са пътищата и каналите на реализацията му, отговаря ли продуктът на качествата, предварително оповестени в рекламата и пр.

Следователно, може да се обобщи: съвременните концепции на маркетинга на фирмата, все повече изоставят пласмента като водеща своя функция и се ориентират към пазарни действия, преоформени като концепции за комплексно задоволяване на високите изисквания на потребителя. Новото потребителско поведение и глобалната конкурентност, налагат ново изследователско отношение към този вид фактори.

Природните ресурси като фактори оказват влияние за логистиката и поддържането или снабдяването с материални запаси. Тези ресурси, още повече от гледна точка на тяхната оскъдност, влияят респективно и върху цената на продукцията на фирмата.

Международните фактори не оказват влияние само на фирмите, ангажирани с международна дейност. Напротив, те оказват влияние на всички стопански субекти в региона, защото от това зависят вносът, износът на продукция и стоки и следователно конкуренцията в съответния отрасъл на международно ниво.

Влиянието на международните фактори се изразява главно в две насоки – от една страна, в създаването на благоприятни условия за извършване на международна дейност като обещаващи възможности за продажба на продуктите или услугите на фирмата в други страни, което стимулира развитието и разширяването на фирмата извън страната, от друга страна, чрез налагането на ограничения и затруднения пред международния бизнес, създава трудности пред фирмата и спира нейния стремеж към разширяване на дейността ѝ извън страната. Следователно факторите в стабилната среда оказват солидно и устойчиво влияние, а в нестабилната среда – турбулентно, хаотично и нетрайно въздействие. Събитията в предсказуемата среда могат да бъдат предвиждани, а в непредсказуемата среда не могат да се прогнозират.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Обстоятелствата в разнообразната среда създават по-големи шансове за развитие, а в еднообразната среда възможностите за това са по-малки. Условията в опасната среда, както и появата на дисбаланс в международните икономически и политически отношения, крият значителни рискове за бизнеса, докато в безопасната среда не се съдържат конкретни заплахи. Обстановката в регулираната среда е свързана с нарастване на ролята на държавата, а в дерегулираната среда – с нейното намаляване. Либералната среда стимулира растежа, докато консервативната среда пречи на развитието на фирмата. Външната среда се характеризира с взаимна свързаност и обусловеност между факторите на национално и международно ниво, което означава, че всяко изменение на действието на един от факторите, въздейства върху останалите фактори.

ЛИТЕРАТУРА

1. Стиглиц, Дж. Свободно падане. Америка, свободните пазари, кризата и виновните за нея. Ситофия: Инфодар, 2010, с. 311-312.
2. Стойков, И. Българската икономика в условията на европейска интеграция, сп. „Икономическа мисъл“, 3/2012.
3. Тотев, Ст. Икономическа интеграция и конвергенция на страните от ЕС, сп. „Икономическа мисъл“, 5/2010.
4. Тошкова, Св. Теории за глобалното бъдеще. Икономически и социални проекции, УИ „Стопанство“, 2005.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

IMBALANCES IN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS AS A FACTOR FOR THE DEVELOPMENT OF SECURITY POLICIES

Zlatka Kushelieva

Plovdiv University “Paisii Hilendarski” - Plovdiv, Bulgaria

Abstract: At present, security in all its forms is one of the most important conditions for peace fruitful work of the world community. It has forms of manifestations in various spheres of public activity. In existing permanent tension between the great powers was unquestionable role of imbalances in economic relations between them and she continues to create and naturally always creates such tension, which is straining international security. It is natural to assume that the two phenomena – security and imbalances in international economic relations – there exists a direct link and reciprocal dependence – the more powerful in scope are the economic imbalances, the greater is the manifestation of uncertainty and vice versa. In general, economic imbalances have multilateral impact on uncertainty. Typically firstly occurs economic uncertainties. International security requires elimination or reduction of imbalances in international economic relations as a destabilizing factor security.

Keywords: imbalances, international economic relations, security, world community

ДИСБАЛАНСИТЕ В МЕЖДУНАРОДНИТЕ ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ КАТО ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕТО НА ПОЛИТИКИТЕ ЗА СИГУРНОСТ

Златка Кушлиева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ – Пловдив, България

Резюме: В настоящото научно изследване е разгледан проблемът за сигурността в настоящия момент, във всички нейни форми, която е едно от най-важните условия за мирния плодотворен труд на световната общественост. Тя се проявява в различните сфери на обществена дейност. В съществуващото постоянно напрежение между Вликите сили, несъмнена е ролята на дисбалансите в икономическите отношения между тях, като тя продължава да създава и е естествено, винаги да създава такова напрежение, което да поставя на изпитание международната сигурност. Естествено е да се приеме, че между двете явления – сигурност и дисбаланси в международните икономически отношения – съществува пряка връзка, както и реципрочна зависимост – колкото по-мощни по размах са икономическите дисбаланси, толкова по-силна е проявата на несигурността и обратно. По принцип икономическите дисбаланси имат многостранно въздействие върху несигурността. Обикновено най-напред се проявява икономическата несигурност. Международната сигурност изисква елиминиране или редуциране на дисбалансите в международните икономически отношения като дестабилизиращ сигурността фактор.

Ключови думи: дисбаланс, международните икономически отношения, сигурност, световна общественост

ВЪВЕДЕНИЕ

Дисбалансите в международните икономически отношения са съществен фактор за развитието на всички сфери на обществения живот. В настоящия момент, сигурността във всички нейни форми е едно от най-важните условия за мирния плодотворен труд на световната общественост. „Дефинитивно погледнато, сигурността е поливалентно понятие, едновременно висша човешка ценност, състояние, свойство, потребност, психологическо усещане, което се реализира едновременно в индивидуалното и в общественото съзнание. Тя е критерий за качеството на живот, измерение на човешкото благополучие.

Сигурността е ключова качествена характеристика за всяка система, която, за да може да оцелее и да се развива нормално и прогресиращо, си е създала и поддържа собствени защитни бариери и механизми срещу рисковете и заплахите в заобикалящия свят. Тази зависимост е особено характерна за обществените системи.

Държавните дейци на Великите сили успяха да запазят световния мир в продължение на седем десетилетия след края на предизвикалата, огромни разрушения и разделение на света на два военни блока война. Възможността от сблъсък, който да има катастрофални последици за цялата планета, виси постоянно като дамоклев меч над съдбата на човечеството. Съществуващото постоянно напрежение между тях несъмнено спомага за поява на дисбаланси в международните икономически отношения. И днес това продължава да създава и е естествено винаги да създава такова напрежение, което да поставя на изпитание международната сигурност. Тази сигурност

на проявление е аналогична на сферите на проявление на дисбалансите: в отношенията между две държави (съседни или отдалечени една от друга), регионална международна сигурност, континентална международна сигурност, международна сигурност в отношенията на Великите сили, глобална международна сигурност. Но тези дисбаланси оказват непосредствено влияние и върху националната сигурност, дори върху сигурността на отделни региони на конкретни държави.

ПРОЯВИ НА РАЗЛИЧНИТЕ СФЕРИ НА СИГУРНОСТ

Сигурността има форми на проявления в различните сфери на обществена дейност: икономическа, политическа, здравословна, информационна, културна, религиозна, спортна. Освен проявления в една сфера, тя може да добие и комплексен, както и всеобщ характер.

„В рамката на изброените заплахи, особено тревожни са развитието на невоенните заплахи и рискове, свързани с противоречията на икономическото и социалното развитие, натискът на свързаната с това човешка дейност върху естествената среда. Защитата на околната среда и изкореняването на крайната бедност и глада, се превръщат в доминанти на глобалното развитие.“ Въпреки умерения прогрес в тази посока, реалностите на действителността остават тревожни. Несигурността от тази гледна точка се свързва с дестабилизацията на връзката на човешките общества и природния свят. Като причина се приема противоречието между експлозивния ръст на човешките общности и ограничените, зле поддържани или безогледно използвани природни ресурси. Демографското неравновесие, крайната бедност, неграмотността, инфекциозните болести, международната организирана престъпност, политическата или икономическата миграция, геоклиматичните промени, са симптоми на задълбочаване на несигурността в началото на новото хилядолетие¹.

Естествено е да се приеме, че между двете явления – сигурност и дисбаланси, в международните икономически отношения съществува пряка връзка. Ако се върнем в древността и огледаме причината за Троянската война, трябва да приемем, че основната цел е разграбването на града, докато открадването на хубавата Елена е само повод. За едно много по-близко събитие – Първата световна война, поводът също е сантиментален – убийството на австроунгарския престолонаследник, но причината е стремежът на нововъзникналата световна икономическа сила – Германия – да наложи преразпределение на колониалната сфера. Този фактор действа и като причина за Втората световна война, но трудно може да се приеме като единствен, защото действа и друг, този за реванш, както и стремежът за териториално разширяване на изток, което е едновременно и икономически, и политически, и идеологически фактор (расовата доктрина).

Днес Европа и Близкият изток се намират във фаза на повишена степен на несигурност, причините за която също са комбинирани – стремежът на голяма част от населението на Сирия да свали диктаторския режим на управление, нестабилното политическо положение в страни като Ирак и Афганистан, ниският жизнен стандарт в азиатските страни, стремежът на извънелитни политически сили да заемат високи управленчески равнища под булото на религиозна идеология.

В Далечния изток фактор на международна несигурност е Северна Корея, за което причините са комплексни – стремежът да се запази диктаторският режим, противопоставянето на обединението с Южна Корея, ниският жизнен стандарт и изостаналото икономическо развитие. Така на база на анализа на политическите явления може да се заключи, че връзката между дисбалансите в международните

---

¹ Иванов, Т. Мениджмънт на сигурността и отбраната. С.: УИ „Стопанство“, 2008, с. 24-25.

икономически отношения и сигурността е двустранна – всеки дисбаланс предизвиква несигурност, а всяка предизвикана несигурност, поражда дисбаланси. Има смисъл да се установи характерът на тази връзка и възможността за нейното елиминиране, тъй като това е в интерес на човечеството.

Общо взето между двете явления съществува реципрочна зависимост – колкото по-мощни по размах са икономическите дисбаланси, толкова по-силна е проявата на несигурността и обратно. В известен смисъл действа принципът на ветрилото – проявата на едното явление в ограничена територия, например в една държава, предизвиква проява в много по-широка територия. Едно съвсем близко събитие – британският референдум, довел до излизането на страната от Европейския съюз, предизвикан от вътрешните икономически дисбаланси (силното неравенство в доходите и диспропорциите в регионалното развитие), довежда до засилване на политическата несигурност във всички страни на общността, в резултат на засилването на националистическо-популистката вълна. Естествено, ако общността е напусната от една малка страна, едва ли ще е прояви някаква несигурност.

Самата несигурност като явление има няколко степени, които се намират в реципрочна зависимост от икономическите дисбаланси. Сигурността е състояние, което се характеризира със социален мир и разрешаване на противоречията по пътя на преговори, в международен аспект, липсва напрежение между държавите, икономическите отношения се регулират на договорен принцип. В такова състояние в настоящия момент се намират страните от Европейския съюз и Северна Америка. На нивото на регулируемите конфликти във вътрешен аспект, се проявяват вълнения, предизвикани от икономически причини, които могат да доведат до сблъсъци между гражданите и силите на реда. В международен аспект това води до напрежения между държавите, създаване на военни блокове, силови демонстрации, но без преки сблъсъци, нарушаване на нормалните икономически отношения, въвеждане на санкции, неизпълнение на договори. Такива са днес отношенията между Русия и Европейския съюз, между САЩ и Китай, Япония и Китай, ЕС и Турция, Индия и Пакистан и др. Дори между традиционните съюзници в Европа, американското влияние намалява. Сделката за Трансатлантическо партньорство за търговия и инвестиции между САЩ и ЕС на практика се провали. Друга авторитарна държава – Китай, не само игнорира исканията на САЩ да спре проектите си за подновяване на дейността на спорните острови Спратли в Южно Китайско море, а разположи военни сили в района.

„С прилагане на по-твърди методи се характеризира политиката на САЩ към Китай в областта на сигурността в азиатския регион, където Вашингтон определено се стреми към създаването на пояс от приятелски страни, граничещи с КНР, с цел запазване влиянието и защита на своите съюзници в региона“². Все още Пекин не атакува американските кораби и самолети, но показва, че би могъл.

Третото равнище е кризисното. То се характеризира във вътрешен аспект със силни вълнения, потушавани от силите на реда, а в някои случаи и от армията (с призова „танковете да дойдат“), правителствени и парламентарни кризи, а в международен аспект – с „дрънкане на оръжие“. Четвъртото равнище е катастрофалното, характеризиращо се във вътрешен аспект, със силни кървави безредици, насилствена смяна на политическия и икономическия елит, гражданска война, а в международен аспект – с войни от всякакъв характер.

По принцип икономическите дисбаланси имат многостранно въздействие върху несигурността. Обикновено най-напред се проявява икономическата несигурност във вътрешната сфера под формата на хиперинфлация, недостиг на стоки, нелоялна

---

² Пантев, П. Центрове на сила в международните отношения и проблемът за поляритета през XXI век. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, с. 136.

конкуренция с последващи фалити, бягство на капитали, силна безработица и с опити на правителствата да противодействат.

„Всички държави установяват граници, които определят движението на стоки и други фактори към и от своите икономики и чрез законите, политиката и многобройни намеси в икономиката, правителствата се опитват да манипулират и влияят на пазара, в полза на своите граждани, (или поне на някои от своите граждани), да подкрепят националните си интереси. Всяка държава, а някои повече от останалите, се опитва да използва силата си, за да влияе на пазарните резултати“³.

След това започва политическата несигурност с правителствени и парламентарни кризи до установяване на диктатури. Проявява се информационна несигурност, включваща размах на медийна война, на изопачаване на съобщенията, на пълна безкритичност. Несигурността в областта на културата и образованието се характеризира със закриване на културни и просветни учреждения, понижаване на етичния и интелигентния подход, поява на краткотрайни наукообразни школи. Несигурността в сферата на спорта се проявява с фалит на спортни клубове, рухване на спортната база, бягство на спортисти, липса на спортни прояви. Несигурността в религиозната област се проявява в разцвета на различни секти, станали привлекателни, от една страна, поради разочарованието от официалната религия, която робува на традиционни неактуализирани според нуждите на настоящия момент догми, и от друга – поради модерните вейния в тези секти, а отделни случаи – и поради материално подпомагане.

От своя страна, всеки вид несигурност предизвиква в някаква степен дисбаланси във вътрешните и в международните икономически отношения. Възможно е тези дисбаланси да не се проявят веднага, а да се яви натрупване, незабележимо в началото. Политическата несигурност в България в края на 80-те и началото на 90-те години доведе до значителни вътрешни дисбаланси, които едва забележимо повлияха на международните дисбаланси, чрез мораториума върху държавния дълг и началото на емиграцията към развитите икономики. Вече политическата криза в западнобалканските страни в началото на 90-те години предизвика по-значителни международноикономически дисбаланси, проявили се главно в съседните страни. Понастоящем политическата криза в Украйна предизвика значителни международноикономически дисбаланси в Европа. Политическата криза във Великобритания, възникнала поради Брекзита, също предизвика слаби международноикономически дисбаланси в Европа. Очаква с, политическата криза в САЩ, свързана с избирането на Тръмп за президент, да предизвика значителни глобални международноикономически дисбаланси.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Международната сигурност изисква създаването на правила и норми на международно икономическо взаимодействие. Те като фактор биха поставили сътрудничеството между всички страни на справедлива и взаимноизгодна основа, като по този начин елиминират дисбалансите в международните икономически отношения.

---

³ Гилпин, Р. Глобална политикономия. София: ИК „Дамян Яков“, 2003, с. 161.

ЛИТЕРАТУРА

1. Георгиев, Ю. Управление на риска в сигурността. София: Изток – Запад, 2015.
2. Гилпин, Р. Глобална политикономия. София: ИК „Дамян Яков“, 2003.
3. Иванов, Т. Мениджмънт на сигурността и отбраната. София: УИ „Стопанство“, 2008.
4. Пантев, П. Центрове на сила в международните отношения и проблемът за поляритета през XXI век. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

MODEL OF AGGREGATE EXPENDITURE IN CLOSED PRIVATE MARKET ECONOMY - THEORETICAL ASPECT

Tsvetan Iliev

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

Abstract: The subject of this study is a model of the closed private market economy, and the subject of research is the role of the main factors at the level of production and employment without the state participation and without an external sector, excluding the flows of exports and imports. For the purposes of the current research, we use quantitative indicators that illustrate the flow of aggregate expenditure in a closed national economy.

Key words: consumption, investment, saving, aggregate costs in the economy

МОДЕЛ НА СЪВКУПНИТЕ РАЗХОДИ В ЗАТВОРЕНА ЧАСТНОПАЗАРНА ИКОНОМИКА – ТЕОРЕТИЧЕН АСПЕКТ

Цветан Илиев

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – Пловдив, България

Резюме: Обект на изследване в настоящата разработка е модел на затворената частнопазарна икономика, а предмет на изследване е ролята на основните фактори на равнището на производството и заетостта, но без участието на държавата и без външен сектор, изключвайки потоците на износа и вноса. За целите на изследването използваме количествени показатели, които онагледяват потока на съвкупните разходи в затворено национално стопанство.

Ключови думи: потребление, инвестиции, спестяване, съвкупни разходи в икономиката

МОДЕЛЪТ НА СЪВКУПНИТЕ РАЗХОДИ В ИСТОРИЧЕСКА РЕТРОСПЕКЦИЯ

До 30-те години на ХХ век за обяснение на функционирането на икономиката приоритетно значение са имали идеите на класическата школа. Централно място в тях заема разбирането, че в дългосрочен план пазарната система е способна да осигури пълна заетост на ресурсите. Все пак те признават, че в кратки периоди от време и поради действието на извънредни обстоятелства (като войни, политически кризи, природни бедствия, крах на фондовата борса и др.) е възможно икономиката да се отклони от равнището на своя потенциал. Но при такива отклонения пазарът автоматично коригира цените на крайните продукти и на ресурсите, връщайки националното стопанство към състояние на пълна заетост¹. По-конкретно, спадът на производството и заетостта се преодолява с намаление на крайните цени и едновременно с това, адаптиране към тях на работните заплати, лихвите и рентите. Понижението на крайните цени предизвиква ръст на потреблението, спадът на работната заплата, на лихвата и на рентата стимулират растеж на инвестициите и заетостта. Всеки излишък от стоки или ресурси в резултат от подобни пазарни действия се заличава.

Представителите на класическата икономическа мисъл не допускат, че недостатъчните съвкупни разходи могат да имат дългосрочен характер. Под недостиг на разходи те разбират такова равнище на разходите, което не позволява да се реализира целия обем продукция, произведена в условия на пълна заетост. Това им разбиране се дължи отчасти на действието на Закона на Сей².

Две събития с историческо значение за света, обаче, опровергават класическия възглед за това, че съвкупното предлагане създава адекватно на себе си агрегатно

---

¹ Вж. Демостенов, С., Теоретическа политическа икономия. ч. I, С., 1991.

² Жан-Баптист Сей (1767 – 1832) е френски икономист и предприемач. Основният му труд е „Трактат по политикономия“ („Traité d'économie politique“), публикуван през 1803 г. Той е известен като автор на т. нар. „Закон на Сей“, според който съвкупното предлагане създава адекватно на себе си агрегатно търсене при всяко равнище на цените. В икономическата мисъл битува мнението, че Сей е само популяризатор на дефиницията му, а не неин автор.

търсене. Те извеждат на сцената на икономическата мисъл теорията за съвкупните разходи.

Първото събитие е **Великата депресия**. Това е невиджано по мащабите си до този момент кризисно сътресение, което в началото на 30-те години на XX век обхваща целия свят. В резултат от депресионното състояние, в което се установява светът, реалния БВП в най-голямата икономика тогава (тази на САЩ) се свива с 40%, а равнището на инфлация се повишава, достигайки 25 на сто³. Това се случва и в останалите развити страни – Великобритания, Германия и Франция. Отрицателните последици от депресията се усещат повече от 10 години. При търсенето на алтернативи за обяснение намиране на пътища за изход от дълбокото сътресение, **икономистите осъзнават, че е налице несъответствие между теоретичните възгледи на класиците за краткосрочния характер на безработицата и продължаващата почти десет години значителна безработица, в плен на която се намира света.**

Второто значимо събитие от този период се свързва с появата на икономическата сцена на британския икономист **Джон Мейнард Кейнс**. Той остава известен и до днес с опита си да обясни, **защо в капиталистическата икономика заетостта има цикличен характер**. В своето епохално произведение „Обща теория на заетостта, лихвата и парите“ (1936 г.)⁴ той остро критикува класическата теория, правейки историческа крачка в развитието на икономическата мисъл, издигайки я на макроравнище. Днес Кейнс е известен като **„баща на макроикономиката“**. Критикувайки Закона на Сей, той издига тезата, че **в определени периоди стопанските субекти са склонни да не изразходват целия си доход за закупуване на произведената в икономиката продукция**. Нещо повече, когато като цяло възниква **недостатък на разходи, в складовете на фирмите се натрупва нереализирана продукция**. На увеличението на стоковите запаси **бизнесът отговаря със съкращаване на производство и заетост, което от своя страна води до спад, а в най-дълбоката си форма до депресия**.

Освен това Кейнс е известен и като родоначалник на съвременната теория за заетостта, която множество други икономисти и до днес продължават да доразвиват и усъвършенстват⁵. Затова широко интерпретираният днес от много изследователи модел на съвкупните разходи се приема като част от **кейнсианската икономическа теория**, а не просто като теория на Кейнс. В съответствие с този модел икономическата система е нестабилна по природа. Тя е подложена на периодични спадове и инфлационни разриви. В този смисъл основната теза на кейнсианската школа е, че **капиталистическата икономика не е в състояние да се саморегулира и непрекъснато да се движи по траекторията на растежа**.

Според кейнсианците класическият възглед за това, че икономиката се отклонява от състоянието на пълна заетост само под действието на външни фактори, не е докрай състоятелен. Те смятат, че **причините за отклоненията в посока към безработица или инфлация по-скоро се крият в неспособността да се вземат определени фундаментални стопански решения в условията на абсолютен синхрон**. Това се отнася, според тях, преди всичко до **инвестициите и**

---

³ Вж. Гълбрайт, Дж. К. Пътуване през икономическото време. София: ИК „Дамян Яков“, 1999.

⁴ Вж. Кейнс, Дж. М. Обща теория на заетостта, лихвата и парите. Princers, С., 2001.

⁵ В икономическата мисъл кейнсианските идеи се развиват във времето в няколко направления. Първото от тях е **нео-кейнсианството**. Негови видни представители са: Алвин Хансен, Джон Хикс, Рой Харод, Абба Лърнер, Джеймс Тобин, Пол Самуелсън и др. Второто направление е известно като **посткейнсианство**. Известни негови представители са: Пол Дейвидсън, Джоан Робинсън, Джеймс Мийд, Евсей Домар, Михал Калецки, Николас Калдор и др. Най-новото идейно течение в полето на кейнсианството е наречено **нови кейнсианци**. По-известни негови представители са: Едмънд Фелпс, Джордж Акерлоф, Джоузеф Стиглиц, Стенли Фишер, Пол Кругман и т. н.

спестяванията⁶. Поради тази причина цените на крайните стоки и на ресурсите не се адаптират едни към други автоматично, както приемат класиците. В този смисъл **вътрешните (ендогенните) фактори заедно с външните (екзогенните) допринасят за икономическата нестабилност.**

РАЗРАБОТВАНЕ НА МОДЕЛА НА СЪВКУПНИТЕ РАЗХОДИ В ЗАТВОРЕН ТИП ЧАСТНОПАЗАРНА ИКОНОМИКА

За по-голяма яснота при представянето на модела на съвкупните разходи в икономиката ще се опираме на следните **допускания**:

- *икономиката е от затворен тип, без наличието на външен сектор;*
- *не се отчита ролята на държавата в стопанските процеси, което дава възможност да се докаже, че свободното предприемачество понякога не е в състояние да достигне и да се задържа в границите на пълната заетост;*
- *спестявания в икономиката извършват само домакинствата;*
- *обезценяването на националната валута и чистият доход, създаван от чужденци в националното стопанство, са равни на нула.*

На основата на горепосочените допускания е необходимо предварително да се изяснят два момента. **Първо**, четири сектора на националното стопанство (потребителски, производствен, публичен и външноикономически) си взаимодействат чрез извършваните от тях разходи и в резултат от това предизвикват определени състояния на икономиката. По-конкретно става дума за потреблението, инвестициите, правителствените разходи и чистия износ. Първите две допускания подсказват, че тук ще ни интересуват само потреблението и инвестициите.

На **второ място**, второто и четвъртото допускане ни дават възможност да приравним едни към други БВП, националния доход, личния доход и личния разполагаем доход. Това, което ги отличава, се свързва с: обезценката на националната парична единица; чистия доход, създаван от чужденци на територията на страната; икономическата политика на правителството и спестяванията на фирмите. В този смисъл нашата хипотеза е, че при произведен БВП в икономиката от 100 млрд. лв., тези 100 млрд. лв. се получават от домакинствата под формата на разполагаем доход, а те от своя страна ги използват за крайно потребление и за спестяване.

Основен момент в модела на съвкупните разходи е разбирането, че количеството на произведените стоки и услуги, а следователно и равнището на заетост, се намират в права зависимост от обема на извършените в икономиката съвкупни разходи. Фирмите произвеждат такъв обем продукция, който биха могли да продадат с печалба. Ресурсите остават неангажирани, когато произвежданите чрез тях стоки и услуги не намират пазар за реализация. Затова и ще използваме хипотезата, че **в икономиката има свободни производствени мощности и незаети трудови ресурси.** В този смисъл увеличението на съвкупните разходи ще предизвиква ръст на реалния БВП, но не и на цените.

Потребление и спестяване. Зависимостта доход – потребление – спестяване в модела на съвкупните разходи

По данни на НСИ потреблението е най-големия компонент на съвкупните разходи. Спестяванията пък са основна предпоставка за осъществяването на инвестиционен процес и за създаване на производствен потенциал в едно национално стопанство. Ето защо в икономическата теория е отделено специално внимание на потребителските разходи и на спестяванията. В по-конкретен смисъл, на анализ са

⁶ Вж. Kalecki, M. Essays in the Theory of Economic Fluctuations. N. Y., 1939.

подложени факторите, които оказват влияние върху решенията на стопанските субекти да изразходват част от своя доход за крайни блага през текущия период и/или да отлагат своите разходни решения за бъдеще време.

За опростяване на анализа и за по-голяма яснота на изложението при изследване на двете макроикономически променливи – **потребление** и **спестяване**, и тяхната роля за установяване на икономиката в едно или други състояние, ще използваме следната хипотеза: **създадения в националното стопанство доход през определен период от време се разпада на два компонента – потребление и спестяване**. Под доход се има предвид онази част от него, която остава в разпореждане на стопанските субекти след приспадане на всички задължения, свързани с данъците. С други думи, ще интерпретираме разполагаемия доход на стопанските субекти в една икономика.

$$Y = C + S,$$

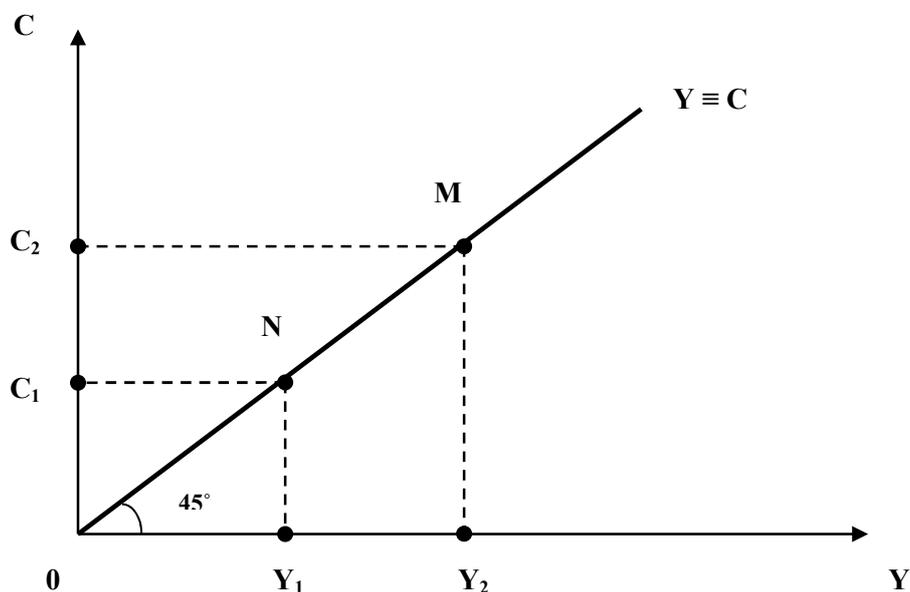
където Y е създаденият в икономиката доход; C – разходи за крайно частно потребление; S – спестяване.

Това ни дават основание да разширим горната хипотеза. В аналитичен вид потреблението може да се представи като разлика между формирания размер на разполагаемия доход и частта от него, която икономическите агенти спестяват:

$$C = Y - S$$

От своя страна, спестяванията могат да се определят като разлика между разполагаемия доход и частта от него, изразходвана за крайни стоки и услуги през изследвания период: $S = Y - C$.

От казаното може да се направи заключението, че както потреблението, така и спестяването, са функционално зависими от размера на разполагаемия доход. Тези зависимости биха могли да се проследят на графичните модели, представен на фигури 1а и 1б.

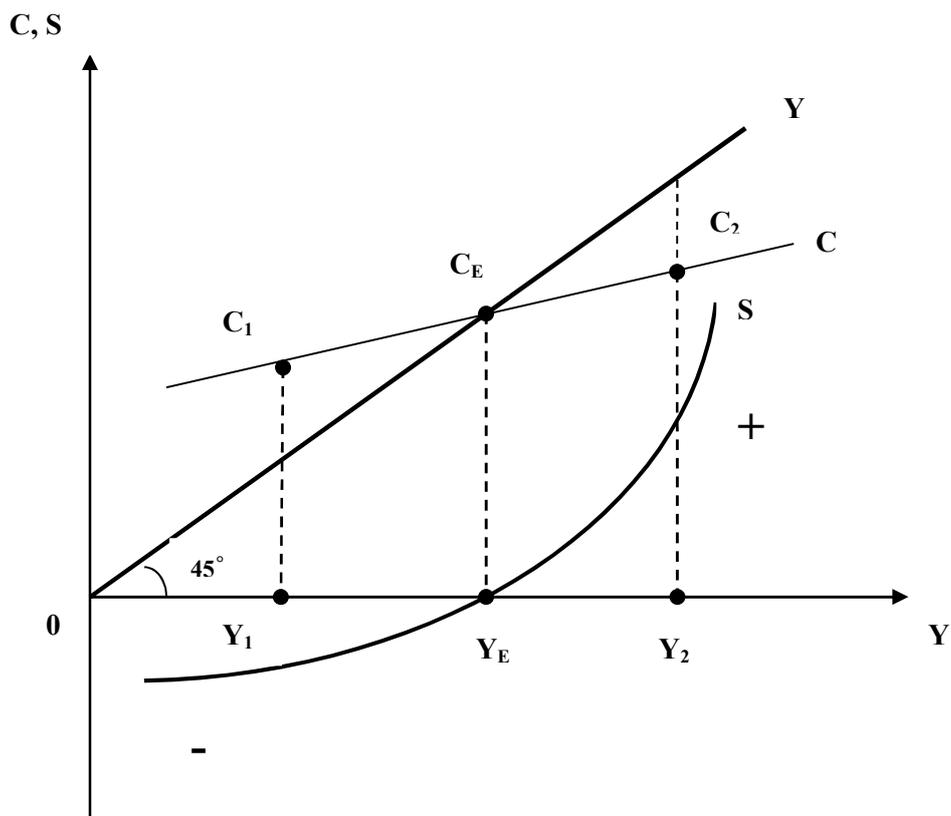

Фиг. 1а. Зависимост „доход – потребление – спестяване“ при изразходване на целия размер на разполагаемия доход за всяко негово равнище

В действителност решенията на стопанските субекти по отношение на разпределението на дохода между част за потребление и част за спестяване биха могли да се интерпретират в **две посоки**. На практика е възможно **всеки размер на дохода да**

бъде използван за текущо потребление. Тази ситуация е представена на фиг. 1а. Графиката на функцията на дохода Y представена като бисектриса (45 – градусова линия или ъглополовяща на координатната система). След като целият размер на дохода се използва за текущо потребление, функцията на потреблението C ще съвпада с тази на дохода Y ($Y \equiv C$). При равнище на дохода Y_1 потребителските разходи са C_1 . Запазвайки изходната хипотеза, то $Y_1 \equiv C_1$. Ако доходът на домакинствата се повиши до размер Y_2 , то и потреблението расте до ниво C_2 , като отново е налице съвпадение $Y_2 \equiv C_2$.

В същото време след като целия размер на разполагаемия доход стопанските субекти изразходват за текущо потребление, спестявания в икономиката няма да има, т.е. $S = 0$ за всяко равнище на дохода.

Фиг. 1б. Зависимост „доход – потребление – спестяване“ при несъвпадение между размера на дохода и потребителските разходи

Втората посока на интерпретация на зависимостта „доход – потребление – спестяване“ предполага, че между функциите на потреблението и на дохода не винаги е налице съвпадение. Това би могло да се представи чрез графичния модел на фиг. 1б. При този модел функцията на дохода отново е представена като ъглополовяща плътна линия Y . Функцията на потреблението C пресича тази на дохода в т. C_E . С други думи, при равнище на дохода Y_E целият му размер се използва за текущо потребление, т. е. $Y_E \equiv C_E$. В този смисъл, ако домакинствата изразходват дохода си само за текущи нужди, те не спестяват нищо – $S = 0$. Следователно, при доход Y_E функцията на спестяването S пресича абсцисната ос. Тази ситуация ни връща към модела на фиг. 1а, който разгледахме по-горе.

Нека приемем, че доходът на домакинствата в икономиката се е понижил до равнище Y_1 Y_E . При този размер на дохода функцията на потреблението C_1 е разположена над тази на дохода Y . Това означава, че текущият размер на дохода е

недостатъчен да покрие всички необходими потребителски разходи на домакинствата. В такава ситуация недостигът се заличава най-вече чрез заеми. Когато стопанските субекти са склонни да търсят кредити, спестяванията са отрицателна величина. Затова при доход Y_1 функцията на спестяванията S е разположена под абсцисната ос в отрицателния спектър на скалата. В алгебричен вид зависимостта „доход – потребление – спестяване“ при тази ситуация изглежда по следния начин: $C_1 = Y_1 + K^T$. (K^T – кредити на домакинствата).

Заемите, към които пристъпват домакинствата за допълване на недостатъчния разполагаем доход, биха могли да се възприемат като авансово изразходване на бъдещ доход. Това се дължи на обстоятелството, че всеки кредит трябва да се погасява някъде напред във времето, при което задлъжняването за покриване на текущи нужди днес в бъдеще ще се отрази на бюджета на домакинствата в посока към намаление на разполагаемите средства.

На практика не всички домакинствата изпитват недостиг на средства за текущи нужди. Затова е напълно реалистично и предположението за наличието на превишение на разполагаемия доход над размера на потребителските разходи. Такава ситуация можем да наблюдаваме на фиг. 1б при равнище на дохода Y_2 . При този доход функцията на потреблението е разположена под тази на дохода. Следователно, доходът Y_2 покрива напълно текущото потребление на домакинствата и остава неизразходена част от него, която обикновено се спестява $Y_2 - C_2$. Иначе казано, този доход позволява да се формира положителен излишък, който стопанските субекти спестяват. Функцията на спестяванията е разположена в положителния спектър на скалата над абсцисната ос. В алгебричен вид зависимостта „доход – потребление – спестяване“ изглежда по следния начин: $Y_2 = C_2 + S$.

Разгледаните по-горе графични модели на зависимостта „доход – потребление – спестяване“ дават основание да се направят следните изводи. *Първо, когато разполагаемият доход е достатъчен за покриване на всички потребителски разходи и целият му размер се изразходва, домакинствата не спестяват, но и не задлъжняват.* *Второ, ако разполагаемият доход е в размер, при който не могат да се покрият напълно всички разходи за текущо потребление, стопанските субекти са склонни да търсят заеми.* *Трето, при положение, че разполагаемият доход покрива напълно разходите за текущи нужди на домакинствата и е налице излишък от него, той ще бъде спестен.* По-високият размер на дохода позволява формирането на спестявания. *Четвърто, с увеличаване на разполагаемия доход растат и потребителските разходи на стопанските субекти, но и възможностите им да спестяват.* Увеличението на разходите за потребление успоредно с дохода се дължи на няколко фактора. От една страна, с повишение на дохода се заличава количественият недостиг на средства за задоволяване на потребностите както на отделния човек, така и на домакинствата най-общо. От друга страна, ръстът на дохода води след себе си и качествени промени в потребителския избор на икономическите агенти. Затова в икономическата теория е изведена правата зависимост между растежа на доходите и повишения жизнен стандарт на населението⁷.

Освен чрез разгледания графичен вид зависимостта „доход – потребление – спестяване“ може да бъде представена и в алгебричен. На основата на базовата хипотеза, че разполагаемият доход съдържа компонентите потребление и спестяване ($Y = C + S$), C и S могат да се изразят в своя елементарен вид чрез следните линейни функции. Нека функцията на потреблението има вида $C = a + b \cdot Y$, където a и b са

---

⁷ Вж. Matsuyama, K. Why Are There Rich and Poor Countries?: Symmetry – Breaking in the World Economy. NBER Working Paper, 1996, № 5697, p. 78 – 99.

параметри, приемащи числова стойност. Следователно функцията на спестяването S би могла да се определи по следния начин:

$$\begin{aligned} Y &= C + S \\ S &= Y - C \\ S &= Y - (a + b \cdot Y) \\ S &= (1 - b) \cdot Y - a \end{aligned}$$

От алгебричния вид на функциите на потреблението и спестяването отново се потвърждава направения по-горе извод, че размерите на разходите за крайно потребление и за спестяване са зависими от равнището на разполагаемия доход.

Влияние върху решенията на стопанските субекти, свързани с определяне на частта за потребителски нужди и за спестявания, оказва както настоящия размер на разполагаемия доход, така и очакванията за промяна в посоката и обема на бъдещия доход. За изследване на тези зависимости в икономическата теория са въведени показателите: *средна склонност към потребление, средна склонност към спестяване, пределна склонност към потребление и пределна склонност към спестяване.*

Средната склонност към потребление (APC) е показател, чрез който се изследва каква част от текущия разполагаем доход домакинствата са съгласни да изразходват за крайни стоки и услуги. Значението на индикатора може да бъде представено в абсолютен размер или в процент. Формулата, чрез която се изчислява, е следната:

$$APC = \frac{C}{Y} (\times 100)$$

където APC е средната склонността към потребление, C – разходи за крайно частно потребление, Y – разполагаем доход.

Частта от разполагаемия доход, която стопанските субекти не изразходват за текущи нужди, а спестяват, се отчита чрез индикатора **средна склонност към спестяване (APS)**. В алгебричен вид той представлява отношение между спестената част от дохода и общия размер на дохода:

$$APS = \frac{S}{Y} \times (100)$$

Аналитичната ни хипотеза за разпадането на дохода на компонент потребление и част за спестяване дава основание да се докаже, че **сумата от средните склонности към потребление и спестяване винаги е равна на единица или 100%**.

Не само текущият размер на дохода е фактор, предопределящ решенията на стопанските субекти колко да изразходват за текущи нужди и каква част да спестят. Промените, които настъпват в дохода и очакванията за тях, също предизвикват промяна в нагласите на домакинствата⁸. Ако очакванията са, че доходите ще растат, домакинствата биха били по-смели в потребителските си решения. В обратната ситуация, при намаление в дохода спрямо предходен период, домакинствата биха били по-предпазливи.

Влиянието на промените в разполагаемия доход от период в период върху нагласите на стопанските субекти за потребление и спестяване в макроикономическата теория се изследват чрез показателите пределна (маржинална) склонност към потребление и пределна (маржинална) склонност към спестяване.

Пределната склонност към потребление (MPC) представлява отношение между измененията, настъпващи в разходите за текущи нужди, и промените в разполагаемия доход. Значението на показателя може да бъде представено в абсолютна

⁸ Вж. Савов, Ст. Мароикономика. Шесто издание, „Тракия – М“, С., 1999.

стойност или в процент. В алгебричен вид този индикатор се представя по следния начин:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y} (\times 100)$$

където MPC е пределната склонност към потребление; C – промяната в потребителските разходи, Y – изменение на дохода в текущия спрямо даден базов период.

В по-разширен вид MPC може да се представи като се вземат предвид стойностите на потребителските разходи и разполагаемия доход в текущия и даден базов период.

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y} = \frac{C(t) - C(t-1)}{Y(t) - Y(t-1)} (\times 100)$$

В същото време промените в дохода предизвикват съответни изменения в нагласите на стопанските субекти да спестяват. Показателят, който отчита това се нарича **пределна склонност към спестяване (MPS)**. Той представлява отношение между промените в спестяванията и измененията на дохода през текущия спрямо даден базов период. Крайното му значение също може да се представи в абсолютна стойност или в процент. Алгебричният вид на индикатора е следният:

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y} (\times 100)$$

където MPS е пределната склонност към спестяване; S– промяната в спестяванията, Y – изменение на дохода в текущия спрямо даден базов период.

В по-разширен вид MPS може да се представи като се вземат предвид стойностите на спестяванията и на разполагаемия доход в текущия и даден базов период.

$$MPS = \frac{\Delta S}{\Delta Y} = \frac{S(t) - S(t-1)}{Y(t) - Y(t-1)} (\times 100)$$

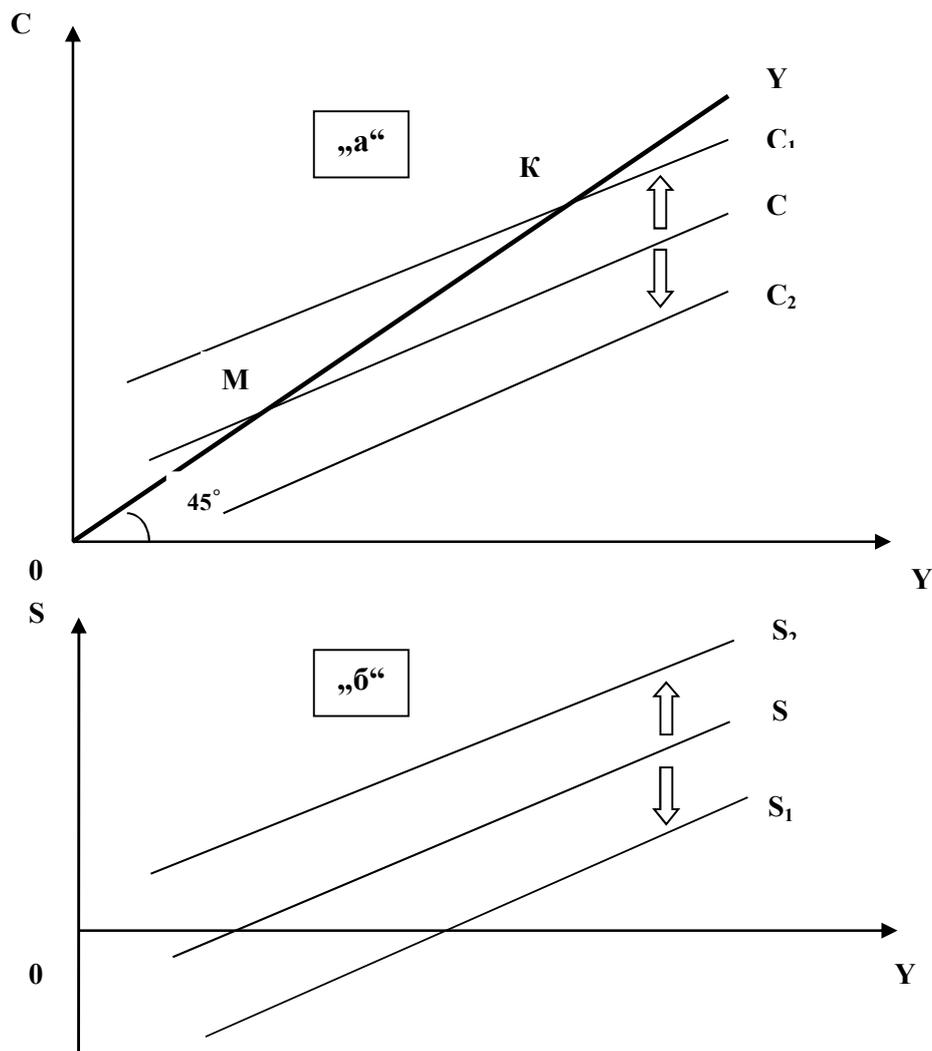
Аналитичната хипотеза, възприета от нас за изследване на решенията за потребление и спестяване, ни дава основание да докажем, че сумата от пределните склонности към потребление и спестяване е равна на единица или на 100%.

$$MPC + MPS = \frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = \frac{\Delta(C + S)}{\Delta Y} = \frac{\Delta Y}{\Delta Y} = 1 \text{ или } 100\%$$

Дотук разгледахме показатели, чрез които отчитаме по какъв начин величината на разполагаемия доход на домакинствата в едно национално стопанство оказва влияние върху решенията им да консумират или да спестяват.

Върху решенията на домакинствата за търсене на стоки и услуги влияние оказват и други детерминанти, различни от дохода. В този ред на мисли на макроравнище действат фактори, които биха накарали стопанските субекти да консумират повече или по-малко стоки и услуги при всяко ниво на разполагаемия доход. Такива детерминанти на решенията на домакинствата могат да бъдат: *натрупаното богатство, очакванията за бъдещи периоди, степента на задлъжнялост на домакинствата в една икономика, равнището на данъчно облагане и др.*⁹. Те предизвикват изместване на функциите на потреблението и на спестяването при всяко равнище на дохода (фиг. 2а и 2б).

⁹ Действието на тези фактори е изследвано обстойно в: Aghion, Ph., P. Howitt. Endogenous Growth Theory. Cambridge, MIT Press, 1998, p. 32 – 56.

Фиг. 2а и 2б. Изместване функциите на потреблението и на спестяването под влияние на фактори, различни от располагаемия доход

Като правило, колкото по-богати са домакинствата в едно национално стопанство, толкова по-големи са техните потребителски възможности при всяко равнище на дохода. Под „богатство“ тук имаме предвид освен реалните активи (жилища, автомобили, стоки за дълготрайна употреба), но и финансови (налични парични средства в национална и в чужда валута, спестовни влогове и сметки, акции, облигации, застрахователни полици и др.), които принадлежат на домакинствата. Обикновено домакинствата натрупват богатство, въздържайки се от потребление. Колкото повече богатство натрупват, толкова по-малки стават стимулите на домакинствата да спестяват. Обратно, намалението на богатството предизвиква по-висока склонност към спестяване, с оглед на бъдещето. С други думи, увеличението на богатството води до изместване функцията на потреблението нагоре, а тази на спестяването надолу. Това се вижда на графичния модел на фиг. 2а и 2б, където функцията на потреблението се измества нагоре от положение C към C_1 (сегмент „а“), а тази на спестяването – надолу от S към S_1 (сегмент „б“).

Очакванията на стопанските субекти, например свързани с тенденциите за промяна на цените в бъдеще, паричния размер на доходите им и достъпността до

определени стоки и услуги, могат да окажат съществено влияние върху решенията им за разпределение на дохода между текущо потребление и спестяване. Когато се очаква повишение на цените на крайните стоки или дефицит, хората изразходват повече пари, а по-малко спестяват. Потребителите, естествено, не биха искали да плащат повече пари при ръст на цените или пък да останат без необходимите им стоки. Тенденциите за по-висока инфлация и дефицит се явяват стимул за „потребление сега“. В същото време, очакванията за по-голям паричен размер на разполагаемия доход в бъдеще са аналогичен пример за засилено текущо потребление. Например, ако прогнозирате, че вашата работна заплата ще се повишава с 30% всяка следваща година, по-лесно бихте се решили да си купите ново жилище на кредит или пък автомобил на лизинг днес. Тези изменения също предизвикват изместване на функцията на потреблението в посока от C към C_1 и на спестяването – от S към S_1 .

Обратното също е в сила. При положение, че бъдещите тенденции, свързани с цените на стоките и услугите, са в посока към намаление, текущото потребление се свива за сметка на спестяванията. Спестените пари „днес“ дават възможност за по-изгодна потребителска позиция в бъдеще, когато цените ще са по-ниски. Същите промени в нагласите на домакинствата биха се набелязали и при очаквания за спад на доходите напред във времето. Спестовните уклони сега ще бъдат по-силни с оглед натрупването на „бели пари за черни дни“. Посоченото намира графичен израз в преместване функцията на потреблението надолу от C към C_2 (сегмент „а“), а тази на спестяването нагоре - S към S_2 (сегмент „б“).

Важен фактор, оказващ въздействие върху нагласите на домакинствата да потребяват и спестяват, е и **степената на задлъжнялост**. Ако дълговете на домакинствата, които трябва да бъдат платени като текущи вноски за предишни покупки, са високи, то настоящите потребителски разходи ще се ограничат, за да се намали задлъжнялостта. Обратно, когато дълговете на домакинствата са сравнително ниски, потреблението ще расте както за сметка на текущия разполагаем доход, така и чрез покупки на кредит. В първия случай ще се наблюдава изместване на функциите на потреблението и спестяването, съответно от C към C_2 (сегмент „а“) и от S към S_2 (сегмент „б“), а във втория - от C към C_1 и на спестяването – от S към S_1 .

Равнището на данъчно облагане също оказва влияние върху потребителските и спестовните нагласи сега и в бъдеще. По-високата данъчна тежест върху доходите намалява разполагаемите парични средства, с което ограничава и потреблението, и спестяването. Облекчаването на данъчната тежест води до повишаване на разполагаемия доход, а това от своя страна създава предпоставки както за извършване на повече потребителски разходи, така и за по-голям размер спестявания.

По-високите данъци изместват функцията на потреблението C към C_2 , а тази на спестяването от S към S_1 . При намаляване на данъчната тежест преместването е съответно от C към C_1 и от S към S_2 .

Инвестициите като елемент на потока на съвкупните разходи. Отношението „инвестиции – спестявания“ в икономиката

Инвестициите са елемент на съвкупните разходи, който отразява приноса на производствения сектор за формирането на БВП в една икономика. Едно от най-често използваните определения за инвестиции в макроикономиката ги дефинира като **разходи на фирмения сектор за създаване на нови производствени мощности и за попълване на материалните запаси в едно национално стопанство, с оглед получаването на изгоди в бъдеще**. Създаването на производствени мощности свързваме със строителството на заводи, цехове и складови помещения, както и с производството на машини, съоръжения и оборудване за тях.

Изучаването на инвестициите заслужава внимание по няколко причини. **На първо място**, теорията на инвестициите, заедно с теорията на потреблението, дава представа за начина, по който обемът на продукцията за конкретен период от време се разпределя между текущо и бъдещо потребление. **Второ**, колебанията в инвестиционната активност на предприемаческия сектор имат отношение към определяне на равнището на производство и заетост в националното стопанство. **Трето**, инвестициите са основна предпоставка за постигане на дългосрочен растеж на икономиката.

Обичайно се приема, че инвестиции се извършват единствено от фирмите, но в действителност те са присъща дейност и на домакинствата, и на правителството. Домакинствата инвестират в жилища и техния ремонт, в строеж на обекти без производствено предназначение и т. н. От своя страна, правителството като проводник на държавната икономическа политика инвестира в създаването на основните елементи на техническата, социалната и икономическата инфраструктура – пътища, канали, пристанища, градска среда, институции и пр. Колкото по-широка е намесата на държавата в икономиката, толкова по-голям е дялът на правителствените инвестиционни разходи.

В нашето изложение по-нататък ще поставим акцент върху фирмените инвестиции като базови предпоставки за участието на производствения сектор при формирането на БВП.

Основното разграничение на инвестициите от теоретико – практическа гледна точка ги разделя на *брутни* и *нетни*. **Брутните инвестиции** за период от една година са равни на размера на годишните амортизации на основния капитал плюс нетните инвестиции, които имат за основен източник печалбата. От своя страна, **нетните (чистите) инвестиции** реално увеличават съществуващия в икономиката към даден момент производствен потенциал. С други думи, чистите инвестиции се представят като разлика между брутните и размера на амортизациите на основния капитал. За всяка година конкретна част от капитала се обезценява със съответен коефициент, наречен **коефициент на амортизация (А)** (амортизационна норма). По този начин размерът на инвестициите в икономиката може да се изчисли като се приложи следната формула:

$$I = i + A \cdot C,$$

където I е годишния обем на инвестициите, i – нетни инвестиции, A – коефициент на амортизация, C – стойност на наличния в икономиката капитал.

Освен посоченото вече разграничение, инвестициите се диференцират на *планирани* и *непланирани*. **Планираните** включват фирмени разходи, които се извършват във връзка с предвидени изменения на капиталовия и продуктовия пазари в икономиката. **Непланирани** инвестиции са свързани с настъпили промени в БВП.

В зависимост от степента на влияние, което оказват върху заетостта, производителността на ресурсите и растежа на националното стопанство, инвестициите биха могли да се класифицират в следните групи:

➤ **инвестиции за възстановяване на основния капитал или за прираст на капитала** – под въздействието на технологичните промени възстановителните разходи се трансформират в чисти инвестиции;

➤ **инвестиции за увеличаване на капацитета или за нарастване на производителността на ресурсите** – при наличието на оптимистична пазарна среда фирмите инвестират за увеличение на производствените мощности, а в условията на стагнация се предпочитат вложения в намаляване на производствените разходи на единица продукция.;

➤ **инвестиции за експанзия или за защита** – извършват се с цел завладяване на нови пазари или за засилване на контрола над разпределителната мрежа.

Поддържането на определено равнище на инвестиционна активност в едно национално стопанство изисква средства. Тези средства имат конкретни източници. Най-общо източниците на инвестиционен ресурс се разпределят в две групи – **вътрешни и външни**. Тази диференциация се извършва според това, дали са свързани с промени в БВП или не. Вътрешните са обвързани с БВП. Той се явява източник на средства за инвестиции в частта си за спестявания. В този смисъл показателят, чрез който се отчита инвестиционната активност в икономиката, се нарича **норма на инвестициите** и се представя като отношение между масата на инвестициите и обема на БВП в процент.

$$I' = \frac{I}{Y} \times 100$$

Вътрешните източници на инвестиционен ресурс са свързани с процеса на самофинансиране. Във фирмената практика това е печалбата и резервните фондове, попълвани със средства от неизползвана печалба от минали периоди. За да се прецени нуждата от инвестиции съобразно средствата, с които разполага фирмата за самофинансиране, се изчислява коефициент, наречен норма на самофинансиране. Тя има следния вид:

$$CF' = \frac{CF}{I} \times 100$$

където CF' е нормата на самофинансиране, CF - са средства за самофинансиране, I – маса инвестициите.

Едно от най-важните отношения на макроравнище е зависимостта „инвестиции – спестявания“. То играе съществена роля за постигането на баланс в икономиката. Когато съвкупните спестявания са повече от инвестираните средства, е налице излишък на инвестиционен ресурс, който към момента е неизползван. Като следствие това ограничава съвкупното търсене, а оттам и растежа на БВП. При положение че спестяванията са по-малки от инвестициите, в икономиката ще възникне инфлация¹⁰. Причината е в засиленото търсене на инвестиционни стоки, което ще предизвика повишение на техните цени. Затова държавата с инструментите на своята макроикономическа политика има за задача да регулира пазара и да осигурява баланс между инвестициите и спестяванията.

Нека се върнем в средата на същинския инвестиционен процес в едно национално стопанство – фирмения сектор, и да вникнем по-задълбочено в неговите предпоставки.

Инвестиционни решения се предприемат в зависимост от съотношението „печалба – разходи“, което дава израз на доходността от вложението. Доходността се определя според очакваната от предприемачите норма на чиста печалба. Разходите от своя страна зависят от цената на капитала, който обезпечават инвестицията. Като правило **фирмите са склонни да вложат капитал в начинания, при които очакваната норма на печалбата превишава цената на капитала.** Под цена на капитала се има предвид лихвеният процент, който заемодателите се задължават да платят на кредиторите. Ето защо очакваната чиста печалба и лихвеният процент се явяват основни фактори на инвестиционните решения в една икономика. Печалбата е стимул за извършване на капиталовложения. Фирмите купуват капиталови блага само, ако са сигурни, че ще получат печалба от проектите си.

¹⁰ За повече подробности виж: Славенков, Б. Джон Мейнар Кейнс – революцията продължава. Научни трудове, Годишник № 5, УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2007, с. 5 – 30.

Един от най-важните видове разходи, свързан с инвестициите, който трябва да се вземе предвид, е **лихвеният процент**. По-конкретно това е цената, при която ще се вземе като кредит паричната сума, необходима за закупуване на даден актив. Ако очакваната норма на печалба е по-висока от лихвения процент по кредита, инвестицията е рентабилна. В случай че лихвеният процент превишава нормата на печалба, инвестицията е неизгодна.

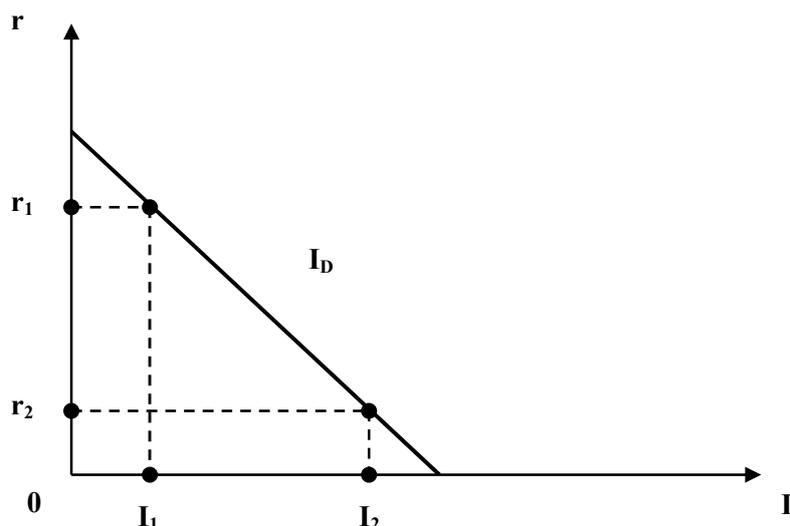
С оглед на посоченото възниква един много важен въпрос – как ще се оцени инвестицията, ако фирмата не използва кредит за финансиране на капиталовложението, а собствени спестени средства (например фирмата е заделяла част от печалбата си от минали периоди в резервен фонд)? В тази ситуация лихвеният процент също се явява критерий за оценка на рентабилността, но със значението на алтернативен разход. Използвайки спестени средства (резервен фонд), фирмата отчита алтернативни разходи, защото се лишава от лихвен процент, който би могла да получи, предоставяйки временно свободните си средства на друг стопански субект (например банка). При предприемането на инвестиционни решения важна роля играе не номиналният, а реалният лихвен процент. Реалният лихвен процент се получава като от номиналния се приспадне процентът на инфлация.

Дотук разгледахме индивидуалното решение за предприемане на едно инвестиционно решение. Сега нека преминем към съвкупното търсене на инвестиционни стоки от предприемаческия сектор в една икономика. Да допуснем, че всяка фирма в икономиката определя очакваната от нея норма на печалбата от инвестиционните си проекти и тези данни са обобщени. По този начин могат да се определят инвестиционните проекти, които носят съответната норма на печалба за икономиката като цяло. С други думи, на равнище национално стопанство се очертава зависимост между обема инвестиционни проекти и нормата на печалба, която намира графичен вид в **кривата на търсене на инвестиции**. За представянето на посочената зависимост ще дадем следния пример с хипотетични данни за едно национално стопанство (табл. 1).

Таблица 1. Очаквана норма на печалба и инвестиции в икономиката

<i>Очаквана норма на печалба, в %</i>	<i>Обем на инвестициите в икономиката, млрд. евро</i>
16	0
14	5
12	10
10	15
8	20
6	25
4	30
2	35
0	40

От данните в таблица 1 се вижда, че в тази икономика няма инвестиционни проекти, които да предполагат норма на печалба от 16 %. В същото време, обаче, могат да се вложат 5 млрд. евро при норма на печалба от 14 до 16 на сто. Допълнителни 5 млрд. евро инвестиции биха донесли печалба на предприемачите между 12 и 14%. Инвестирани още 5 млрд. евро биха донесли норма на печалба от 10 до 12 на сто. И за всеки следващ двупроцентен интервал норма на печалба инвестициите се увеличават с по 5 млрд.

Фиг. 3. Крива на търсене на инвестиционни стоки в икономиката

Данните свидетелстват за наличието на зависимост, която определя вида на **кривата на търсене на инвестиции** (фиг. 3). Например на ред 4 в таблицата се вижда, че е налице възможност да се инвестират 10 млрд. евро в икономиката при норма на печалбата от 12 и повече процента. Тези 10 млрд. евро включват 5 млрд., инвестирани при доходност от 14 и повече процента, и още 5 млрд. евро, вложени при доходност между 12 и 14 на сто.

Вземайки предвид обобщената информация за очакваната норма на печалба от всички инвестиционни проекти в икономиката през определен период от време, ще въведем понятието реален лихвен процент или разходи за инвестиционен ресурс. Както вече стана ясно, инвестиционният проект е рентабилен, ако очакваната норма на печалба е по-висока от реалния лихвен процент.

Нека се върнем към табл. 1. Да допуснем, че реалният лихвен процент е 12 на сто. При това равнище в икономиката е изгодно да се инвестират 10 млрд. евро, тъй като те ще генерират доходност от 12 и повече процента. С други думи, при цена на инвестиционния ресурс от 12% търсенето на капитал ще възлиза на 10 млрд. евро. При понижаване на реалния лихвен процент до 10 на сто се оказва изгодно да се вложат допълнителни 5 млрд., а общият обем на търсенето на инвестиционни стоки се увеличава на 15 млрд. Ако лихвеният процент стане 8, още 5 млрд. евро биха могли да се инвестират печелившо, а общото търсене на капиталови блага расте на 20 млрд. евро.

В обобщение на очертаната тенденция в примера може да се направи извод, че **кривата на търсене на инвестиционни стоки в икономиката отразява обратна зависимост между реалния лихвен процент (цената на капитала) и обема на капиталовложенията**. На тази основа може да се каже, че реалният лихвен процент е определящ фактор за решенията на инвеститорите да търсят капиталови блага и да увеличават съвкупното производство. Освен него, при анализа на решенията за инвестиране трябва да се вземат предвид и други фактори. Те също ще оказват влияние върху положението на кривата на търсене на инвестиционни стоки. Към тази група фактори могат да се причислят: *разходите за придобиване, техническо обслужване и експлоатация на капиталови активи; равнището на данъчно облагане на бизнеса; технологичните промени в системата на производство; натрупаният запас от*

капиталови блага в икономиката; очакванията за развитието на пазарната среда и за нормата на печалба в националното стопанство¹¹.

При оценката на очакваната норма на печалбата за всеки инвестиционен проект следва да има предвид **първоначалната стойност капиталовите стоки, а също така и предполагаемите разходи за техническо обслужване и експлоатация**. Когато тези разходи се повишават, очакваната норма на печалба от инвестицията намалява. По този начин кривата на търсене на инвестиционни стоки се измества наляво и надолу. Обратно, при понижаване на разходите за придобиване и експлоатация на оборудването нормата на печалба расте, а с това и кривата се премества нагоре и надясно.

Предприемането на инвестиционни решения винаги се съобразява и с **равнището на данъчно облагане** в страната. Колкото по-високи са данъците за бизнеса, толкова по-ниска става нормата на печалба, а по този начин кривата на търсене на инвестиционни блага се измества надолу и наляво. Данъчните облекчения за фирмите повишават нормата на печалба предизвикват изместване на кривата нагоре и надясно.

В съвременните условия **технологичните промени в системата на производство** настъпват със значителна скорост. За постигането на по-добри конкурентни позиции е наложително предприемането на технологични нововъведения. Най-общо новите технологии, материализирани в по-ефективни машини и съоръжения, имат разходоспестяващ ефект за производствената система. За тяхното внедряване е необходимо извършването на капиталовложения. Ето защо, те се възприемат като фактор, стимулиращ инвестиционните процеси в икономиката. Ускоряването на техническия прогрес измества кривата на търсенето на инвестиционни стоки надясно, а неговото забавяне ограничава търсенето на инвестиционни блага.

Подобно на влиянието, което оказва наличния запас от потребителски стоки върху решенията на домакинствата каква част от разполагаемия си доход да изразходват текущо или да спестяват, така и **запасът от капиталови блага в икономиката като цяло** влияе върху очакваната норма на печалба от допълнителните инвестиции. Ако в икономиката има достатъчно производствени мощности и запас от готова продукция, инвестиционните процеси ще се забавят. В такива условия излишъкът на инвестиционни стоки създава предпоставки за удовлетворяване на настоящото и бъдещото пазарно търсене по цени, които осигуряват приемливо равнище на нормата на печалба. В случай че икономиката има достатъчно или даже излишни производствени мощности, при по-нататъшни капиталовложения очакваната норма на печалбата ще се понижи, което предизвиква спад на инвестициите или дори такива няма да се извършват. Такава тенденция води до изместване кривата на търсене на инвестиционни блага наляво и надолу. Обратно, недостигът на производствени мощности повишава очакваната норма на печалба в икономиката и стимулира търсенето на капиталови блага. Това предизвиква изместване на кривата на инвестиционното търсене надясно и нагоре.

Както стана ясно вече, инвестиционните решения на бизнеса се предопределят най-вече от очакваната норма на печалбата. Затова, при анализа на инвестиционните процеси в икономиката трябва да се имат предвид **очакванията на бизнеса**. Капиталовите стоки са обекти на дългосрочно ползване. Ето защо рентабилността на инвестиционните решения ще зависи от прогнозите за бъдещите продажби и печалби. Очакванията на предприемачите се основават на сериозно разработени анализи на икономическите условия в национален или в световен план. Ако анализите представят бъдещата картина на пазарната среда като оптимистична, кривата на търсене на

---

¹¹ Действието им е изследвано подробно в: Segestrom, P. Endogenous Growth without Scale Effect. – American Economic Review, 1998, vol. 88, p. 1290 – 1310.

инвестиции ще се измества надясно и нагоре. При песимистични предвиждания инвестиционните стимули намаляват, а с това и кривата се премества надолу и наляво.

Връзката „инвестиции – доходи (БВП)“ в системата на икономиката

Между решенията на фирмите да инвестират и преценките на домакинствата как да разпределят разполагаемия си доход между текущо потребление и спестяване е налице връзка, която е обект на изследване от макроикономическата теория¹². За да се приведат в съответствие инвестиционните решения на фирмите с потребителските намерения на домакинствата, е необходимо да се съпоставят плановете за капиталовложения на бизнеса с равнището на разполагаемия доход или БВП.

В системата на националното производство се създават доходите, които домакинствата като собственици на ресурсите разпределят между потребление и спестяване. В този смисъл е логично да предположим наличието на зависимост между решенията на фирмите да инвестират в производствени мощности и желанието на домакинствата да купуват стоките и услугите. Тази зависимост на пръв поглед можем да определим като права. Ако расте потреблението, това е сигнал за увеличение и на производството и търсенето на инвестиционни стоки. Обратно, при спад на потреблението намалява търсенето на крайна продукция, а с това се потиска и стимула за нови инвестиции.

В стопанската действителност има един особен вид инвестиции, които не са пряко обвързани с потребителските намерения на домакинствата. Те са наречени **автономни инвестиции (Ig)**¹³. Това са необходими вложения от страна на бизнеса за възстановяване на използвания производствен потенциал на капиталовите мощности. С други думи, автономните инвестиции могат да се приравнят на амортизациите, начислявани в икономиката през дадена година. Освен това такива са инвестициите, предопределени от необходимостта от обновление на капиталовите мощности с нови по-конкурентни технологични продукти, както и от вложенията в резултат от настъпили промени в броя на населението на дадена страна.

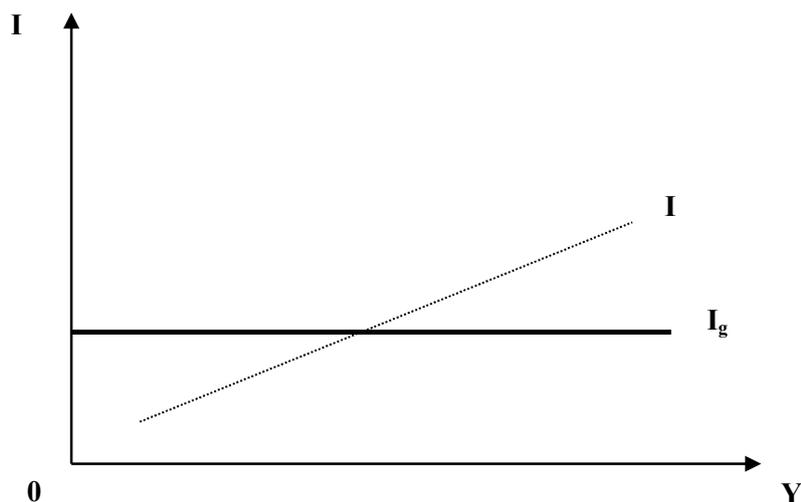
Автономните инвестиции са константна величина, независеща от промените в реалния БВП (дохода). Реалните инвестиции (I) са пряко зависими от измененията в разполагаемия доход на домакинствата. Това предопределя и графичния вид на функциите им (фиг. 4).

Графичният модел на фиг. 4 ни представя функцията на автономните инвестиции I_g като права хоризонтална линия, успоредна на абсцисната ос. Това се дължи, както казахме вече, на тяхната независимост от равнището на дохода и решенията на домакинствата за неговото разпределение между потребление и спестяване. За разлика от тях функцията на същинските инвестиции I се представя като нарастваща линия поради правата зависимост между тях и реалния БВП (дохода) Y .

---

¹² Вж. Нуреев, Р. Теории развития: новые модели экономического роста (вклад человеческого капитала). Вопросы экономики, 2000, № 9, с. 147 – 151.

¹³ Ролята и значението на автономните инвестиции за икономическото развитие и растежа е обект на изследване от: Romer, P. Increasing Returns and Long – Run Growth. – Journal of Political Economy, 1986, vol. 94, p. 1002 – 1037; Kaldor, N. Capital Accumulation and Economic Growth. In: Proceedings of a conference held by the International Economic Association. London, Macmillan, 1963.

Фиг. 4. Зависимост „инвестиции – реален БВП (доход)“

Промяната на същинските инвестиции I спрямо дохода Y можем да тълкуваме в две посоки. **Първо, инвестициите са зависими от получената печалба.** Една значителна част от капиталовложенията имат като източник собствени средства на фирмите, които се заделят от реализираната в предходни периоди печалба. Затова е напълно допустимо, че с ръста на разполагаемия доход и БВП ще се увеличават печалбите на фирмите, а с това и обемът на инвестициите.

На второ място, при ниски равнища на разполагаемия доход и обем на производството предприемаческият сектор натрупва излишък от капиталови мощности. В много отрасли машините и съоръженията не се натоварват на пълен капацитет, което потиска стимула за закупуването на допълнителни инвестиционни стоки. С увеличаването на разполагаемия доход натоварването на наличните капиталови активи ще расте, а с това възниква и нова тенденция към натрупване на инвестиционни стоки.

В действителност функцията на същинските инвестиции е сравнително колебливо променяща се спрямо дохода, за разлика от представената по-горе функция на потреблението. Тази динамика се дължи на обстоятелството, че инвестициите са най-променливия компонент на съвкупните разходи в икономиката¹⁴.

Колебанията в инвестиционната активност може да се обяснят с действието на различни фактори. Първият от тях е **дългосрочният характер на употреба на капиталовите стоки**¹⁵. По-конкретно, те не са обект на постоянно търсене. По-скоро фирмите са склонни да закупуват нови машини и съоръжения през определени периоди, т.е. налице е възможност за отлагане на покупката им във времето. Остарялото оборудване или сгради могат да бъдат ликвидирани, ремонтирани и използвани още определено време или пък напълно заменени с нови. Оптимистичните очаквания на предприемачите за бъдещото са предпоставка за замяна на остарялото оборудване с ново. В същото време модернизацията на производствените процеси изисква големи капиталови вложения. При недостатъчно оптимистични очаквания ще се инвестира в ограничени мащаби, предпочитанията са по-скоро към ремонт на оборудването и сградите.

¹⁴ Вж. Krugman, P., A. Venables. Globalisation and the Inequality of Nations. – Quarterly Journal of Economics, 1995, vol. 110, p. 857 – 880.

¹⁵ Вж. Blomström, M., A. Kokko, F. Sjöholm. Growth and Innovation Policies for a Knowledge Economy: Experiences from Finland, Sweden and Singapore. Stockholm School of Economics, Working Paper 156, October 2002, p. 3 – 57.

Известно е, че **техническият прогрес** е един от най-важните фактори за обема на инвестиране в икономиката. Производството и предлагането на нови стоки и услуги предполага инвестиции. В исторически план обаче са налице примери за това, че крупните иновации (железни пътища, електричество, автомобили и т. н.) като цяло възникват не регулярно¹⁶. В момента на тяхното появяване в стопанската система се набелязва огромен подем или вълна от инвестиции, която с времето намалява своята сила. Пример за това е широкото разпространение на автомобила през 20-те години на ХХ век, което води не само до значителен ръст в автомобилната индустрия, но и до бум на инвестиции в свързани с нея отрасли (стоманодобив, нефтепреработване, производство на стъкла и др.). Това натрупва сериозни производствени мощности в тези отрасли и естествено води до стабилизиране на инвестиционната активност на по-ниско равнище след първоначалния огромен ръст.

Със значението на динамизиращ инвестициите фактор се възприема и **променливия характер на печалбата**. Мениджърите на компаниите са мотивирани да влагат капитал само, ако това е изгодно и печелившо за тях. В стопанската действителност печалбите не са константна и променяща се равни темпове величина. За определени периоди от време тя се увеличава, което стимулира предприемачите да инвестират повече. В други – печалбите намаляват или дори няма такива, което потиска стимула за капиталовложения.

Още един важен фактор, който предизвиква колебания в инвестиционната активност, е **промяната в очакванията на бизнеса за развитието на стопанската среда**. Предприемачите са склонни често да правят бъдещи проекции на настоящите икономически условия. Тези проекции не винаги се оказват реалистични, което налага промяна в производството и свързаните с него инвестиции. Когато възникват събития, които най-често са извън възможностите на предприемачите за влияние, като например: промени в политическия климат, колебания във валутните курсове, демографски промени, нарушаване на търговски споразумения между държави и др., настъпват колебания в инвестиционната дейност.

Представените до тук фактори на инвестиционната активност предизвикват промени в обема на производството, заетостта и доходите в икономиката. С други думи, **инвестициите имат важна роля в икономическата верига „производство – заетост – доходи – потребление“**.

Равновесен обем на БВП в затворен тип частнопазарна икономика

Един подходите за формиране на БВП е посредством разходите, извършвани в секторите на националното стопанство. Този подход е известен като продукт – разходен. В рамките на затворена частнопазарна икономика, каквато хипотеза възприемем в началото, БВП се формира като сума от разходите на домакинствата за крайно потребление (С) и инвестициите, извършвани от фирмите (I). С други думи, моделът на съвкупните разходи има следния алгебричен вид:

$$Y = C + I$$

На основата на този модел може да се направят заключения за промените, които настъпват в обема на реалното производство, съвкупния доход и заетостта в резултат от измененията на разходите за крайно частно потребление, спестяванията и инвестициите. За онагледяване на процесите ще се позовем на следния пример за една хипотетична икономика, представен чрез данните в таблица 2.

---

¹⁶ Пак там.

Таблица 2. Пример за хипотетична икономика

Заетост, млн. души	БВП (реален доход) (Y), млрд. евро	C, млрд. евро	S, млрд. евро	I, млрд. евро	Съвкупни разходи, млрд. евро	Недостиг/излишък на производство, млрд. евро
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
40	370	375	- 5	20	395	- 25
45	390	390	0	20	410	- 20
50	410	405	5	20	425	- 15
55	430	420	10	20	440	- 10
60	450	435	15	20	455	- 5
65	470	450	20	20	470	0
70	490	465	25	20	485	+ 5
75	510	480	30	20	500	+ 10
80	530	495	35	20	515	+ 15
85	550	510	40	20	530	+ 20

В колона 2 на таблицата са представени хипотетични данни за реалния БВП (дохода) в икономиката. Те показват различни възможни обеми производство, които предприемаческият сектор е в състояние да произведе. Фирмите са готови да предложат всеки от тези обеми продукция, ако преценката им е, че ще получат адекватна на всеки от тях сума приходи от реализация. Например бизнесът ще произведе стоки и услуги за 370 млрд. евро при разходи от 370 млрд. (работни заплати, лихви, ренти, печалба) само ако е сигурен, че при продажбата им ще получи 370 млрд. евро. В същия ред на мисли ще се произведе продукция за 390 млрд. евро, ако фирмите са сигурни, че ще я продадат на тази стойност. И това ще се отнася за всяко равнище на реален БВП. Приемаме също, че извършваните в икономиката планирани инвестиции през всеки следващ период са една и съща величина 20 млрд. евро.

Числовият израз на съвкупните разходи в икономиката е представен в колона 6 на таблицата. Той се получава като към потребителските разходи от колона 3 се прибавят инвестициите от колона 5 за всяко равнище на реалния БВП (дохода), т. е. $Y=C+I$. Но инвестиционните разходи в икономиката са предопределени от равнището на спестяванията. Съпоставяйки ги (колона 4 и колона 5), установяваме, че при различните нива на реалния доход имаме състояния както на баланс, така и на неравновесие. Например при доход от 370 млрд. евро потреблението е 375 млрд., следователно спестяванията са отрицателна величина. Налице е недостиг от 5 млрд. евро. Ето защо покритието на инвестициите от националните спестявания възлиза на – 25 млрд. евро. Това се дължи на обстоятелството, че за поддържането на инвестиционния процес при всяко равнище на производството са необходими 20 млрд. евро спестявания. Следователно общият недостиг на инвестиционен ресурс ще възлиза на 25 млрд. Аналогично при БВП (доход) 390 млрд. потреблението е 390, а спестяванията са 0. Така общият недостиг на инвестиционен ресурс ще възлиза на 20 млрд., колкото е необходимият обем за осигуряване растеж на продукцията във всеки следващ период.

От примера е видно, че икономиката ще се установи в равновесие при БВП (доход) от 470 млрд. евро, когато спестяванията напълно покриват инвестиционните потребности. С други думи, **равновесие на икономиката е налице, ако достигнатият обем на реалния БВП (дохода), предизвиква същия размер съвкупни разходи, които са достатъчни за изкупуване на произведената в националното стопанство продукция.** В това състояние не се наблюдава нито свръхпроизводство, което би

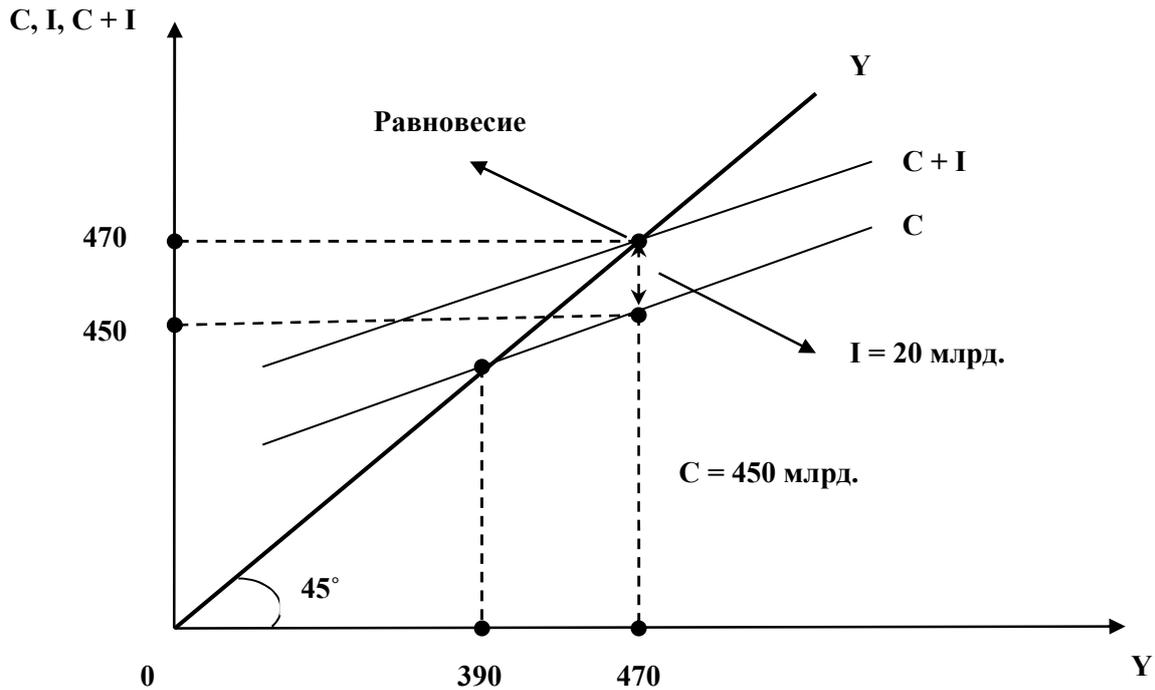
довело до натрупване на непродадени стоки, а оттам – до забавяне ръста на БВП, нито излишък на съвкупни разходи, който да предизвика намаление на стоковите запаси и повишение на ръста на БВП.

За по-задълбоченото разбиране на равновесното състояние на БВП нека разгледаме и други негови равнища. Тези нива не можем да определим като устойчиви по ред причини. При БВП 410 млрд. евро фирмите прогнозираят, че произвеждайки такъв обем продукция, създаденият от тях доход ще предизвика потребителски разходи в размер от 405 млрд. Добавяйки и 20 млрд. планирани инвестиции, общият размер на съвкупните разходи ($C + I$) в икономиката ще достигне 425 млрд. Така икономиката ще осигури по-голям обем съвкупни разходи от необходимия за закупуване на произведената продукция на стойност 410 млрд. евро. Доколкото обаче фирмите произвеждат стоки и услуги с по-бавен темп, в сравнение със скоростта на тяхното закупуване от крайните потребители, би могло да възникне непредвиден стокосен дефицит на стойност 15 млрд. евро. (съвкупни разходи минус реален БВП). Все пак, формирайки производствените си програми, фирмите ще се приспособят към това неравновесие между съвкупните разходи и реалния БВП, като увеличат предлаганата продукция. По-високите темпове на прираст на производството ще предизвикат повече работни места и увеличение на съвкупния доход. Казано накратко, превишението на съвкупните разходи над реалния обем на производството е стимул за фирмите да създадат и предложат повече продукция.

Данните в таблица 2 показват, че излишък на съвкупни разходи се наблюдава в диапазона от 370 до 450 млрд. евро реален доход. Това е сигнал за фирмите да увеличават производството, а с това – работните места и масата на доходите в икономиката. От своя страна, свръхпроизводство е налице в диапазона на стойности на БВП от 490 до 550 млрд. евро, където наличните в икономиката спестявания превишават инвестициите от 5 до 20 млрд. евро. На всяко равнище на БВП, по-високо от равновесното 470 млрд. евро, фирмите виждат, че при производството на такъв обем продукция не са в състояние да платят адекватния на него размер работни заплати, лихви и ренти, за да бъдат изкупени стоките и услугите. Следователно те няма да могат да получат толкова приходи, така че да възстановят производствените си разходи. Например при обем производство от 510 млрд. евро мениджърите на компаниите се убеждават, че съвкупните разходи са недостатъчни да реализират цялото количество продукция на стойност 510 млрд. По-конкретно, те ще си възвърнат само 480 млрд. под формата на потребителски разходи от вложените 510. Прибавяйки към крайните потребителски разходи и планираните инвестиции, недостигът намалява до 10 млрд. В случай че това неравновесие се установи за продължителен период от време, стоковите запаси ще достигнат 10 млрд. евро. На непредвиденото натрупване на стокосни запаси фирмите ще отговорят със съкращение на производството, което в крайна сметка ще предизвика спад на броя на работните места и масата на доходите в икономиката.

От представения пример можем да направим два извода. Първо, **всяко превишение на общите разходи над съвкупния обем на производството предизвиква ръст на реалния БВП, масата на доходите и заетостта.** Второ, **всеки недостиг на съвкупни разходи води до съкращение на производството, работните места и масата на доходите.**

Освен извършения дотук алгебричен анализ на връзката „реален БВП (доход) – потребление – инвестиции“ е възможно да се направи и геометричен. За целта нека разгледаме графичния модел на фиг. 5.

Фиг. 5. Равновесие на БВП на основата на съотношението „свкупни разходи – БВП“

За построяване на графичния модел са използвани данните от таблица 2. На графиката реалният БВП (Y) е представен с ъглополовящата на координатната система (45-градусова линия или бисектриса). Линията на разходите за крайно частно потребление C пресича бисектрисата при $Y = 390$ млрд. евро. В рамките на затворена частнопазарна икономика функцията на свкупните разходи $C + I$ се представя като успоредна да тази на потреблението C , но е разположена над нея. Това се дължи на факта, че реалният БВП се формира единствено чрез участието на разходите за крайно потребление на домакинствата и на инвестициите на фирмения сектор. Линията, обозначаваща свкупните разходи $C + I$, пресича Y при БВП от 470 млрд. евро. В тази пресечна точка се формира равновесния обем на свкупното производство в икономиката.

При по-задълбочен поглед върху графичния модел и вземайки предвид данните от таблица 2, може да се установи следното. **Първо**, функцията на свкупните разходи $C + I$ расте заедно с равнището на производството и дохода, но не толкова, колкото дохода. Това може да се обясни с обстоятелството, че пределната склонност към потребление (MPC) е по-малка от единица, а тя от своя страна определя наклона на функцията на потреблението спрямо абсцисната ос. Тъй като приехме, че всеки следващ период инвестициите в икономиката се увеличават с 20 млрд. евро, графиката на свкупните разходи ще се измести успоредно на тази на потреблението. Т. е. към всяко равнище на потребление се добавят 20 млрд. инвестиции. В резултат може да се каже, че пределната склонност към потребление ще предопределя и наклона на $C + I$ спрямо абсцисната ос. Пределната склонност към потребление е по-малка от единица, което означава, че прирастът на располагаемия доход след 390 млрд. евро няма да се изразходва напълно за потребление, а ще се спестява. В интервала от 0 до 390 млрд. евро функцията на потреблението C е разположена над тази на располагаемия доход Y . Докато в интервала от 390 до 470 млрд. тя вече е под тази на дохода, където MPC е по-малка от единица. Според нашите данни свкупните разходи се увеличават с 15 млрд.

при всяко нарастване на реалния обем продукция и дохода с 20 млрд. евро. Ето защо, от всеки 20 млрд. евро прираст на дохода се спестяват нови 5 млрд.

Второ, равновесният обем БВП се формира в пресечната точка на функцията на съвкупните разходи $C + I$ и бисектрисата ($Y = C + I = 450 + 20 = 470$ млрд. евро). От графичния модел на фиг. 4 може да се установи, че нито едно равнище на БВП, по-високо от 470 млрд. евро, не е устойчиво. Това е така, защото линията на съвкупните разходи $C + I$ е по-ниско разположена от тази на Y . С други думи, съвкупните разходи в икономиката са по-малки от реалното производство, което заставя фирмите да формират стокови запаси, а в следващия период - да ограничават производствените обеми до равновесното равнище от 470 млрд.

В обратния случай, ако функцията на съвкупните разходи е по-високо разположена от бисектрисата ($C + I = 390 + 20 = 410$). При това положение, в икономиката е възможно да се изразходят повече средства, отколкото са стоките и услугите, които фирмите произвеждат. Стоковите запаси намаляват, поради което предприемачите с склонни да увеличат производствените си програми до ниво от 470 млрд.

Възникването на неравенства между съвкупните разходи ($C + I$) и БВП, които установихме чрез прилагането на продукто – разходния подход за определяне на БВП в затворена частнопазарна икономика, може да се обясни по-обстойно чрез инструментариума на известния от икономическата теория **подход на изтичанията и добавките в структурата на БВП**¹⁷.

Същността на подхода на изтичанията и добавките се състои в следното. В рамките на приетите от нас ограничения производството на всеки обем продукция създава съответна на него величина разполагаем доход. Една част от този доход не се изразходва за текущи нужди, а се спестява от домакинствата. Затова **спестяванията се приемат като изтичане от общия доходо-разходен поток в икономиката**. Наличието на спестявания прави така, че потребителските разходи са по-ниски от общия обем на производството (БВП). Следователно, потреблението е недостатъчно да закупи цялата произведена и предложена продукция на пазарите в националното стопанство. В крайна сметка, това би довело до ограничаване на производствената активност в следващия период.

Предприемаческият сектор не предлага своята продукция само и единствено за домакинствата. Част от нея е под формата на капиталови блага или инвестиционни стоки, които са предназначени за самия фирмен сектор. **Изразходването на средства за капиталови стоки (инвестиции) формира потока на инвестициите в икономиката, който се определя като вливане в общия доходо-разходен поток**. Инвестиционните разходи се добавят към крайните потребителски и така допълват очертавания по-горе недостиг. С други думи, инвестиции са потенциална компенсация на спестяванията.

В макроикономическата теория се обръща сериозно внимание на отношението „**спестявания – инвестиции**“¹⁸. Ако изтичането на средства под формата на спестявания превишава инвестиционните разходи на фирмите, то $C + I$ ще се окажат по-малко от Y . С други думи, всяко равнище на БВП, при което спестяванията превишават инвестициите ($S > I$), ще се окаже по-високо от равновесното. И обратно, ако инвестициите надхвърлят спестяванията ($S < I$), то $C + I$ ще се окажат по-големи от Y , а фактическото ниво на БВП ще е по-ниско от равновесното.

---

¹⁷ Вж. Фишър Стенли и др. Икономика. Основи на микро- и макроикономиката. „Отворено общество“, С., 1997.

¹⁸ Вж. Кирова, Ал. Новото кейнсианство. Микроикономически основи и връзка с макроикономическата политика. Изд. на УНСС, С., 2010.

Пълното покриване на инвестициите от спестяванията ($S = I$) осигурява съвпадение между съвкупните разходи и реалния обем на производството. Нещо повече, това равенство определя равновесния обем на реалния БВП.

В затворената частнопазарна икономика ние разглеждаме само един вид изтичане и един вид вливане, съответно спестявания и инвестиции. В моделите на икономиката, по-близки до действителността са налице и други елементи на двата потока. Те допълват представата за функционирането на националното стопанство и за балансирането на потока на съвкупните разходи и БВП.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гълбрайт, Дж. К. Пътуване през икономическото време. „Дамян Яков“, С., 1999.
2. Демостенов, С., Теоретическа политическа икономия. ч. I, С., 1991.
3. Кейнс, Дж. М. Обща теория на заетостта, лихвата и парите. Princeps, С., 2001.
4. Кирова, Ал. Новото кейнсианство. Микроикономически основи и връзка с макроикономическата политика. Изд. на УНСС, С., 2010.
5. Нуреев, Р. Теории развития: новые модели экономического роста (вклад человеческого капитала). – Вопросы экономики, 2000, № 9.
6. Савов, Ст. Мароикономика. Шесто издание, „Тракия – М“, С., 1999.
7. Славенков, Б. Джон Мейнар Кейнс – революцията продължава. Научни трудове, Годишник № 5, УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2007.
8. Фишър Стенли и др. Икономика. Основи на микро- и макроикономиката. „Отворено общество“, С., 1997.
9. Aghion, Ph., P. Howitt. Endogenous Growth Theory. Cambridge, MIT Press, 1998.
10. Blomström, M., A. Kokko, F. Sjöholm. Growth and Innovation Policies for a Knowledge Economy: Experiences from Finland, Sweden and Singapore. Stockholm School of Economics, Working Paper 156, October 2002.
11. Kaldor, N. Capital Accumulation and Economic Growth. In: Proceedings of a conference held by the International Economic Association. London, Macmillan, 1963.
12. Kalecki, M. Essays in the Theory of Economic Fluctuations. N. Y., 1939.
13. Krugman, P., A. Venables. Globalisation and the Inequality of Nations. – Quarterly Journal of Economics, 1995, vol. 110.
14. Matsuyama, K. Why Are There Rich and Poor Countries?: Symmetry – Breaking in the World Economy. NBER Working Paper, 1996, № 5697.
15. Romer, P. Increasing Returns and Long – Run Growth. – Journal of Political Economy, 1986, vol. 94.
16. Segestrom, P. Endogenous Growth without Scale Effect. – American Economic Review, 1998, vol. 88.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

FINANCIAL AND LEGAL CONSIDERATIONS OF THE FOREIGN EXCHANGE RATES ON BANK EXTERNAL TRADING OPERATIONS

Ignat Papazov

D. A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov, Bulgaria

Abstract: The term "currency" has different meanings but is usually defined as any means of payment that is not in local currency units. The ratio between the foreign currency and local currency units results into exchange rate. When arranging payment transactions abroad, local entities - natural and legal persons must exchange their national currency in advance for the currency of the country in which they are due or in another currency commonly accepted as an international payment. Under this regime, the national currency is quoted in relation to another currency, that is exchange rate.

Keywords: currency, quote, correlation, currency, payroll, conversion rate

ФИНАНСОВО-ПРАВНИ СЪОБРАЖЕНИЯ ПО ЕФЕКТА НА ВАЛУТНИЯ КУРС ВЪРХУ БАНКОВИТЕ ВЪНШНОТЪРГОВСКИ ОПЕРАЦИИ

Игнат Папазов

Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България

Резюме: Понятието „валута“ има различни значения, но обикновено се дефинира като всяко средство за плащане, което не е в местните парични единици. Съотношението между чуждестранната валута и местните парични единици резултира във валутния курс. При уреждане на платежните трансакции с чужбина местните субекти – физически и юридически лица предварително трябва да обменят своя национална валута за валутата на страната, в която им предстои плащане, или в друга валута, общоприета като международно платежно средство. При посочения режим се определя котирането на националната парична единица спрямо друга такава, т.е. валутния курс.

Ключови думи : валутен курс, котиране, корелация, валута на цената, валута на плащане, конверсионен курс

Pecuniae imperare oportet, non servire
Парите трябва да се управляват, а не да им се служи
(латинска мъдрост)

ВЪВЕДЕНИЕ

Валутният курс е обективна икономическа категория, чието съществуване е зависимо от развитието на стоковото производство и международния обмен, от циркулацията на различните парични единици при опосредстване на този обмен. Икономическият му субстрат се определя от разменните закономерности на различните стойности, представяни от отделните валути. В подкрепа на това е и твърдението, че „валутният курс съществува едновременно като абстрактна икономическа категория и като конкретна практическа величина, отнасяща се за всяка отделна парична единица.“¹ Прилагането на валутния курс като цена на единица чужда валута, стойностно изразена в национални парични единици, съдържа оптималните особености на двустранна търговска сделка – наличието на две страни – оферент и акцептант и пазар на валута. Може да се добавят операциите по търсене и предлагане на нужната валута, при които съответно е зачетен интересът на тези контрагенти, на които им предстои плащане в чужда валута и на другата страна, притежаваща такава валута. Като цяло валутният курс – “Rate of exchange” е определен под формата на финансово-правен факт, договорно произтичащ от валутния обмен, който осигурява възможността за легална банкова конверсия на валутите при съблюдаване на общите пазарни закономерности и по-конкретно външната търговия.

---

¹ Радков, Р. и др. „Валутни системи“, Свищов, 2000, с. 51.

ВЛИЯНИЕ НА ВАЛУТНИЯ КУРС ВЪРХУ ВЪНШНОТЪРГОВСКИТЕ ОПЕРАЦИИ

Валутният курс има съществено влияние върху обема и насочването на външната търговия на страните. Колкото курсът на една валута е по-нисък, толкова е по-позитивна експортната диверсификация и проблемна импортната и обратно. Съсредоточена в резидентите, чуждата валута за тях е специфична стока. Нейната отлика от съдържателния смисъл, възприет по начало за стоката, е в това, че изпълнява ролята на всеобщ еквивалент, а превръщането му в пари налага бърза реализация на валутния пазар. Необходимо и важно условие за ликвидността на валутата е „цената“ ѝ, която обявена чрез подходящи средства, се явява определител на т.нар. котирание на валутите. Главни действащи, по силата на призиванието и функционалната си роля, оторизирани фигури в този процес са банките. При обявяване на валутните курсове те декларират че са готови:

- да извършват валутни операции в конкретните валути – да купуват и да продават по обявения курс;
- да сключват сделки в тези валути и по-точно да осигурят опосредствания механизъм за реализирането им, съобразен със сложността на външнотърговските разчети и претенциите на страните по тях.

Съвършено очевидно е, че в международната търговия партньорите може да поискат или да закупят или да продадат чуждестранна валута и основен фактор за осъществяване на материалните им претенции са техните банки. Трябва да се държи сметка за следното:

- Ако износителят успее да се договори за извършване на плащането във валутата на неговата страна, то чуждестранният вносител е длъжен да разполага с определено количество от изискуемата за плащането валута. Това изисква съдействието на банката в осигуряването на валутата на плащане по реда на покупко-продажбата по обменен курс на националната валута;

- Ако износителят възприема платеж в собствената за купувача валута, отново ще се осъществи плащане в чуждестранна валута, но при два основни параметъра:

1. Да води валутната сметка в своята банка, и тя да е гласяща в платежната валута. Това решение е практично, когато:

- износителят очаква, че купувачът регулярно ще изпълни платежните си ангажименти, реализирайки с това валутни постъпления и посредством горепосочената сметка се елиминира необходимостта за покупка или продажба на чуждестранна валута всеки път при възникване необходимост от разчетно обслужване с конкретната валута;
- износителят предполага, че в близка перспектива ще му се наложи да реализира платеж в съответна валута.

2. Да продаде чуждестранната валута на банката, обменяйки я за национална.

В добавка на разгледаните разплащателни модули се явява т.нар. „девизен парадокс“ на валутния пазар. Той се проявява в метаморфозата „стока – чужда валута – национална парична единица“. Даден икономически субект, който изнася продукта, се убеждава на пазара, че към неговата стока има достатъчен интерес. На валутния пазар обаче, когато предлага получената чужда валута за национална, установява, че интересът не е адекватен.

Споменатият парадокс намира проявление и при обратната ситуация „национална парична единица – чужда валута – стока“. В случая лицето, което желае да закупи стоки в чужбина, трябва първо да се снабди с чужда валута. Появата му на валутния пазар се индикира с обстоятелството, че клиентският интерес за закупуване на необходимата валута не е подхранен от конюнктурата на пазара.

В този контекст валутният курс е огледално отражение на оценката на икономическата ситуация в определена държава, която се извършва от търговците и купувачите във валутата на страната. Към тях принадлежат лихвените съотношения, икономическата стабилност и наложената политическа рамка. Влиянието на валутните курсове е изключително върху движението на стоки и услуги във външната търговия. То се обяснява с ценовата структура на валутните трансфери и пропорционалния стокос обмен между различните страни. Промените на обменния курс са консеквентни на общите икономически измерения. Всеки спад в стойността на националната валута спрямо останалите валути води до намаление на обменния курс и паралелно увеличаване на външнотърговския излишък. Другият полюс – нарастване стойността на националната валута към другите валути, обуславя обратното намаляване на външнотърговския излишък.

Тази променлива икономическа „игра“ извежда като аналитични опорни позиции трите основни функции на валутния курс, а именно:

- той е средство за съизмерване стойностите на паричните единици на страните;
- изявата му на средство за конверсия на една валута в друга;
- прилагането за корелация на индикаторите на вътрешния и международния пазар.

Посредством валутния курс търговските субекти си осигуряват предварителна информация за стойностната оценка на международния пазар и сравняват своите производствени разходи с установените международни цени. Това предпоставя необходимата маневреност и поведение на пазара и накрая води до изменение градацията на стоките потоци между националния и чуждестранния пазар. Следвайки приложния механизъм на валутния курс, можем да го установим като инструмент за разделяне на стоките между двата пазара. Аналогично е положението на финансовия пазар – неговите стойностни артерии са в основата на капиталовото преместване. Безпрепятственото протичане на външнотърговската операция често се определя от вида на валутата, времето, мястото и формата на плащане – всички те са необходимото съдържание на сделката, обуславящи както нейната действителност, така и своевременното регулиране на плащането в съответен на договорните параметри размер. Оттук съвкупността на фиксираните в контракта валутни операции и клаузи се наименува като валутно-финансови условия на същия. Те биха могли да се разглеждат от позицията на самостоятелния израз на съвпадащите насрещни волеизявления на износителя и вносителя и като пресечна точка на търговския им интерес от сключената сделка. В тази връзка валутно-финансовите условия на съгласуване по договора между страните включват не само принципи и платежни форми, но и избор на валута на цената и такава на плащането, адекватна на риска от валутна дамификация, предпазна система за застраховане в т.ч. срещу неплащане или необоснованото задържане на плащането.

Валутните условия на договора са неразривно свързани с *essentialia negotii* – неговото съществено съдържание, отнесено до количеството, качеството и асортимента на доставената продукция и свързания с тях обоснован избор на валута за определяне на цената и плащането има обвързващо действие за разчетните страни. Правилната обосновка на валутата на цената от своя страна вече ще кумулира типичните за договорно оферирани елементи на несъщественото му съдържание и по-точно:

- Естествено съдържание – *naturalia negotii* – то засяга последиците от действието на договора, които възникват и без да са уговорени, примерно допълнителните гаранции срещу платежен отказ: получава-нето на по-малко реални валутни ценности от износителя поради спадане курса на платежната валута за периода на сключване и пре-кратяване на договора и прочее.

• Допълнително (случайно) съдържание, което ограничава възникването на правни последици, т.е. резултатите от външнотърговската сделка се регулират с частта, която не е предмет на преки договорености между контрагентите, примерно преизчисляване и трансформиране на валутата на цената във валута на плащането или определяне на усреднен валутен курс от доставчика и купувача.

При наличието на представената договорна конструкция е необходимо да се държи сметка за състоянието на валутните курсове на международните и вътрешните валутни пазари на страните по сделката, съчетана с прогнозните им изменения. Приложен като средство за конвертиране на една в друга валута валутния курс обслужва и валутния обмен при търговията със стоки и услуги, при капиталовите потоци и извършването на специални валутни операции. Рационалното приложение на посочената функция е производно на резона на валутния курс върху правилното отразяване на съотношението между разменните стойности на валутите. Най-последващият като средство за корелация валутен курс е активен пазарен регулатор спрямо индикаторите на вътрешния и международния пазар. Той е свързващо звено между националните и международните цени. По отношение на внесените от чужбина стоки валутният курс изпълнява роля на ценообразуващ фактор, чието влияние се прехвърля върху относителното изравняване на лихвения процент в страните на вноса и износа.

„При външнотърговските сделки, които са по-точно крупни операции печалбата, изразена в процент обикновено не е голяма, твърди Д. Попов. Тази неголяма печалба лесно може да бъде превърната в загуба, ако валутата на плащането измени курса си в неблагоприятна за търговеца насока“². Произтичащите от флукуацията на валутните курсове търговски негативи се съотнасят към изпълнителните срокове по сделките. Колкото по-дълъг е периодът от момента на сключване до този на плащането по договора, толкова е по-голяма вероятността една добре оформена от търговска гледна точка сделка да генерира загуба вместо печалба. Този съществен и за двете договорни страни проблем извежда на преден план приоритетно съгласувания подбор на валутата на плащането. Изборът на фактурираната цена и валутата на плащане зависи от очакванията за перспективно развитие и особености на валутите от датата на договора за покупко-продажба до датата на плащането. Значимо е влиянието на редица фактори, за чиято интензивност и направление също се държи сметка – инфлационни темпове, състояние на платежния баланс и прехвърлянето на капитала от една страна в друга.

Определянето на валутата на цената е с рекомандателно за контрагентите значение. Полезният ефект се обявява главно с интереса на износителя в получаването на твърда, устойчива валута и той ще е в основата на ценовата фиксация съобразно междудържавните и търговски съглашения, предвидени от страните, както и установените в трансграничната практика правила и обичаи за реализация на конкретни стоки на световния пазар. Изборът на предполагаемата валута на цената очертава насоките към прогнозното, превантивно съкращаване на допустимите преизчисления на валутите при извършване на плащането с цел уеднаквяване на ценовите и платежни условия по договора. Дигресия при подобна ценова стратегия може да внесе изпълнението на външнотърговската сделка с партньор от държава, неразполагаща с конвертируема валута. Практически необходима предпоставка за реализацията на такава казусна сделка е определянето на цената ѝ във валута на трета или трети страни и последващото преизчисляване с конвергентен за търговските интереси ефект. При това „множествеността на валутните курсове изисква пределна точност при регулиране условията на преизчисляване на валутата на цената във валута на плащане, за да се

---

² Попов, Д. Условия на плащане при външнотърговските сделки. София: Сиела, 1992, с. 19.

изключи възможността за загуби³. В качеството на конверторен курс обективно се прилагат текущият пазарен валутен курс за деня на плащане или курсът от предходния ден. В противен случай възниква вероятността от реализиране на загуба за износителя, особено при използване на действащия към момента на установяване на договорните отношения курс. Налице е конгениална връзка между валутата на цената и курса на определянето ѝ, който ще има образно казано функцията и на своеобразна предпазна конкорданция в уреждането на платежни претенции на контрагентите и закрепените в тях спорни моменти.

При определяне на конверсионния курс на валутите е необходимо да се предвиждат разнородните интереси на износителя и вносителя: износителят се стреми към възможно по-висок курс на платежната валута, а купувачът е заинтересован от противоположната ситуация. Предвид различните цели, определящи и насоките на търговския интерес, в международната практика е възприет компромисен вариант, осигуряващ ползването на курса на валута на страната, в която ще се извърши плащането, респ. курсът на продавача. Ако подобна платежна възможност е в повече изгодна за доставчика, то прилагането на среден курс, съгласуван между контрагентите, внася сигурност у купувача.

Ефективна мярка за верификация на съпътстващите външнотърговската сделка платежно-доставни проблеми е уговарянето на специални валутни клаузи, чрез които валутата на плащането се обвързва с една или няколко считани за по-стабилни валути. Бе изяснено, че такива клаузи се определят, когато сделките са по-значителни, валутите на плащане – акцидентни и особено ако сделката касае по-продължителен период между договарянето и плащането, характерни за операциите на кредит. При сделките, гласящи в значителни суми и съответна отсрочка на плащането, е полезно да се засегне обезценката на всички валути спрямо реалните ценности и главно към стоките на международните пазари. Този факт е съществен, сравнимо с валутните колебания, тъй като общата обезценка на валутите спрямо стоките е неизменна и еднопосочна. В дългосрочен план тя се изразява в поскъпване на стоките, докато курсовите колебания са предимно временни и като се извършват в двете посоки, могат отчасти да се компенсират. За целта се диспонира специална антиинфлационна клауза – тя се нарича индексна, понеже е с обвързващ за договорената цена характер, съпоставяйки я с конкретен ценови индекс. Като база на тази индексна клауза би следвало да се вземе индексът на стоките, които са предмет на определени сделки.

Участващите във външнотърговските операции банки, могат да внесат по-голяма сигурност чрез неутрализиране на рисковете от невъзможност за конвертиране и трансфериране на валутите. Обикновено те следват от непознаване на валутните разпоредби или промените в тях, настъпили през периода на реализиране на сделката. Избягването на посочените рискове предполага оперативната банкова проверка на валутния режим в страната на търговския партньор. Това е осъществимо след приспадане на дължимите комисионни или разноски в процентно изражение от договорната стойност, съобразно вътрешните банкови тарифи и с изричната рекомендация на разчетните страни. В такъв случай обслужващите банки ще са страна по упълномощителна сделка и действията им ще са в изпълнение на съгласуваната воля на вносителя и износителя. Дори и да не носят пряка или косвена отговорност за негативните последици от международната сделка, на банките принадлежи възмездното право на обезщетяване за възникналите разходи по установяване и фиксиране на валутните колебания, около които гравитират престационните

---

³ Покровская, В. Международные коммерческие операции и их регламентация, М., 1996, с. 187.

ангажименти на партньорите. Днес търговските реалии репродуцират два основни вида валутни уговорки. Първата е на база паритетен курс:

- когато валутата на цената е различна от валутата на плащане – при положение, че паритетният курс на фактурираната цена се измени към датата на плащането, пропорционално на изменението следва да се актуализира и сумата на плащането;

- когато валутите на цената и плащането съвпадат – ако паритетният курс на валутата, кумулираща двата компонента, се промени към момента на плащане спрямо друга конвертируема валута, за която са изявили предпочитание контрагентите, ще бъдат преизчислени цената на стоката и размерът на валутата на плащането.

Втората, специфична по естеството си възможност, се свежда до валутната уговорка на основата на пазарен курс в следните проявления:

- валутата на цената е различна от валутата на плащане – прилага се среден курс, действащ за дадена страна, в чиято валута се извършва плащането в деня на осъществяването му;

- има съвпадение между валутите на цената и плащането – аналогично на позицията при паритетната валутна уговорка.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В края на екскурса е необходимо единствено уточнението, че валутният курс оказва значително влияние на физическия и стойностен обем на износа и вноса, както и структурното им компониране. Освен това измененията на валутнокурсните съотношения се отразяват върху ценовата конкурентноспособност на износителите и вносителите. При завишаване курса на националната парична единица ценовото равнище на местните стоки, изразени в чужда валута, се покачва. Тази дисперсия подбива конкурентните позиции на износителите и благоприятства вноса от чужбина. Ако движението на валутния курс следва промените в инфлационните темпове, не се стига до влияние върху ценовата конкурентноспособност на стоките, а и експортните и импортни цени ще се променят в по-малка степен от колебанията на валутния курс. Последният поначало ще запази особеностите си на комплициран платежен регулатор във външната търговия, спомагащ за рационалната ориентация на контрагентите към изискванията на международния пазар, производствените фактори и естеството на банковото посредничество.

ЛИТЕРАТУРА

1. Покровская, В. Международные коммерческие операции и их регламентация, М., 1996.
2. Попов, Д. Условия на плащане при външнотърговските сделки. София: Сиела, 1992.
3. Радков, Р. и др. „Валутни и валутни системи“, Свищов, 2000.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

POSSIBLE PERSPECTIVES FOR INTERCONNECTION BETWEEN ERP OPERATING SYSTEMS AND OTHER CONTROL SYSTEMS

Krasimira Danailova

D.A. Tsenov Academy of Economics – Svishtov, Bulgaria

Abstract: Contemporary organizations can rely on a wide range of tools, models and technologies to control the organization. Fundamental role is played by ERP-based resource planning and resource management systems. Over the past twenty years their use is a liability of any growing company that wants to keep its competitive position on the market. Through them, organizations can control and monitor all resources, processes and activities at any time.

Keywords: ERP systems, resources, operational control, model, Balanced evaluation card

ВЪЗМОЖНИ ПЕРСПЕКТИВИ ЗА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ОПЕРАЦИОННИ СИСТЕМИ ОТ ТИПА ERP И ДРУГИ СИСТЕМИ ЗА КОНТРОЛ

Красимира Данаилова

Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България

Резюме: Съвременните организации могат да разчитат на богат набор от инструменти, модели и технологии за осъществяването на контрол в организацията. Основна базова роля имат информационните системи за планиране и управление на ресурсите от клас ERP. Използването им през последните двадесет години е задължително за всяка разрастваща се компания, която иска да запази конкурентните си позиции на пазара. Чрез тях в организациите са възможни контрол и мониторинг на всички ресурси, процеси и дейности по всяко време.

Ключови думи: ERP системи, ресурси, оперативен контрол, модел, Балансирана карта за оценка

ВЪВЕДЕНИЕ

Стремешът за усъвършенстване в информационно-технологичната осигуреност поставя организациите в битка за конкурентно предимство. Той подтиква фирмите към количествено натрупване на информация за всички бизнес процеси, което води до качествени изменения в подхода при определяне на стратегическите и оперативните цели. Това са всички видове софтуерни продукти за събиране, обработване, съхранение и извеждане на информацията, които дават един по-пълнен поглед на мениджъра за състоянието и дейностите на фирмата¹.

В съвременната бизнес среда се наблюдава глобална тенденция към интегриране на бизнес процесите и фирмените стратегии със системите за планиране на ресурсите на предприятието ERP. Много изследвания доказват, че тези системи могат да увеличат конкурентно предимство на организациите, но резултатът е малотраен, ако се разчита само на тях². Постигането на устойчиво конкурентно предимство и развитие е възможно чрез използването и взаимодействието на всички средства за управление в организацията. ERP системите осигуряват надеждна, пълна и своевременно информация в реално време, която подпомага прогнозирането, планирането, бюджетирането и финансовия анализ на дейността. Бързината на извличане на данните води до по-ефективно използване на всички ресурси и активи на организацията, минимизиране на разходите и постигане на максимален ефект от използването на ERP³.

Конкурентното предимство и иновативните технологии не са единствените причини за използването на ERP. Разрастването и развитието на компаниите е свързано с много предизвикателства за управлението. Широкият набор от процеси, ресурси и

---

¹ Данаилова, К. Въздействие на информационно-технологичните промени в управлението върху поведението на човешките ресурси. Годишен алманах Научни изследвания на докторанти. Свищов: Ценов, 4, 2011, с. 211-219.

² Стоянов, Е. За развитието на интелигентните системи от типа ERP, сп. „Управление и устойчиво, бр. 1-2/2009, Лесотехнически университет, София, с. 42-43.

³ Краева, В. Влияние на информационните технологии върху стратегическото планиране. В: В криза ли е планирането?, Юбилеен алманах, Т.2, Свищов: Ценов, 2005, с. 296.

хора изисква непрекъсната комуникация и взаимодействие в реално време. Такъв поглед може да осигури само ERP системата, като подобрява средата и оптимизира използването на ресурсите. Подпомага отстраняването на проблеми, свързани с:

- разрастването на фирмата и отделните клонове на производството;
- необходимостта от систематизиране на информационните потоци;
- възникване на проблеми със забавяне на поръчките;
- непроследимостта на процесите и на резултатите от свършената работа на всеки работник;
- необходимостта от дисциплинираност на работниците в работната среда;
- проблеми, съпътстващи реализирането на горепосочените процеси⁴.

Целта на проучването е да идентифицира контролните функции, изпълнявани чрез използването на ERP системите, както и да анализира ползите от тях на база постигнатите положителни резултати в организациите.

Задачите са да се предостави примерна класификация на контролните функции, изпълнявани с помощта на ERP системите, както и да се разгледат възможните перспективи за взаимодействие на ERP системите с други модели и системи за управление и контрол.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРИЛОЖЕНИЕ НА ERP СИСТЕМИТЕ

Проблемите на разрастващите и развиващите се компании налагат нуждата от подобрена контролна среда. Необходимостта от оптимално използване на наличните кадри и инвентар, повече аналитичност и проследимост на процесите, както и намаляване на производствените разходи, са също сред предпоставките за въвеждане на ERP системи. Те обхващат всички функции на планиране и управление, които имат отношение към производствения процес, включително мениджмънт на суровини и материали, машини и оборудване, човешки ресурси, връзки с доставчици и клиенти. Както самият производствен процес, така и системите за фирмено управление трябва да са организирани така, че да съответстват на стратегията за развитие на фирмата⁵.

ERP системите формират нова и значително по-добра информационна и интелектуална среда за едновременното осъществяване на оперативно-тактическия контрол и контрола върху изпълнението на операциите. Гарантираното единство на операциите и оперативно-тактическите аспекти на управленския контрол обаче е само по отношение на материалните ресурси на предприятието, което се възприема като едностранчиво информационно осигуряване за пълноценното функциониране на неговите системи⁶. ERP системите позволяват осъществяването на цял набор от различни оперативно-тактически контроли по отношение на движението на ресурсите и времето за извършване на операциите⁷. Тези контроли могат условно да се класифицират в няколко категории, като:

- времето и сроковете за изпълнение на дадени операции, където попадат: контрол над планирането и сроковете; контрол върху срокове за доставка, контрол върху времето за експедиция, контрол над пусковия срок за производството; контрол върху времето за завършване на производството и др.;

---

⁴ Данаилова, К. Управление на адаптацията на човешкия фактор при информационно-технологична промяна (по примера на внедряване на ERP-софтуерни системи), дисертационен труд. Свищов, 2016, с. 157.

⁵ Велев, Д. Г. Информатика и информационни системи. София: Авангард Прима, 2012, с. 226.

⁶ Стоянов, Е. Алтернативи в моделното консолидиране при изграждане на единна организационна система за управленски контрол. УНСС „Икономически алтернативи“, брой 2, 2010, с. 111.

⁷ Стоянов, Е. Генезис на концепцията ЕРП, сп. „Икономика и управление“, бр. 1- 2/2005, Технически Университет - София, с. 74-78.

- контрол над ресурсите: контрол над управлението на материалните потоци, контрол върху използването на инструменти и приспособления, контрол върху използването на машини, оборудване, превозни средства и др.; контрол над човешките ресурси – назначаване, обучение, атестиране и др.; контрол над нематериалните ресурси – лицензи, ноу-хау и др.;

- контрол върху финансовите операции: извършване на електронен одит по всяко време, с голяма точност и минимална обвързаност на персонала; автоматизиране на голям брой вътрешни контроли и подобряване на отчетността; минимизиране на рисковете при финансовото отчитане, чрез точност и надеждност на финансовите отчети; одит на паричните потоци, бюджети и разчети;

- контрол върху процесите по: контрол над поръчките; контрол над процесите по снабдяването; контрол над процеса по ценообразуване; контрол над качеството на работа; проследимост на операциите; контрол над продажбите, общ мониторинг на текущото състояние на организацията; възможност за управление на промоции, оферти, клиенти и справки; взаимовръзка между действията на служителите; централизиране на движението на данните; пълна интеграция на различни функционални области.

Класификацията на оперативно-тактическите контролни дейности показва широката гама от възможности заложи в функционалността на ERP системите.

ERP осъществяват общо управление на ресурсите на предприятията, като улесняват, обобщават и съхраняват потоците на информация в бизнес организациите и осигуряват на мениджмънта директен достъп до оперативна и управленска информация в реално време. Интеграцията на информацията реализира значителни ползи за организацията, позволявайки улеснено въвеждане, съхраняване и достъп до голям обем обобщена и структурирана информация⁸.

Регистрираните от бизнеса ползи от функционирането на ERP системите могат да се сведат до: въвеждане на ред и дисциплина в организацията; централизиране на данните в единна информационна среда за управлението; подобряване на отчетността; осигуряване на надеждна контролна среда чрез изграждането на системни контроли в съответствие с регулаторните норми; оптимизация на бизнес процесите; повишаване на производствените възможности и производителността на предприятието; подобряване качеството и работата на служителите; проследимост на операциите; прецизност в планирането; взаимовръзка между действията на хората⁹.

Други наблюдавани и анализирани практически ползи авторите посочват като: подобряване работата на компанията чрез рационализиране и контролиране на бизнес процесите; намаляване на разходите и спестяване на време във всички бизнес процеси; подобряване на използваната система за управление на качеството; гъвкаво и ефективно планиране на производството; намаляване на дейности, водещи до излишни разходи; по-ефективни операции, позволяващи увеличаване на интензитета за обработка на транзакции; улесняване на комуникацията и предаването на данни в цялото предприятие и др.¹⁰.

Предимствата на системите за планиране на ресурсите в предприятието могат да се класифицират в две категории, като материални и нематериални ползи. Осезаемите

---

⁸ Футекова, Н. Оптимизация на бизнес процеси в ERP системите. Девета международна научна конференция – Предизвикателства пред съвременната икономика, Международно висше бизнес училище. Ботевград: МВБУ, 2012, с. 142.

⁹ 10 потвърдени предимства на ERP системите:

http://cio.bg/7174_10_potvardeni_predimstva_na_erp_sistemite, последен достъп: 17.05.2017 г.

¹⁰ Tambovcev, A., T. Tambovceva. ERP system implementation: benefits and economic effectiveness. Proceeding of the 2013 International Conference on Systems, Control, Signal Processing and informatics, p. 213-221.

ползи включват намаляване на инвентара, намаляване на персонала, повишаване на производителността, подобряване на управлението на поръчките и много други. Докато нематериалните ползи се отнасят до повишената видимост на корпоративните данни, новите или подобрените бизнес процеси, подобрената реакция към клиентите, подобрената комуникация и т.н.¹¹.

С изясняването на безспорните ползи от ERP системите за организациите могат да се направят няколко обобщаващи извода, засягащи оперативно-тактическия контрол:

- ERP системите съдействат за изграждането на единна оперативно-контролна система чрез налагане на системен контрол в съответствие с регулативните норми;
- ERP предоставя възможност за финансови одити и контролни инструменти при бюджетиране в централизирана контролна система за финансова дисциплина при реализиране на финансовите цели, политики и приоритети;
- ERP системите подготвят организационната среда, бизнес процесите и служителите за системна контролна дейност за постигане на организационните цели. Това дава основа в последствие да се въвежда изпълнението и на по-сложни системи за контрол и постигане на стратегическите цели като Балансирана карта за оценка¹².
- ERP системите създават организационна видимост и има взаимодействие между тях и служителите. Те предоставят едновременно ограничения и умения, но не предлагат открит набор от възможни действия. Макар че правят финансовото отчитане по-силно, те не извършват автоматично управленски контрол. Това е парадокс, защото често са представяни като технологии за управленски контрол. Това показва, че несъмнено е необходима връзката контрол, технология, управление¹³.

Предимствата и ползите от използването на ERP системите са доказано много, но съществуват и недостатъци във функционалната им същност по отношение на контрола и управлението, поради което те могат да са само инструмент в общата стратегия за управление и контрол. Подпомагат вземането на управленски решения, но не генерират готови такива, обобщават информацията и налагат някакви ограничения, но не могат да анализират последици и да проследяват тенденции. Те създават само предпоставки за изграждане на ефективно и рационално управление¹⁴.

От една страна ERP системите си взаимодействат много добре със стандартни системи за управленски контрол като бюджетите, а от друга страна си кореспондират и с други по-сложни модели и системи за управленски контрол като БКО. От взаимодействията между тези системи могат да се открият изводите, че:

- Балансираната карта и нейното отражение върху механизма по създаване на бюджети позволяват изграждането на по-надеждна контролно-управленска система¹⁵;
- Развитието на взаимоотношенията между процеса на стратегически контрол и бюджетния процес провокира усъвършенстването на метода БКО¹⁶.

---

¹¹ Стоянов, Е. Системи за управленски контрол. Бургас: Либра скорп, 2009, с. 72-77.

¹² Стоянов, Е. За приложението на една успешна идея, сп. „Икономика и управление“, бр. 1-2/2005, Технически университет-София, с. 79-83.

¹³ Dechow, N. Mouritsen, J. (2005) Enterprise resource planning systems, management, control and the quest for integration. *Accounting Organizations and Society* 30, 691-733.

¹⁴ Стоянов, Е. Предизвикателствата на една концепция, сп. „Икономика и управление“, бр. 1- 2/2005, Технически Университет - София, с. 84-87.

¹⁵ Стоянов, Е. За някои особености при работа с модерни ERP-системи. Годишник на Колеж по икономика и администрация за 2010, Пловдив, с. 44.

¹⁶ Стоянов, Е. Моделно мислене и концептуално развитие в архитектурата на единната организационна система за управленски контрол. Списание за наука „Ново знание“, 2013, с. 86.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От представеното проучване и анализираниите възможности за взаимодействие на ERP системите със системите за контрол може да бъдат обособени следните по-съществени изводи в полза на организационното управление:

Първо: ERP системите са едно добро решение за редица управленски проблеми чрез предоставянето на точна, ясна и навременна информация за състоянието на ресурсите и процесите в организацията;

Второ: Разглежданите системи подпомагат контрола на оперативен ниво над редица важни и значими за просперитета на компаниите дейности. Засилва прецизността в изпълнението на операциите и точността в отчитането, като позволява извършването на одити по всяко време с голяма точност;

Трето: С въвеждането им се създават условия за генериране на редица ползи, насочени към процесите на управление и организация на компаниите. В тази среда реално се откриват възможности за оптимизиране на редица форми и прояви на оперативен и оперативно-тактически контрол.

Четвърто: Алтернативите за взаимодействие с други по-сложни системи и модели в организациите и особено с част от тези за осъществяване на управленски контрол ги правят ползотворен и предпочитан избор на базова система за оперативен контрол.

Заключението, което се формира на база на направените изводи, е това, че разглежданите контролно-информационни системи от оперативен тип се превръщат в ключов фактор за реализация на ефективно управление и най-вече на ползотворен контрол. Оптимизирането на операционните резултати така предполага реални възможности за надграждане и съвместно приложение и на контролни друг

ЛИТЕРАТУРА

1. 10 потвърдени предимства на ERP системите: http://cio.bg/7174_10_potvardeni_predimstva_na_erp_sistemite, последен достъп: 17.05.2017.
2. Велев, Д. Г. Информатика и информационни системи. София: Авангард Прима, 2012.
3. Данаилова, К. Въздействие на информационно-технологичните промени в управлението върху поведението на човешките ресурси. Годишен алманах Научни изследвания на докторанти. Свищов: Ценов, 4, 2011.
4. Данаилова, К. Управление на адаптацията на човешкия фактор при информационно-технологична промяна (по примера на внедряване на ERP-софтуерни системи), дисертационен труд. Свищов, 2016.
5. Краева, В. Влияние на информационните технологии върху стратегическото планиране. В: В криза ли е планирането?, Юбилеен алманах, Т.2, Свищов: Ценов, 2005.
6. Стоянов, Е. Алтернативи в моделното консолидиране при изграждане на единна организационна система за управленски контрол. УНСС „Икономически алтернативи“, брой 2, 2010.
7. Стоянов, Е. Генезис на концепцията ЕРП, сп. „Икономика и управление“, бр. 1- 2/2005, Технически университет - София.
8. Стоянов, Е. За някои особености при работа с модерни ERP-системи. Годишник на Колеж по икономика и администрация за 2010, Пловдив.
9. Стоянов, Е. За приложението на една успешна идея, сп. „Икономика и управление“, бр. 1-2/2005, Технически университет-София.

10. Стоянов, Е. Моделно мислене и концептуално развитие в архитектурата на единната организационна система за управленски контрол. Списание за наука „Ново знание“, 2013.
11. Стоянов, Е. За развитието на интелигентните системи от типа ERP, сп. „Управление и устойчиво“, бр. 1-2/2009, Лесотехнически университет, София.
12. Стоянов, Е. Предизвикателствата на една концепция, сп. „Икономика и управление“, бр. 1-2/2005, Технически университет - София.
13. Стоянов, Е. Системи за управленски контрол. Бургас: Либра скорп, 2009.
14. Футакова, Н. Оптимизация на бизнес процеси в ERP системите. Девета международна научна конференция – Предизвикателства пред съвременната икономика, Международно висше бизнес училище. Ботевград: МВБУ, 2012.
15. Dechow, N. Mouritsen, J. 2005. Enterprise resource planning systems, management, control and the quest for integration. *Accounting Organizations and Society* 30, 691-733.
16. Tambovcev, A., T. Tambovceva. ERP system implementation: benefits and economic effectiveness. *Proceeding of the 2013 International Conference on Systems, Control, Signal Processing and informatics*.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

DETERMINATION OF CLIMATE INDICES FOR EXTREME IMPACTS IN A TOURIST AREA ON THE BASIS OF TERRESTRIAL DATA

Plamen Lakov

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

Abstract: In this study, the author aims to present the climate through indices of extreme impact in a specific tourist center, which not only assess the human discomfort, but the state endangering his health and life during the cold part of the year. To achieve this goal, two indexes have been dealt with - the Arnolds' "sourness of time" and the Silep and Passell wind chill index. Data from the stations - Belogradchik, Bansko, Chepelare, Raikovo / Smolyan / Snezhanka and Gabrovo / for the 1980s were processed as an example of the implementation of the indexes. Data are taken from the NIMH reference books and yearbooks.

Keywords: indices, climate, bioclimate, recreation, tourism

ОПРЕДЕЛЯНЕ НА КЛИМАТИЧНИ ИНДЕКСИ ЗА ЕКСТРЕМАЛНО ВЪЗДЕЙСТВИЕ В ОПРЕДЕЛЕН ТУРИСТИЧЕСКИ РАЙОН НА БАЗАТА НА НАЗЕМНИ ДАНИИ

Пламен Лаков

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – Пловдив, България

Резюме: В настоящото изследване авторът си поставя за цел да представи климата чрез индекси на екстремалното въздействие в конкретен туристически център, които не просто оценяват настъпилото дискомфортно състояние на човека, а и състоянието, застрашаващо неговите здраве и живот през студената част от годината. За реализацията на поставената цел са разгледани два индекса – определяне „суровостта на времето“ по Арнолди и индекс на ветрово изстудяване (охлаждане) по Сайпъл и Пасел. Като пример за прилагане на индексите са обработени данни от станциите – туристически центрове Белоградчик, Банско, Чепеларе, Райково /Смолян/, вр. Снежанка и Габрово за 1980 г. Данните са взети от справочници и годишници на НИХМ.

Ключови думи: индекси, климат, биоклимат, рекреация, туризъм

ВЪВЕДЕНИЕ

Известно е, че климатът въздейства благоприятно върху човешкия организъм и участва в процеса на рекреация по време на отдиха на туристите. Същевременно обаче негови характеристики въздействат неблагоприятно върху дейности, осъществявани на открито, като по този начин туристите се затрудняват, а дестинацията става по-малко привлекателна. Възприемането обаче е индивидуално и трудно ще се намерят два напълно еднакви индивида, които да възприемат околната среда еднакво, както няма две напълно еднакви състояния на времето. Това е една от основните причини досега да няма еднозначна оценка за въздействието на климата върху човека. Смятаме за важно обаче всеки туристически център да има биоклиматична характеристика като част от общата оценка на климатичния туристически ресурс.

В настоящото изследване **авторът си поставя за цел да представи климата** чрез индекси на екстремалното въздействие в конкретен туристически център. За реализацията на настоящата цел са приложени следните индекси:

1. Определяне „суровостта на времето“ по метода на Арнолди;
2. Индекс на ветрово изстудяване (охлаждане) по Сайпъл и Пасел.

Трябва да се подчертае, че за целта могат да се приложат и други индекси, като например методът на Бодман, на Хил, индекс WCTI и т.н.

Като пример за прилагане на индексите са използвани данни от станциите туристически центрове Белоградчик, Банско, Чепеларе, Райково /Смолян/, вр. Снежанка и Габрово за 1980 г.

МЕТОД ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ „СУРОВОСТТА НА ВРЕМЕТО“ НА И. А. АРНОЛДИ

Методът за определяне „суровостта на времето“ на И. А. Арнолди е един от най-опростените и лесно приложими. Изразява се с уравнението:

$$T=t-2v,$$

където t е температурата на въздуха, а v – скоростта на вятъра. При него, както се вижда от формулата, влиянието на всеки метър на скоростта на вятъра условно може да се приравни към понижаването температурата на въздуха с 2°C . Разбира се, и при този метод, както и при всички индекси, където участва вятърът, трябва да се има предвид, че охлаждането на човека не може да се сведе до температура, по-ниска от тази на околния въздух. За анализа суровостта на времето може да се приложи следната оценъчна скала (Таблица 1):

Таблица 1. Оценъчна скала по метода на Арнолди

Индекс T (в балове)	Диапазон	Оценка на зимата
$T=1$	от -0.1 до -2.4°C	Студена
$T=2$	от -2.5 до -7.4°C	Умерено студена
$T=3$	от -7.5 до -12.4°C	Много студена
$T=4$	от -12.5 до -17.4°C	Силно студена
$T=5$	от -17.5 до -22.4°C	Извънредно студена
$T=6$	-22.4°C и по-ниска	Жестоко студена

От данните, представени в Таблица 2, добре се вижда, че очаквано януари е най-студеният месец, като биоклиматичните условия за станции Белоградчик и Банско имат индекс 3 – много студено, т.е. подходящи са за добре екипирани туристи. Най-малко подходяща за туризъм през този месец се очертава станцията на вр. Снежанка, където индексът T е 4. Зимата се оценява като силно студена и с опасност от измръзване. Най-благоприятни през този месец са районите на Райково /Смолян/ и Чепеларе. Зимата там е умерено студена с индекс 2.

Дневният ход на индекса е добре изразен. Най-неподходящо време за туризъм са сутрешните часове, когато във всички станции зимата се оценява с индекс 3 – много студена, а в станция вр. Снежанка е с индекс 4 – силно студена. Обедните часове и следобед са най-подходящи за туризъм, вкл. и за ски туризъм. Тогава индексът на суровост на времето се променя, като за Чепеларе, Банско и Райково той вече е 2 – умерено студено, а на вр. Снежанка от силно студено преминава в много студено – индекс 3.

Сходен е и анализът за февруари, но условията са значително по-благоприятни за туризъм. В Белоградчик и Банско индексът вече е с най-ниската степен по скалата – 1, зимата се оценява като студена. В Чепеларе и Райково е умерено студена – индекс 2 и само на вр. Снежанка все още е в диапазона силно студено време.

В сутрешните часове времето все още е най-студено. Индексът във всички станции е 2, а на вр. Снежанка – 4. В обедните и следобедните часове условията за туризъм значително се подобряват, като в Банско индексът е 0 – липса на изразено студено време, а на връх Снежанка индексът вече е 3 – много студено време, подходящо за туризъм на открито.

От зимните месеци най-подходящ за туризъм се оказва декември. През този месец във всички станции времето е студено и индексът е 1. Изключението е вр. Снежанка, но и там индексът вече е с една степен по-нисък и времето се оценява като много студено.

Таблица 2. Индекс Т за „суровост на времето“ по Арнолди за 1980 г. (в балове)

Белоградчик	срок	I	II	III	XII
	7	3	2	1	1
	14	3	1	0	1
	21	3	1	0	1
	ср.	3	1	0	1
Чепеларе	7	3	2	2	2
	14	2	1	0	0
	21	2	2	1	1
	ср.	2	2	1	1
Райково	7	3	2	1	1
	14	2	1	0	0
	21	2	2	0	1
	ср.	2	2	0	1
вр. Снежанка	7	4	4	4	4
	14	3	3	3	3
	21	4	4	3	3
	ср.	4	4	3	3
Банско	7	3	2	1	2
	14	2	0	0	0
	21	3	1	0	2
	ср.	3	1	0	1

През март в една част от станциите трудно може да говорим за наличие на зимни условия. В Белоградчик, Банско и Райково само сутрешните часове имат зимен характер, като времето там е студено. На вр. Снежанка условията продължават да са зимни, времето се оценяват като много студено – индекс 3, а през обедните и следобедни часове времето вече е умерено студено и подходящо за ски – туризъм.

От направения анализ може да направим извода, че методът на Арнолди дава добри резултати при анализ на биоклимата в конкретен туристически обект, независимо от това, че се засилва при оценка ролята на вятъра. Той успешно би могъл да се прилага не само за периоди с по-дълги времеви наблюдения, като средни месечни или многогодишни данни, но и с ежедневна и прогнозна информация за времето. Това ще позволи на гостите в конкретен туристически център да са информирани за времето в дадения момент, ще подпомогне тяхната подготовка за туризъм на открито и като цяло ще допринесе за удовлетвореността от дестинацията.

Като пример може да посочим анализа на времето по метода на Арнолди за Габрово (Таблица 3) за периода 05.01.1980 г.

Сутринта и до обед времето в Габрово е много студено, не е подходящо за разходни на открито и туристите трябва да са добре екипирани. В обедните часове и след обяд времето продължава да е в диапазона много студено – 3 бала, но усещането за „суровост“ е по-смекчено, което е по-благоприятно за разходка на открито. Като цяло обаче 5 януари е много студен ден и въздействието върху на човек е неблагоприятно. Ако се използват прогнозни данни (метеорологичната прогноза на НХМИ), би могло да се даде информация за оценка на времето в близките 5 дни.

Таблица 3. Индекс Т за „суровост на времето“ по Арнолди за 05.01.1980 г. за станция Габрово

Срок	Температурен диапазон	Бал
7 ч.	-11,4	3
14 ч.	-9	3
21 ч.	-8,6	3
средна	-9,5	3

От направения анализ следва изводът, че при оценка „суровостта на времето“ през зимния период методът на Арнолди дава добри резултати. Подходящ е както за центрове, разположени в планинската част на страната, така и за останалите територии. Дава добра диференциация на времето както за по-дълъг период (месеци, години), така и за дневния режим.

Поради засилване ролята на вятъра като фактор е препоръчително за по-голяма обективност да се използва комбинирано с други индекси, като например индекси на дискомфорт, ефективна температура, индекс на Сайпъл и Пасел, на Хил и др.

ИНДЕКС НА ВЕТРОВО ИЗСТУДЯВАНЕ (ОХЛАЖДАНЕ) НА САЙПЪЛ И ПАСЕЛ

В настоящото изследване на биоклиматичната характеристика за разглежданите туристически центрове е приложен и индексът на Сайпъл и Пасел. Това е първият индекс на ветрово охлаждане, предложен от Сайпъл – офицер от американската армия, и географа Пасел. Получен е по експериментален път, като е използван съд с вода – при еднаква температура на открито и в затворено помещение. По този начин определят въздействието на вятъра върху скоростта на охлаждане. Днес се използват различни индекси на ветровото изстудяване (охлаждане), като например индекс на Хил, индекс WCTI на Международната работната група за съвместни действия по температурните индекси (JAG/IT) и др., но те като цяло са производни на индекса на Сайпъл и Пасел.

В нашето изследване за оценка на ветровото изстудяване индексът е получен по формулата:

$$W=(9+10.9*\sqrt{v - v})*(33-t).$$

Означенията са както при метода на Арнолди.

Суровостта на зимата се измерва по скала, представена в таблица 4.

От данните, представени в Таблица 5, се потвърждава оценката, че най студеният месец е януари. В този случай най-благоприятни условия за туризъм има в района на Райково/Смолян, Чепеларе и Банско, където зимата се оценява с индекс SP-1 – прохладно. По Арнолди степента е втора. С тази допълнителна корекция може да определим, че като цяло в този туристически регион условията за туризъм са добри. Не е необходима специална допълнителна екипировка. Това се потвърждава и от анализа на дневния ход на индекса. През целият ден той не превишава 1 бал – прохладно. По оценъчната скала за метода на Арнолди обаче сутрините се оценяват със степен 3 – много студено.

Таблица 4. Оценъчна скала по метода на Сайпъл и Пасел (предложена от автора)

Индекс SP (в балове)	Диапазон (ккал/мГ*ч)	Оценка на зимата
SP =1	W>600	Прохладна
SP =2	W>800	Студена
SP =3	W>1000	Много студена
SP =4	W>1200	Жестоко студена
SP =5	W>2500	Непоносимо студена

Таблица 5. Индекс за ветрово охлаждане на Сайпъл и Пасел за 1980 г. (ккал/мГ*ч)

станция	срок /месец	I	II	III	XII
Белоградчик	7	822	665	644	612
	14	847	659	606	612
	21	866	577	453	575
	ср.	847	636	539	599
Чепеларе	7	658	689	638	604
	14	688	713	606	586
	21	640	635	613	551
	ср.	677	695	632	582
Райково	7	620	579	465	553
	14	692	717	604	639
	21	611	621	452	585
	ср.	668	686	561	617
вр. Снежанка	7	1057	1067	1045	1038
	14	942	864	922	953
	21	1055	1032	941	1004
	ср.	1026	993	981	1002
Банско	7	750	678	593	629
	14	640	535	468	530
	21	709	601	542	599
	ср.	702	603	533	589

Изводът, който може да се направи, е, че при определяне субективното усещане за биокомфорт индексът на Сайпъл и Пасел добре допълва биоклиматичната характеристика по Арнолди. Известното завишаване на ролята на вятъра при Арнолди успешно се компенсира с индексът SP. Изводът се потвърждава и при анализа на индекса SP за останалите станции.

В Белоградчик средният денонощен ход на индекса през януари е 2 бала. Месецът се оценява като студен. При Арнолди обаче изцяло е в диапазона на 3 бала – много студена зима. Много студена е оценката на зимата през януари в станция вр. Снежанка. Изключения правят обедните температури, когато времето се оценява с индекс 2 – студено. В този случай методът на Арнолди по-добре разграничава въздействието на времето върху човека. Като цяло вр. Снежанка е в диапазон 4 бала – силно студено.

Индексът на ветрово охлаждане на Сайпъл и Пасел не само успешно компенсира метода на Арнолди, но при всеки конкретен случай двата метода взаимно се допълват. С едновременното им използване се постига минимизиране на недостатъците, свързани с емпиричното извеждане на двата индекса. Потвърждение намираме и при анализа на получените данни за останалите зимни месеци.

Индексът SP в Чепеларе, Райково, Белаградчик и Банско е 1. Зимата се определя като прохладна. Денонощният ход на индекса и в трите станции слабо се колебае, но отново е в диапазона на 1. По Арнолди обаче в Белаградчик и Банско зимата се оценява като студена, а в Чепеларе и Райково – умерено студена.

По Арнолди вр. Снежанка е вече в диапазона от -12.5 до -17.4°C и зимата се оценява като силно студена. По Сайпъл и Пасел обаче зимата на вр. Снежанка се оценява като студена – SP-2, а индексът е в диапазона $W > 800$. Известното завишаване в оценката на суровостта на времето по Арнолди се понижава при индекса SP, което добре се вижда при анализ на данните за вр. Снежанка.

През март за различните райони индексът SP е различен. За Райково, Белаградчик и Банско месецът като цяло не е зимен, индексът е по-малък от 600 ккал/мІ*ч. и съответно излиза от оценъчната скала – не се оценява. В Чепеларе все още времето е зимно със степен SP-1, а на вр. Снежанка март е добре изразен зимен месец с индекс SP-2 (студено).

Сходен е анализът на индекса SP и за декември. За Белаградчик, Чепеларе и Банско декември не се оценява – $W < 600$. В района на Райково/Смолян зимата вече е настъпила, където SP е 1 и е подходящо за зимен туризъм. На вр. Снежанка през този месец е много студено – SP-3, но в обедните часове зимата е с една степен по-мека и е подходящо за зимни спортове.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айзенштат, Б. А. Вопросы метеорологии и прикладной климатологии // *Сб. статей* под ред. Айзенштата, Б. А., Л., 1980, с. 45-59.
2. Айзенштат, Б. А. и Л. П. Лукина. Биоклимат и микроклимат Ташкента. Л., 1982.
3. Айзенштат, Б. А. и Л. П. Лукина. Тепловой режим человека. СПб., 1993.
4. Лаков, Пл. Климатичен туристически потенциал на Западна и Средна Северна България. Пловдив, 2013.
5. Лаков, Пл. Към биоклиматичните показатели на определен туристически район на базата на наземни данни // *Международна научна конференция на ВУАРР*, 2014.;
6. Лаков, Пл. Биоклиматични показатели на екстремалното въздействие в определен туристически район на базата на наземни данни // *Сб. от научна конференция на ф-т „Авиационен“ на ВВУ – Долна Митрополия*, 2017.
7. Марков, Ив. и др. Туристически ресурси. ВТ, 2008.
8. Мурзин, А. Г. Оценка влияния меняющегося климата на человека в Санкт-Петербурге и Ленинградской области (автореферат к докт. дис.). СПб., 2009.
9. Тишков, Х. Методи за анализ и оценка на рекреационните ресурси: изследване. С., 1984.
10. Метеорологичен годишник от 1980. Изд на НХМИ към БАН.
11. Метеорологичен справочник от 1980. Изд. на НХМИ към БАН.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

MELNIK VINE-GROWING REGION – HISTORY AND TRADITIONS

Radoslava Ganeva

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

Abstract: The region of Melnik (Southwest Bulgaria) has exclusively appropriate climate for wine growing. Its borders are defined by the dissemination of the wide Melnik grape vine, revealed by experts as an old local variety. Few are the wine-growing centers that carry such an effective ampelographic tradition. A few are the viticulture centers, bearing such effective tradition. The vine is grown here from the Thracian antiquity and is the basis for a livelihood, preserved and retransmitted for many generations. It is characterized by a specialization in the production and marketing of high quality red dry wines.

The article deals with the development of the Melnik vineyard as a result of different political and economic conditions in the course of historical development. Various archival materials, specialized studies and personal fieldwork research have been used.

Keywords: Melnik vineyard, ampelographic tradition, personal fieldwork research, ethnography

МЕЛНИШКИЯТ ЛОЗАРО-ВИНАРСКИ РАЙОН – ИСТОРИЯ И ТРАДИЦИИ

Радослава Ганева

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – Пловдив, България

Резюме: Мелнишкият район притежава изключително подходящи агроклиматични условия за развитие на лозарството. Границите му се определят от разпространението на сорта Широка мелнишка лоза, която специалистите утвърждават като стар местен сорт. Малко са лозарските центрове, носители на подобна ефективна ампелографска традиция. Лозата тук се отглежда от тракийска древност и е в основата на един поминък, съхранен и препредаван през много поколения. Той се характеризира с по-тясна специализация в производството и търговията на висококачествени сухи червени вина. В статията се проследява развитието на Мелнишкия лозаро-винарски район като резултат от различни политически и икономически условия в хода на историческото развитие. Използвани са разнообразни архивни материали, специализирани изследвания и лични теренни проучвания.

Ключови думи: Мелнишки лозаро-винарски район, ампелографска традиция, лични теренни проучвания, етнография

ВЪВЕДЕНИЕ

Съществуващите разнообразни, богати и подробни ампелографски проучвания налагат становището, че още в древността на територията на страната се оформят четири основни лозарски района, функционално запазени и до днес: Тракийски /южен/ – от началото на I хил. пр. н. е.; Понтийски /източен/ – от втората половина на I хил. пр. н. е.; Македонски /югозападен/ – от V в. пр. н. е. до III в. от н. е.; Мизийски /северен/ – между I и IV в. от н. е.¹. В посоченото датирание не са отчетени новите сведения и големите археологически находки, най-вече с подчертаната ритуална стойност на тракийските съдове за вино, които налагат по-внимателна преоценка за давността на лозарството по нашите земи. В случая по-важното е, че през дългия исторически период традиционните лозарски области се променят в едно или друго направление, но трайно запазват основния си облик. В края на 50-те и началото на 60-те години на XX век се прави опит те да бъдат съвременен очертани, като се отчитат агроклиматичните им показатели, определя се най-подходящият сортов набор и се посочва съответстващото направление за лозаро-винарско производство. Мелнишкият район заема централно място в лозаро-винарската карта на страната. Обособяването му е неоспоримо, както на база климатичните условия, така и на основата на съхранена вековна традиция. Определянето на неговите реални рамки преминава през няколко етапа, свързани с цялостното развитие на ампелографията у нас.

От началото на 30-те години на XX век производството на грозде и вино придобива икономическо значение за страната. След филоксерното нашествие са налице първите усилия на държавата да направлява стихийния процес по засаждане на лозя и производството на вино чрез райониране и съхраняване на съществуващите

---

¹ Начев, Т. Лозарството по българските земи от възникването му до началото на XX век, дисертация, Пловдив, 1981. Катеров, К. и Т. Начев, Възникване и развитие на лозарските райони в България, „Лозарство и винарство“, 1990, кн. 3, 4-8.

традиции. При първоначалната липса на опит и проучвания в това отношение проф. Н. Неделчев очертава пет лозаро-винарски района: Рило-Родопски, Черноморски, Мелнишки, Северен и Подбалкански². Районирането има предимно констативен характер. Според него Мелнишкият и Петричкият край са обединени в едно, без да се отчитат климатичните и сортовете различия, както и съществуващата местна традиция. Първи опит за научно райониране на основата на почвено-климатичните условия се прави през 1956 година, но отново липсва точна диференциация, в т.ч. и на Мелнишкия район. През 1960 година К. Стоев извършва ново райониране на лозаро-винарското производство в България по метода на климатичните аналогии. Страната е разделена на четири района: Южен, Източен, Югозападен и Северен, в зависимост от агроклиматичните показатели и адаптацията на определени видове сортове³. В районите за първи път са обособени и подрайони като географски очертани части от тях, с еднородни екологични условия и по-тясна специализация за производство на вино. За първи подрайон на Югозападния район се определя Мелнишкият. В последвалите разработки, той се характеризира като специализиран в производството на висококачествени сухи червени вина от гроздето на Широката мелнишка лоза⁴. Посочена е и възможността за производството на лицензирани маркови вина от т.нар. „деклариран винарски район с контролирано наименование за произход“.

Съгласно Постановление на МС № 162 от 13.07.1960 година България е разделена на пет лозаро-винарски района: Дунавска равнина – северен, Тракийска низина – южен, Черноморски – източен, Долината на Струма – югозападен и Розова долина – подбалкански. Извършва се „Райониране на лозовите сортове в България“, като общо в страната се създават 116 микрорайона. Мелнишкият край е представен с два микрорайона, които се припокриват в основната си част. Като водещ се утвърждава микрорайон 115, специализиран в промишленото производство на сорта Широка мелнишка лоза и трапезни вина тип „Мелник“. Той включва: гр. Мелник, с. Виногради, с. Хърсово, с. Лозеница, с. Хотово, с. Враня (площите над селото), с. Черещница, с. Пиперица, с. Долно Спанчово и Кулата. Микрорайон 116, до известна степен, дублира някои от изброените села, включва в самостоятелната си част селата: Склаве, Левуново и гр. Марикостиново от Мелнишкия район и районите на Сандански и Петрич. Според насоките на постановлението, той се специализира в износ на ранно грозде и в производство на стафиди⁵. Съгласно ДВ бр. 67 от 16.08.2005 година за производство на регионални вина в България вече са обособени два района – Дунавска равнина и Тракийска низина. За качествени вина с гарантиран и контролиран произход са очертани 51 района, в т.ч. районът на Мелник и на Хърсово.

МЕЛНИШКИЯ ЛОЗАРО-ВИНАРСКИ РАЙОН

Мелнишкият лозаро-винарски район се оформя в продължение на векове и в него са съхранени много стари умения в отглеждането на грозде и направата на вино. В рамките на тази опитност Л. Пенева-Винце сочи в своите изследвания едни по-тесни негови рамки - в землището на селата: Лозеница, Виногради, Хърсово и гр. Мелник⁶. Имайки предвид, че разглежда периода на развитие на лозарството само до 1912 година, авторът отчита и възможността за разширение на дадения обхват.

---

² Неделчев, Н. Лозарство, обща част, 1935, с. 422.

³ Стоев, К. и др. Райониране на лозарството в България, Научни трудове на ЦНИИЛВ в Плевен, т. 3, С. 1963, с. 13.

⁴ Хершкович, Е. И. Стефанов и др., Агроклиматичен атлас на България, КИП по картография, С. 1982.

⁵ Атанасов, Я, Агробиологично и технологично проучване на лозарството в Пиринския край. Хабилизационен труд, НПК по лозарство и винарство – гр. Септември, 1978, с. 22.

⁶ Пенева-Винце, Л. Традиционното лозарство и винарство в Петричко и Мелнишко, ИЕИМ, кн. 13, 1971, с. 53.

Съпоставяйки резултатите от извършеното ампелографско райониране в последните 60 години, и консултираното при теренно проучване мнение на местни опитни лозари, Мелнишкият лозаро-винарски район може да бъде очертан в следните граници: Север - с. Ласкарево, с. Горна Сушица, Изток – с. Рожан, с. Златолист, с.Калиманци, Запад – с. Склаве, с. Спатово, с. Хотово и с. Левуново, Юг – с.Капатово, с.Катунци. Като негово основно ядро се оформят селата - Хърсово, Виногради и Лозеница. Традиционно се приема, че те обособяват микрорайон, характеризиращ се с най-високо качество на лозаро-винарската продукция.

Мелнишкият район притежава изключително подходящи агроклиматични условия за развитието на лозарството. Границите му се определят от разпространението на сорта Широка мелнишка лоза, която специалистите утвърждават като стар местен сорт. Малко са лозарските центрове у нас, носители на подобна ефективна ампелографска традиция. Лозата тук се отглежда от тракийска древност и е в основата на един поминък, съхранен и препредаван през много поколения. Неговото развитие се определя от различните политически и икономически условия в хода на историческото развитие.

Днешната р. Струма, една от най-известните в древността реки, е описана в схолиите към Молителките на Есхил по следния начин: *„Наричат реките свети понеже са подобие на безсмъртното естество. А тук наричат Стримон „свят“ заради това, че запазва водата си чиста и прозрачна. Това е река в Тракия.“*⁷ Тракийското наименование на реката е Стримон – речно божество, син на Океан и Тетида. Според античната генеалогия това е бащата на легендарния тракийски цар Резос. По течението ѝ живеят, през един или друг отрязък от време, много племена – *пеони, удони, синтии, бисалти, стримони и меди*. На тях са посветени едни от най-старите, може би най-популярните сведения за траките до голяма степен, изграждащи представата за техния бит и характер⁸. Разглежданият от нас район, който обхваща левия бряг на Средна Струма, е населяван от *меди* – тракийско име, чийто епоним е *Медос*. За първи път те се споменават от Тукидит, като съседи на *синтите* и *пеоните*, във връзка с похода на Ситалк през 429 година пр. Хр.

Богатите писмени извори очертават изключителното географско-стратегическо и икономическо значение на поречието на р. Струма. При нейното устие се намира свещената местност *„Деветте пътя“*, където по-късно се издига Амфиполис, една от главните входни врати за вътрешността на Тракия. За значението на района говори фактът, че при похода на Ксеркс в Елада, персийските магове принасят в жертва на Стримон бели коне, а когато узнават, *„че тази местност се нарича Девет пътища, закопали там толкова момичета и момчета от местните жители“*. Херодот уточнява, че *„траките не разрушават, нито засяват пътя, по който Ксеркс минал с войските си, но го почитат много, до ден днешен“*⁹. Това кръстовище на съобщителни артерии, римляните наследяват и усъвършенстват. Географското местоположение и една установена в най-дълбока древност комуникативност определят през всички следващи векове като основни в поминъка на населението търговията и както ще проследим, отглеждането на грозде и направата на вино.

Долината на Средна Струма е част от района, свързан в най-ранните писмени данни за развитие на лозарство, на винопроизводството и почитането на бога Дионис. Неслучайно според древните представи тук се намира легендарният извор – примесен с

---

⁷ Христоматия по тракология, т.1, С.1989, с. 115.

⁸ Кратка енциклопедия тракийска древност, С.1993, с. с. 210, 95, 261, 42, 174, 175, 270.

⁹ Христоматия по тракология, с. 187.

вино, където Мидас залавя Силена¹⁰. С долното течение на Струма се свързва и с едно от митологичните ядра на Дионисовия кръг – разказът за едонеца Ликург, което характеризира района като най-активната зона за култивиране на лозата в древността. През IV-III век пр. Хр. Теофраст и Апиан говорят за смокинови дървета и лози край Струма¹¹. Ценна археологическа находка от римската епоха е релефът от Мелник, изобразяващ Дионис като Тракийски конник. В иконографията конникът често е представян до дърво, но в случая това е дърво лоза. Изображението напомня увивната лоза – т.н. *библина*, един предполагаем тракийски сорт, разпространен в Средиземноморието, основа на сладкото „*библинско вино*“¹².

Периодът на римската колонизация е свързан с големи политически, стопански и етнически промени, засягащи долината на Струма. Въпреки че областта запазва своя аграрно-селски характер, археологическите данни сочат, че има известен подем в развитието на градовете. Римската власт, заемайки се с организирането на пътната система, в повечето случаи, доразвива древните съобщителни връзки, ползвани от траките. Откритите останки от римски мост в Мелник са част от съоръженията по т.нар. Струмски път, който осъществява връзката между две от основните римски пътни артерии: Централен /Диагонален път (Виндобона/дн.Виена – Сердика – Филипопол-Бизантион) и Виа Игнация (преминаващ от Дирахаум/Драч през Солун и Егейска Тракия за Мала Азия). Именно този Струмски път продължава да играе съществена роля за района и през следващите векове. През VI век по долината на Струма се настаняват племената на *струмяните /стримонци/*. Не е трудно да се отгатне какво ги привлича тук: преди всичко топлия климат, плодородната земя и естествената защитеност. В резултат на това някои автори считат, че в самото наименование на Мелник се открива славянски корен, идващ от *мел* – бяла глина, креда, други го свързват със сродното наименование на племето *мелинги*¹³. От житието на св. Димитър Солунски става ясно, че след заселването си в земите на Византийската империя, новодошлите племена така добре организират своя живот, че няколко десетилетия по-късно вече разполагат с необходимите храни за изхранването си, въпреки че не произвеждат достатъчно, за да продават съответен излишък. Що се отнася до лозарството, това е отрасъл от земеделието, който до момента на заселването им не съществува за тях. Те се запознават с него едва с идването си в Югоизточна Европа, но явно под въздействието на заварената силна традиция много бързо го усвояват¹⁴.

Струмската област се присъединява към българската държава през 809 година. Развива се активен селищен живот – обновени селища се създават в близост до стари римски и византийски поселения, намиращи се върху най-добрите в географско отношение земи. Някои от тях продължават да съществуват и до днес като селата Склавие и Катунци. Археологическите разкопки доказват, че през XI - XII век Мелник се оформя като едно от първите средновековни селища с ясно изразена градска физиономия. Процесът завършва през XIII век, когато той става главен военна-административен, стопански и културен център на района¹⁵. Писмените извори потвърждават неговия облик и значение. В историята на Скилица-Кедрин за похода на императар Василий II срещу цар Самуил намираме следното описание: „*пристигнал в*

---

¹⁰ Според Теопомп, който се позовава на Бион, и е преразказан от Атений, Венедиков, Ив., Развитие на земеделието по българските земи, С. 1981, с. 65.

¹¹ Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания, С.1980, с. 365.

¹² Венедиков, Ив., цит. съч., с. 66.

¹³ Дуйчев, И - Българското средновековие, С.1972 и Очерк върху средновековната история на Мелник, В: Мелник – градът, с. 22.

¹⁴ Венедиков, Ив. Медното гумно на прабългарите, С.1983, с. 123.

¹⁵ Цветков, Б. Селищна мрежа в долината на Средна Струма през средновековието IX-XVII в., дисертация, 1980.

Загория, където се издигала извънредно здравата крепост Мелник, изградена на една скала и опасана отвред със стръмни и много дълбоки пропасти. Българите от цялата околност се били стекли в нея и съвсем не се интересували от ромеите¹⁶. От извора става ясно, че към началото на XI век областта е с българско население. Счита се, че по времето на византийската власт етническият ѝ облик остава съхранен. Неслучайно през 1195 година в резултат на военните действия на Асен I, това е една от първите освободени територии. Вероятно, разчитайки на силните местни български позиции, Калоян изселва именно в Мелник филипополските гърци, участници във въстанието от 1205 година¹⁷.

През 1207 година, както пише Георги Акрополит, деспот Слав като „завладял силната и непревземаема за всички противници крепост Мелник, станал самодържец“. На същия автор дължим описание и на местното население. През 1246 година в похода си срещу Мелник Йоан Дука Ватаци се среща с представители на града, водени от воеводата Драгота: „те бяха над 500 души, добре облечени и знатни мъже, от пръв поглед достойни за уважение“¹⁸. Няколко години по-късно, след потушаването на въстание в Мелнишко, ръководено от споменатия Драгота, Теодор Ласкарис изгонва от крепостта и жените и децата на разбунтувалите се, като заповядва да се конфискува имуществото им. Провежда се целенасочена политика на обезбългаряване, но в периода гръцкото население продължава да съставлява малка част спрямо общото население на областта.

В Средновековието Мелник се откроява като оживен занаятчийски и търговски център. Развива се търговска дейност, за която допринасят засилените позиции на дубровнишките търговци, близостта на Солунското пристанище и пътят по течението на Струма. Съществуват и сведения за присъствието на венецианска манифактура в града¹⁹. Но като цяло Мелнишкият район, или *Загурия*, както често се нарича в средновековните извори, продължава да има подчертано аграрен характер. Според Географията на Идриси от XII век „Мелник е голям и известен град с обработени полета, села и ниви, които следват непрекъснато“²⁰. В Мелнишкия край се разпространява манастирското земевладение, а според съществуващите данни може да се приеме, че при манастирско земеделско стопанство лозарството е с първостепенно значение. Още през 1220 година Алексий Слав издава Грамота на основания от него манастир „Св. Богородица Спилеотиса“, с която му дарява съществуващото и днес с. Катунца/Катунци, заедно с имотите и жителите му. В Грамотата на крал Милутин от 1300 година за манастира „Св. Георги Бързи“ са споменати средни земеделски собственици на ниви и лозя. А в документ от 1346 година се говори за собствеността на метох „Св. Георги“, състояща се от лозя, ниви, воденици, по течението на Мелнишката река и сгради в самия град²¹.

През XIII- XIV век политическата власт в областта често се сменя. В началото на XIV век Мелнишката епархия преминава в подчинение на Цариградската патриаршия и започва упадък на Мелник като средище на българската култура. Засилва се византийското влияние, въпреки че богослужението продължава да се води освен на гръцки, и на български език. Турското нашествие започва с набезите на Хайредин паша

¹⁶ Христоматия по история на България, т.3, С. 1982, с. 268.

¹⁷ „От 13-о столетие имаме направено известие у Акрополит, че укрепеният Мелник под Пирин бил заселен с гърци, доведени от Пловдив“ – Иречек, К., Пътувания по България, част 2, С.1889 и вж. Дуйчев, Ив. В: Мелник. Градът., с. 17, също у Иванов, Й. Българите в Македония, С. 1917, с. 44.

¹⁸ Христоматия. т. 2, с. 105; Дуйчев, Ив., Из старата българска книжнина, 2, С. 1944, 30-35, Лишев, Ст., Българският средновековен град, С.1970, с. 171.

¹⁹ Сакъзов, Ив. Българската търговия през XII-XIV в., БИД, год. XXI, 1922, с. 71.

²⁰ Недков, Б. България и съседните ѝ земи през XII в. според географията на Идриси, С.1960, с. 39.

²¹ Лишев, Ст. Цит.сч. 32, Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина, с. 35.

в Беломорска Тракия и през 1373-1375 година по робските тържища на Кандия /о.Крит/ вече се продават българи от Мелник²². В търсене на убежище населението масово се отдръпва към планинските области. Много села, като дн. с. Хотово, сменят местонахождението си, но до обезлюдяване на района не се стига. Според данъчен документ на Османската империя от 1490 година с данък джизие в района се облагат 3209 „ханета на неверници“ и 203 вдовици²³. През 1519 година е посочено, че в Мелник, или както често се нарича Менлик, има 600 домакинства. След установяване на османската власт градът не загубва значението си на административно средище в областта на Средна Струма. В турските регистри от 1566 до 1598 година Мелник е представян като нахия на санджака Кюстендил, а в „иджамал дефтер“ от 1611 година, се споменава вече като каза. В същия документ за първи път се срещат и имената на днешните села Горна Сушица, Ласкарево и Джигурово. В своите пътеписи от 1670 година Евлия Челеби посочва паланката Менлик, като каза под ведомството на Кюстендилския санджак, която се управлява от воевода и има „местен спахийски представител, еничарски сердарин, надзорник на пазара, митничар и градски старейшина“²⁴. Евлия Челеби дава и подробно описание на Мелник: „това е оживена и украсена прилична на голям град паланка, с уредени лозя и градини. Има всичко...покрити с керемиди едноетажни и двуетажни, изградени от хоросан просторни домове...в тази красива паланка веднъж в седмицата се състои голям пазар и грамаден събор, на който се намират ценни стоки и то на ниски и достъпни цени“. Сведението потвърждава като основни и характерни дейности на населението лозарството и търговията.

През разглеждания период Мелник е сочен сред градовете на Балканския полуостров с превес на християнското население от 90-100% , като турските заселници са предимно представители на административната власт²⁵. В турски доклади от XV век се изброяват славянски имена с гръцки окончания – Радос, Радославос, Владос. В Зографския поменик от 1502 година срещаме български имена на дарители от Мелник. В Мелнишката област българското население е и остава единственият компактен народностен елемент. Всички села, планини и реки съхраняват българските си названия. В Мелник силни позиции установява гръцката търговска колония, подпомагана от църковната община. През втората половина на XVII век те създават елинско училище, в което учат и много българи. Училището изиграва важна роля в подготовката на българските просветни дейци. Още през XVIII век в него се преподават светски науки. Негови възпитаници са: Емануил Васкидович, родом от Мелник, Христаки Павлович, Неофит Рилски. В първата география от 1835 година четем, че: „Мелник има едно преславно елено-греческо училище, жителите са греци, българи и малко турци“²⁶.

През XVII век във външнотърговските връзки на Балканския полуостров настъпват съществени изменения. Българските търговци поемат ролята на посредници между големите пазари в Средна и Западна Европа и Османската империя. По силата на една многовековна традиция мелнишките жители също търсят нови контакти и възможности за търговия. Сведения за дейността им от средата на XVII век ни дават документите на митническия пункт Турну Рошу край Сибиу в Трансилвания. В 1639

---

²² Сведенията са: „Из нотариалните книги на венецианския нотариус Антонио Брашиану за българи-роби от о.Крит; Христоматия...с. 196; Сакъзов, Ив. Новотокрити документи от края на 14 век за българи от Македония, продавани като роби, Македонски преглед, 7, 2-3 1932, 1-62.

²³ Данните са от Турски извори за българската история, С.1986 БАН, с. 126, 169. Гандев, Хр. Българската народност през XV-XVIII век.

²⁴ Евлия Челеби. Пътепис, С.1972, с. 282.

²⁵ Годоров, Н. Балканският град XV-XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие, С. 1972.

²⁶ Иванов, Й. Българите в Македония, С. 1971, с. 226.

година българи от Мелник участват в Брашовската компания. Българските търговци се настаняват в главните пазарни средища на Хърватия и Трансилвания и постепенно взимат част от търговията с най-важните унгарски продукти – виното и добитъка. Те се установяват в унгарските градове, а оттам се явяват и на полския пазар. Така постепенно се оформя колонията в Егер, Токай, включваща и преселници от Мелник.²⁷ Може да се предположи, че търсенето на свободна изява и като работници, и като търговци на вино неслучайно е насочено към един изключително богат на лозарски традиции район в Унгария.

Българските градове, които в началния период на османското господство са под контрола на везири и санджакбейове, през XVIII век преминават изцяло към държавните (султанските) хасове и мукатаи. В средата на века, след извършването на наказателна експедиция срещу аяните, превърнали Източна Македония в свое бойно поле, в района на Мелник се създава по-продължителен период на спокойствие и възможност за намиране на поминък. Българското християнско население от планинските райони се насочва обратно към града и неговите околности. Така възникват нови селища, като Любовище и Марикостиново.

Още през първото десетилетие на XVIII век през Солун в българските земи започва френското и английското проникване. Френските търговски къщи организират пренасянето с кервани на стоките си до големите български градове и годишни панаири. Възникналото икономическо оживление проличава в пътеписа на Еспри-Мари Кузинери от 70-те - 90-те години на XVIII век, който дава описание на пазара в Серес, в т.ч. и на участието на земеделците от Мелнишкия район. Оживената търговска дейност продължава и в установената посока към Трансилвания и унгарския пазар. В този период в Австрия се установяват не малко български търговци от Мелник, които участват в организирането на балканската търговска колония във Виена.

След Кримската война стоковият характер на селското стопанство и участието на Османската империя в европейския пазар главно със селскостопански произведения се засилва. Обособяват се райони, профилирани в производството на определени земеделски култури, съобразно местните климатични условия. Организират се едри земеделски имения – чифлици в близост до консумативни центрове, морски и речни пристанища. В Мелнишкия район се залага на производството на грозде, не само като на интензивна култура, но и като на едно специализирано традиционно селскостопанско производство. В чифлиците, макар и стокови стопанства, продължават да се прилагат старите феодални или полуфеодални начини на производство. Използва се труда на т.н. *изполичари* и *отсечници /кесимиджии* както и безплатен труд, т.н. ангария. От 50-90-те години на 19 век с чифлици се сдобиват и гръцки търговци. Малки са изключенията на по-заможни българи, собственици на земя. Българите са в повечето случаи *аргати, чифличари* на големите лозови масиви и *кесимиджии* при търговията с вино и с всички останали стоки. В посочената схема именно те са тези, които пряко се занимават с лозарство. Старите хора споделят, че „*грък лозе не копат*“, а и българите са казали на собствениците – *бегове* и заможни гръцки търговци, че: „*вашите лозя ще са като нашите деца*“. Малкото притежавани лозя са обработвани много грижливо: „*най-напред ще идеш много рано на своето, а после на гръцкото*“.

Увеличеното търсене на работна ръка довежда преселници от съседните планински села. Те се установяват около чифлиците и поставят началото на нови селища, като Капатово, Лозеница, Виногради. Това преместване довежда до увеличаване гъстотата на населението по поречието на Струма, където българското население остава единственият компактен народностен елемент. В Струмската долина

---

²⁷ Пенева-Винце, Л. Средноевропейски влияния за възникване на винарските изби в град Мелник, Българска етнография, год. 9, кн.1, 1984, с. 22.

живеят по-малко от 10 000 мъже турци, съвсем малобройни влашки пастирски семейства(главно в с. Горна Сушица) и гърци в Мелник. В доклада на австро-унгарския консул в Солун фон Кнапич до граф Андраши за българската националност в Солунския, Битолския и др.санджаци от 12.05.1874 г., се уточнява, че „само в главните градове...и Мелник гръцкото население е мнозинство, докато във всички други околии, то спада, в сравнение с господстващото българско население до едно губещо се малцинство.“

В своя „Топографско-етнографически очерк“ от 1889 година Веркович изброява 38 села и 29 чифлика в Мелнишката каза и посочва специализацията на района в лозарство и винопроизводство „На четвърт час, южно от града“. Той описва голям лозов масив и посочва, че „занятието на жителите се състои в приготвяване на вино. Мелнишкото вино е известно в целия Серски санджак“²⁸. Веркович уточнява, че градът е населен преимуществено с българи, „които се определят за гърци“. Според статистиката на В. Кънчов от 1894 година Мелник има 5000 жители – 3400 гърци и българи, 950 турци, 620 цигани и 20 власи, като е подчертана „гръцката физиономия на града“. На В. Кънчов дължим също така и по-конкретни данни за състоянието на лозарството в Мелнишко, за направата на вино и описание на неговите вкусови качества и традиционни пазари: „близо два милиона оки доста добро вино, от което половината се разнася навън...обикновените за продан вина се продават още същата година, когато се берат и то главно отиват в Неврокоп, Сяра, Горна Джумая, Кавала...Намират се стари много хубави от засушено грозде, гъсти и възблаги“²⁹.

Ценни статистически данни за населението на Мелнишкия край се намират в Отчета на вървежа на българските училища в Македонската епархия през учебната 1909-1910 година³⁰. В ревизионния рапорт на училищния инспектор В. Хаджов е посочено, че „казата има 66 села, от които 47 чисто български, 10 смесени с турци и цигани, 2 смесени с власи, 4 турски, 2 влашки, 1 – с турци и цигани“. В тях живеят „около 27 537 жители, от които 3273 къщи български с 16 946 жители, 237 цигански с 1192 жители, 245 къщи влашки с 1214 жители. В. Хаджов напомня, че „българското общество в града отдавна не се е увеличило, колкото си е било, толкова си е, и ако центърът на казата не се премести от Мелник, ние, българите, не можем да се увеличим и станем сила. Единствената причина е, че нема место къде да се построяват къщи“. Л. Милетич дава следната характеристика на градското население на Мелник“ имаше около 800 гръци и гъркомански семейства, 400 турски и 70 цигански къщи, а български до 20 къщи. Гърците не бяха чисти, а повечето по произход българи, у дома си говореха български“³¹.

След Берлинския конгрес чифликчийското земевладение в Македония се утвърждава напълно. Чифлиците специализирани в лозарство, започват да се продават от турците на немюсюлмани. Оформят се едри собственици – гърци и някои българи, като братя Джавалекови, притежаващи 500 дка, хаджи Иванче (300 дка), Кордопулос (400 дка). Гърците от Мелник, етническият произход на част от които е много оспорван в нашата литература, в преобладаващата си част се занимават с търговия и съумяват да извлекат най-рационално всички изгоди от лозарството и винопроизводството³². По-заможните от тях собственици на лозя като Кордопулос младши търсят

---

²⁸ Веркович, Ст. Топографическо-етнографски очерк Македонии, СПб 1889, 88-95, с. 89.

²⁹ Кънчов, В. Петрич и казата му, Мелник и казата му – СбНУ 1894, кн. 7, с. 199.

³⁰ Етнография на Македония. Извори и материали в два тома, т. 2, С.1992, 105-106.

³¹ Милетич, Л. В полуразрушения Мелник, Македонски преглед, година 1, кн.2, с. 88.

³² Мелник. Градът в подножието, с. 22, С 1989, още Й.Иванов Българите в Македония, с. 226, Милетич, Л. В полуразрушения Мелник, МПр год.1, кн.2 с. 88.

специализация по лозарство в чужбина. С него местните лозари свързват първото пръскане с бордолезов разтвор, за което е и анатемосан от Православната църква.

След 1912 година в района се извършва аграрен преврат. Ликвидират се турските чифлици и се увеличава броят на дребните и средните производители. По-изявените лозари притежават от 30 до 60 дка лозя в най-качествените местности, но в по-голямата си част собствеността е от 5 до 15 дка лозя. Представителите на турската военно-административна власт напускат още преди военните действия. След Междусъюзническата война част от тях се завръщат и сами или чрез свои представители продават имотите си. Много от земите остават без собственик и се разпределят между бившите наемни работници³³. След Балканските войни гърците, живеещи в Мелник, също се изселват. Същевременно от Гърция се насочва преселнически поток от българи. Те се движат на групи и в някои случаи създават нови селища като: Ново Ходжово, Ново Кономлади. Съвместното съжителство между местното и бежанското население предизвиква нови взаимоотношения, които с малки изключения, са крайно дружески. Бежанците от близките райони на Серско и Демирхисарско много бързо възприемат местната лозарска опитност.

Мелник започва да запада. Градът губи в започналото през 80-те години на XIX век икономическо съперничество със съседния Свети Врач, който през 1918 година е обявен за административен център³⁴. Като търговско средище Мелник е откъснат от пазара на беломорските градове. В новото време керванната търговия отмира. Селището остава настрана от изградения съвременен път, свързващ вътрешността на страната с Беломорието. Мелнишкият край понася огромни загуби от ликвидирането на почти всички лозови насаждения от филоксерата през 1912 година. Болестта обхваща постепенно района от 1912 до 1930 година и въпреки, че възстановяването започва почти веднага, резултатите се чувстват едва в края на 20-те началото на 30-те години на XX век. Първоначално след Първата световна война лозята достигат до 5000 дка, с общо производство на грозде до 2500-3000 тона. Като прекупвателен пункт за грозде се утвърждава с. Хърсово, но търговци обикалят за изкупуване всички останали села. Наново започва изграждането на големи изби за съхранение на продукцията. Като изявена винарско-търговска фамилия се откроява тази на братя Андрееви. Търговията се извършва в посока Свети Врач, Банско, Разлог, Горна Джумая. Учредяват се търговски филиали в София. Необходимостта от разширение на винопроизводството довежда до създаването през 1932 година на Винарска кооперация в с. Хърсово. Неин пръв председател е Д. Марков. Избата се изгражда със собствени средства на кооператорите. В учредяването и в избора на местонахождението ѝ участва и проф. Неделчев. За десет години лозята в Мелнишко достигат до 16 000 дка. До 1951 година 80% от тях са частно притежание. През 1958 година е извършена пълна колективизация, а в 1971 година съществуващите седем ТКЗС-та са включени в т.нар. АПК – гр. Сандански. В него общата площ на лозята достига 11 400 дка, от която се произвеждат 8000-9000 тона грозде. В близост до гр. Сандански се изгражда Винпром „Дамяница“. Създадена е база за преработка, съхранение и бутилиране на големи количества вина от целия Благоевградски окръг с 5500-6000 тона годишно. Част от специализираната продукция на избата, вината тип „Мелник 13“ се изнасят във Великобритания, Германия, Полша, Русия.

Несполучливите реформи и реорганизации в земеделието и неефективният икономически механизъм довеждат до миграция на населението в активна работоспособна възраст към големите градски центрове. Като резултат възрастовата структура в района силно се изменя. За периода 1965-1975 година възрастовата група

---

³³ Архивът на гр. Мелник за периода 1913-1933 е унищожен. Сведенията са по спомени на респонденти.

³⁴ Александров, Л. Причини за упадък на Мелник, Географски преглед 2, 1947-1948, 43-46.

между 17 и 59 години пада под средната за страната. Ако през 1946 година живеещите в градовете на окръга са само 23,7%, през 1975 година те вече нарастват на 46,9%. За 30 години населението в по-големите градове се удвоява. Загубвайки своите функции на винарски и търговски център, Мелник постепенно се превръща в най-малкия град в страната със своите около 200 жители. Градът търси своята реализация като туристически център, с предимствата на своя изключителен природен и архитектурен резерват и популярността на вината от областта, носещи неговото име.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

До края на XX век традиционната привързаност на местните жители допринася за опазването на цялата вековна опитност на местното лозарство и винопроизводство. Днес дребното винарство продължава да се развива и се появяват нови малки изби, които правят вина от сорта Мелник, но доколко те ще успеят да съхранят технологията на прочутото мелнишко вино и необходимото качество на производството на мелнишкото грозде, предстои да проследим.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александров, Л. Причини за упадък на Мелник, Географски преглед 2, 1947-1948, 4-55.
2. Атанасов, Я. Агробиологично и технологично проучване на лозарството в Пиринския край. Хабилитационен труд, НПК по лозарство и винарство - гр. Септември, 1978.
3. Венедиков, Ив. Развитие на земеделието по българските земи, С. 1982.
4. Венедиков, Ив. Медното гумно на прабългарите, С. 1987.
5. Веркович, Ст. Топографическо-етнографски очерк Македонии, СПб 1889, 88-95
6. Гандев, Хр. Българската народност през XV-XVIII век. Демографско и етнографско изследване, София 1989.
7. Дуйчев, Ив. Българското средновековие, С. 1972.
8. Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина, 2, С. 1944, 30-35.
9. Дуйчев, Ив. Очерк върху средновековната история на Мелник, В: Мелник – градът в подножието на Славовата крепост, т. 1, С. 1989.
10. Евлия Челеби, Пътепис, С. 1972.
11. Етнография на Македония. Извори и материали в два тома, т. 2, С.1992.
12. Иванов, Й. Българите в Македония, С. 1917.
13. Иречек, К. Пътувания по България, част 2, С.1889.
14. Катеров, К. и Т. Начев, Възникване и развитие на лозарските райони в България, „Лозарство и винарство“, 1990, кн.3, 4-8.
15. Кратка енциклопедия тракийска древност, С.1993.
16. Кънчов, В. Петрич и казата му, Мелник и казата му – Сборник за народни умотворения 1894, кн. 7.
17. Лишев, Ст. Българският средновековен град, С.1970.
18. Милетич, Л. В полуразрушения Мелник, Македонски преглед, година 1, кн. 2, с. 88.
19. Начев, Т. Лозарството по българските земи от възникването му до началото на XX век, дисертация, Пловдив, 1981.
20. Неделчев, Н. Лозарство, обща част, 1935.
21. Недков, Б. България и съседните ѝ земи през XII в. според географията на Идриси, С. 1960.

22. Пенева-Винце, Л. Средноевропейски влияния за възникване на винарските изби в град Мелник, Българска етнография, год. 9, кн. 1, 1984.
23. Пенева-Винце, Л. Традиционното лозарство и винарство в Петричко и Мелнишко, ИЕИМ, кн. 13, 1971.
24. Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания, С.1980.
25. Сакъзов, Ив. Българската търговия през XII-XIVв., БИД, год. XXI, 1922.
26. Сакъзов, Ив. Новооткрити документи от края на 14 век за българи от Македония, продавани като роби, Македонски преглед, 7, 2-3, 1932, 1-62.
27. Стоев, К. и др. Райониране на лозарството в България, Научни трудове на ЦНИИЛВ в Плевен, т.3, С. 1963.
28. Тодоров, Н. Балканският град XV-XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие, С. 1972.
29. Турски извори за българската история, С. 1986, БАН.
30. Хершкович, Е, И. Стефанов и др., Агроклиматичен атлас на България, КИП по картография, С. 1982.
31. Христоматия по история на България, т. 2, т. 3, С. 1982.
32. Христоматия по тракология, т. 1, С. 1989.
33. Цветков, Б. Селищна мрежа в долината на Средна Струма през Средновековието IX-XVII в., дисертация, 1980.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

THE TRADITIONAL VINE-GROWING IN MELNIK REGION

Radoslava Ganeva

University of agribusiness and rural development – Plovdiv, Bulgaria

Abstract: The Melnik vine-growing region has been formed for centuries and has kept many old skills in grape growing and wine making. The article presents the traditional way of growing vines according to local geographic, soil and climatic characteristics. The efforts to preserve the unique local variety of a wide Melnik vine are studied. The traditional way of setting up new plants, the next important operations, the vineyard instruments and the entire traditional economic calendar of the region are studied. The research is based on the fieldwork of the author and on various sources - ampelographic literature, ethnographic and historical sources for the Melnik region.

Keywords: vine-growing region, local geographic, soil and climatic characteristics, local variety of Melnik wide vine, ethnography

ТРАДИЦИОННОТО ЛОЗАРСТВО В МЕЛНИШКИЯ КРАЙ

Радослава Ганева

Висше училище по агробизнес и развитие на регионите – Пловдив, България

Резюме: Мелнишкият лозаро-винарски район се оформя в продължение на векове и в него са съхранени много стари умения в отглеждането на грозде и направата на вино. Статията представя традиционния начин на отглеждане на лозя ,съобразно местните географски, почвени и климатични характеристики. Проследяват се усилията за съхранение на уникалния местен сорт Широка мелнишка лоза. Обхванат и са традиционният начин на създаване на нови насаждения, следващите по важност операции, лозарските инструменти и целият традиционен стопански календар на района. Изследването се основава на собствена теренна работа на автора и на разнообразни източници – ампелографска литература, етнографски и исторически извори за Мелнишкия край.

Ключови думи: лозаро-винарски район, местните географски, почвени и климатични характеристики, местен сорт Широка мелнишка лоза, етнография

*Гроздето да е хубаво, виното да е сладко.
(народна пословица)*

ВЪВЕДЕНИЕ

Мелнишкият лозаро-винарски район се разполага по левия бряг на Средна Струма, от ниските пясъчливи предпланини на Пирин – на изток, до равните тераси на Санданско-петричката котловина – на запад. Характеризира се с добра защитеност от север, изток и запад, преобладаващо южно изложение на терена и малка надморска височина¹. Той е изграден на силно ерозирана флувиоглациална повърхнина, съставена от наноси и кватернерни чакъли. През района тече Мелнишката река, която е ляв приток на р. Струма и не пресъхва през цялата година. В нея се вливат Доленската, Сугаревската и Сушицката реки. Дефилето ѝ е с новообразувани алувиални наноси.

В района преобладават канелените горски почви, с ниско съдържание на хумус, които при Мелник имат специфичен светло белезникав цвят. Коренно-обитаемият им слой, в повечето случаи, е недостатъчно дълбок. Той има добър въздушен и топлинен, но незадоволителен хранителен, и особено воден режим. Растителността е преходно-средиземноморска. Нейни нискостъблени представители са: бръшлян, бадем, смокини, нарове, а високо-стъблени – бял дъб, габър, бор, по-рядко бреза и върба.

Климатът е преходно-средиземноморски. Средната годишна температура е около 12°C, като средноянуарската е около +2,4°C. Честотата на пролетните мразове е 1-2%, а средната денонощна температура на най-топлия месец е 22-25°C. Сумата на вегетационната температура е над 4000°C. Продължителността на вегетационния и без мразов период е 220-230 дни, при начало на вегетацията: 1-5 април и край: 5-15 септември. Мъглите са рядко явление и са минимални за страната. Облачността е

---

¹ Относно географския обзор и агроклиматична характеристика на района Мелник – градът в подножието на Славовата крепост, С. 1989, с. 15, 17 Катеров, К и Т. Начев, възникване и развитие на лозарските райони в България, ЛВ 1990, 3, 4-8, Атанасов, Я. Агробиологично и технологично проучване на лозарството в Пиринския край, хабил.труд, НПК по лозарство и винарство, гр. Септември, 1978, с. 20.

средногодишно 50-55%. Средната годишна влажност е около 7 мм, при годишна сума на валежите – 534 мм. Средиземноморското влияние определя минимални валежи през август и максимални през октомври и ноември. Зимата е топла, почти безснежна. Описаните географски, почвени и климатични характеристики обуславят развитието на лозарството като най-подходящ поминък в продължение на векове.

ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ЛОЗАРСТВОТО В МЕЛНИШКИЯ РАЙОН

Мелнишкият лозаро-винарски район се ситуира в границите на разпространението на Широка мелнишка лоза. Това е стар местен сорт, отглеждан от незапомнени времена в областта около Мелник, откъдето носи името си. Опитите да бъде пренесен и култивиран в останалите райони на България не са успешни. Той спада към Черноморската еколого-географска група. За произхода на лозата съществуват различни версии и легенди. Някои от местните хора вярват, че е донесена от Сирия „в едно много старо време“, затова се нарича „сорока“, а оттам и „широка“. Други категорично свързват името ѝ с района и големината на листата, което съвпада с биологичното описание. Направеното обстойно проучване за произход не потвърждава варианта с нейното привнасяне и днес специалистите единодушно приемат, че се касае за стар местен сорт². Широка мелнишка лоза се характеризира с много голям лист 20-22 см, който е по-широк отколкото дълъг, петделен, слабо нарязан, наподобяващ петоъгълник. Филизите са средно дебели, дълги, цилиндрични, ръбести. Гроздът е средно голям, полусбит, коничен, често с повече от две крила. Зърното е средно едро, овално, с дебела и жилава кожица - синьо-черно с безцветен сок.

Още в Ръководството за правене на вино, издадено от Г. Начович във Виена през 1873 година, е посочено, че „голяма цена има лозе, когато всичкото грозде е от един род“³. Това, че практиката не е разпространена навсякъде в България, проличава от рапорта на Ст. Гудев до министъра на търговията и земеделието от 1896 година, където се уточнява, че „саденето само на един сорт е напредък“⁴. Разнообразието на сортове се наблюдава в местности, където лозарството не е основен поминък, докато за Мелнишкия район сортът Широка мелнишка лоза до края на XX век остава определящ. Преди филоксерата той заема до 90% от лозовите насаждения, което е присъщо за много добрите лозарски традиции. Въпреки сериозните поражения, през 20-те години на XX век той се налага отново като основен сорт за района. Широка мелнишка лоза заема 75% от лозята и този процент много бързо нараства. В изследването си за развитието на лозарството до 1912 година Л. Пенева-Винце посочва, че освен основния местен сорт, слабо разпространение имат и т.н. Памет, Круилек, Керацуда, Буба асак, Кадън пармак, Лисича опашка⁵. Някои от тези сортове не се срещат вече. В посочения период, за разнообразие на трапезата, се саят само малко Памид, Керацуда и Гъмза. Памидът или Памет, както го наричат, притежава обли, меки зърна. Пръчките му са подебели, червено-жълти и дълги. Предполага се, че е най-старият български сорт. Сортът Керацуда, (стройна невеста) е много популярен с качествата си в Мелнишко, но се отглежда в ограничени количества. Отличава се с праворастящи леторастни сбити гроздове (като кочан на царевица), с кехлибарени зърна и голяма захарност. Виното Керацуда е с голямо съдържание на алкохол, със силен „жълт цвят като олио“.

---

² Ампелографска характеристика – Радулов, Р., Д. Бабриков, Г. Георгиев, Ампелография с основи на винарството, С. 1992, с. 180, Енциклопедия виноградарства, Киш., 1987, Начев, Т. Лозарството в българските земи, с. 45 Дисерт. Плевен, 1981, с. 45.

³ Начович, Гр. Ръководство за правене на вино, Виена 1873, с. 9.

⁴ Рапорт от Ст. Гудев до г-на министъра на търговията и земеделието, С.1896, с. 21, Атанасов, Я. Агробиологично и технологично проучване, с. 23.

⁵ Пенева-Винце, Л, Традиционното лозарство и винарство в Петричко и Мелнишко, ИЕИМ, кн.13, 1971, с. 69.

Основното му производство се съхранява в района на Кресненското дефиле. Пармакът (палец, пръст) – има едри, продълговати зърна и червеникави, дебели и пълни пръчки. Характерно за него е, че вирее, увивайки се около живи дървета. Това е десертно грозде, много крехко на вкус, ценено е, защото издържа на дървото до късна есен, „дори до Коледа търпеливо трае“. От него не се прави вино. Пармакът днес не се развива в района на Мелник. Преди се „е катерил по дърветата край Хърсово по нивите“, но е изкоренен от по времето на ТКЗС. Тук-там се среща като асма и се признава за петрички специалитет.

Старите лозари са убедени, че Широка мелнишка лоза най-добре отговаря на местните условия и само в Мелнишко успява да узрее добре, никога не замръзва и „става сладко грозде“. Месната песьчливата бяла пръст „белуха“ е сочена като най-добрата почва за сорта. Описват я като „захарта и маята на мелнишкото грозде“. При избора на място за лозе са предпочитани хълмисти терени, с южно изложение - „тук дето има варовита почва и да е на юг, това сме гледали“. Като всепризнати лозарски местности се определят: Гюров рид, Тузлата, Бяла колиба (край Мелник); Робчен, Миндело /Пъдарката, Бъчвите, Дъбицата (край Виногради); Суракево, Бели брег (край Хърсово), Трънката, Грамадите, Хотов валог (Хотово); Омалия (Горна Сушица). Някои от тях като Робчен и Суракево са определени след 1960 година за промишлено производство на маркови вина с „контролирано наименование за произход“.

Широка мелнишка лоза е известна с добрата си захарност. Месното обяснение е, че тя се получава от „бялата пръст“, защото и „на рачела от нея се слага, от нея идва сладостта“. Тя е типична за землищата на селата Лозеница, Виногради и Хърсово, където се произвежда и най-качественото грозде. Не без чувство на гордост местните лозари отчитат, че „именуват виното мелнишко, но землището му е тук“. Дори и промишленото грозде, което определено се приема като второ качество, в тези граници се слави с високата си захарност. Захарността като главно качество на гроздето се определя чрез метода спиртосване на гроздовата мъст. Местният начин е опростен - „да не можеш да си отлепиш ръцете като береш“. В различните части на района захарността на гроздето варира от 18% до 30% - в с. Хотово: 18-20%, но достига до 22-23%; Мелник: 26-28%, в м. Гюров рид: до 30%; с. Лозеница: 22-26°, Хърсово: до 28°C.

Въпреки че съвременната агробиологична характеристика на сорта Широка мелнишка лоза допуска възможност за добив от декар до 2000 кг, което се практикува при механизиранията обработка, най-опитните лозари единодушно посочват, че лозата не бива да се насилва, защото губи от качествата си и предимно от захарността си. Посочва се една възможна горна граница до 1300 кг от декар. За вино „сладка жилка“ добивът трябва да е сведен от 300 кг до 600 кг от един декар.

Специализираната литература определя три основни периода в развитието на българското лозарство⁶: до разпространението на филоксерата (края на XIX век – началото на XX век); след унищожението на местните лози от филоксерата (началото на XX век – средата на XX век); съвременно промишлено лозарство (от 40-те/60-те година на XX век). Традиционното лозарство се вписва в тези рамки дотолкова, доколкото те бележат началото на усилените въздействия върху него. Донеслата огромни щети и преобърнала лозарството в Европа – филоксера, е насекомо от подразреда листни въшки, с тяло до 1,25 см. Пренесена е от Америка в края на XIX век. Лозите се нападнати от листна и коренова форма, която смуче сокове, предизвиква по корените на лозата образуване на гали, напукване и загиване. Растението изостава в развитието си или загива. В България започва да се разпространява от 1884 година. За Мелнишкия

⁶ Неделчев, Н., М.Кондарев, Ст. Радулчев, Лозарство и винопроизводство в България, С.1967, с. 3.

район това се случва след 1912 година. Вероятната причината за по-дългото опазване от болестта са местните пясъчливи почви. Някои от старите жители на Мелник твърдят, че болестта е пренесена с кошове при търговия с Африка. Спомените им очертават проникването в района за един по-продължителен период от време. Мелнишките лозя са обхванати от филуксера през 1912-1913 година, но същинското им опустошение настъпва през 1915-1920 година. За Хотово това става през 1916 година, за Хърсово – 1922, за Склаве – от 1918 до 1930 година. Местните отчитат, че на по-високите места лозята се запазват, но не могат да дадат обяснение за това. „*Старата пръчка*“, както я наричат, оцелява край потоците и реките, където земята е „*валта*“, на уединени места, по пясъчните край с. Ласкарево, м. Гелуците в с. Виногради, Анзовов гроб в с. Хърсово. Масовото изкореняване на лозята протича за период около десет години, съвпадащ с този на войните, което забавя процеса на възстановяването им.

Фактът, че филуксера идва по-късно в Мелнишкия район, в сравнение с другите райони в страната, благоприятства използването на вече утвърденият опит за нейното превъзможване. Още през 1893 година в България са изградени специални държавни лозови разсадници. От 7.04.1910 година е в сила Закон за лозарството и овощарството, с който „*се освобождават от данъци всички лозови разсадници и „американски лозя“, основани на собствена земя до 12 години от засаждането им*“⁷. Създава се база за посадъчен материал в Държавния разсадник – гр. Свети Врач с лозови маточници от сортове Монтикол и Шасла х Берландиер 415, внос от Франция, които и са устойчиви на филуксера. Освен в разсадника, лози се произвеждат и от частни стопани – възпитаници на Допълнителното практическо земеделско училище „Свети Врач“. Широката мелнишка лоза много добре понася присаждането и затова съгласно Наредба закон от 1935 година е обявена за един от разрешените сортове за засаждане у нас.

Наложени промени в традиционното отглеждане на лозята, обхващат начина на създаване на нови насаждения. Старата мелнишка лоза/*старата пръчка* продължава да се нарича с носталгия „*бодни пръчка, пий вино*“, заради лекия начин на засаждане и отглеждане. Това определение за лозата срещаме и в речника на Н. Геров, съставен по събрани материали от втората половина на XIX век⁸. Преди филуксера засаждането ѝ се извършва по следния начин. Определената за целта пръчка се отрязва през пролетта с косер между двата си чепа. Оформените пръчици се поставят прави във вода - „*някой гьол*“. След месец те пускат жила. От февруари до април остават в тази вода и стават готови за засаждане. Това е най-елементарният начин за подготовка. В Мелнишкия район като стар лозарски център, е разпространено и т.нар. *рътене*. От лозината, предварително оставена на две пъпки, се отрязва горната част, долната остава за плод. Тези горни пръчки се зариват в земята диагонално на снопчета, като върхът на пръчките трябва да е надълбоко. Някъде потапят пръчките предварително в оборски тор. Така поставените пръчки се покриват с пясък. Запазват се пъпките на върха, а долната част става развита коренова система. След 10-15 дни те са готови за засаждане. Много внимателно се изваждат, за да не се повредят нежните коренчета. И днес твърдят, че с такъв материал се „*отстоява и на суша, и на влага*“.

Почвата за засаждане се подготвя предварително, „*стреми се*“, като се разравя на дълбочина две педи, с дикел или права лопата – лизгар. Бележат се черти с копач, на кръст се пуска въже и там, където се пресекат, се сади. Пробиват се дупки със специален инструмент – *садило* и в дупките се поставят пръчките с размер до 70 см. Всяка от тях се изважда над земята на две пъпки. Разстоянието между лозите преди

---

⁷ Неделчев, Н и др. цит.съч, с. 18, Атанасов, Я, цит. съч, с. 22, ДВ бр. 565/1935, бр. 199/1936, бр. 77/1941.

⁸ Геров, Н. Речник на българския език, ч.1, С.,1975, с. 125.

1912 година е 80 см, а между редовете – 1 м някои лозари твърдят, че и преди се е ползвало разстоянието 1,20 м.

След филоксерата се налага използването на т.нар. американски подложки, присадени като коренна част с Широка мелнишка лоза. Така оформен, коренът става устойчив на болестта. В първите години местните лозари закупуват вкоренени лози от разсадника в Свети Врач, по-късно започват сами да си произвеждат. Най-разпространен е начинът на присаждане на стара лоза към маточина – „израсло диво по самите лозя“. Подложката се прави с дължина 30 см и се „ашладисва с калемче от лозата на чеп“. Така приготвени, те се прибират на топло и тъмно в сандъци с мох /мъх, който поддържа влагата. Действието се извършва в затъмнени стаи с постоянна температура, която не бива да падне под 20°C. След 21 дена жилките се пускат, а там, където е пъпката, се появява калциране.

Подготовката на почвата за „американска подложка“ изисква предварително риголване на земята – дълбоко преобръщане на пръстта още през есента. За района това се свързва с т.н. *стремене*. През пролетта земята се заравнява и се засажда с права лопата и с копки, тъй като „американската подложка“ е по-къса. Има известно увеличение на разстоянието между лозите и редовете. Основно то е 1,20/1,20 м, но се прави и 1,30/1,30 м, до 1,50/1,50 м. Увеличава се там, където вече има телени конструкции. Засаждането се извършва през пролетта: „*може март, април- сухо да е*“, но до 1-ви май трябва да се приключи.

Нови лози се създават и чрез „*новал*“⁹. Пускат се пръчки от лозата майка хоризонтално през 40 см вада. Краят се оформя като нова лоза. Връзката с майката обезпечава добър приток на хранителни вещества, а хоризонталното пренасяне оформя добри корени. Прави се и подмладяване на лозите. Отстраняват се старите лози до земята, откъдето поникват нови, буйни филизи, от тях един или два задържат, почват да режат като ново лозе. Като налице е амбиция сред лозарите да опитат възстановяването на „*старата пръчка*“.

Стопанският календар в района е категорично установен и стриктно спазван. Продължава една стара традиция, която до голяма степен отговаря на описанието, дадено в календара на Хр. Г. Данов от 1870 година¹⁰. В него, на първо място, не само календарно, но и по значение, се поставя резитбата. „*Защото всеки знае, че кога едно лозе не се пореже, то удава няколко години назад и не дава плод*“. Чрез резитбата се придава определена форма, регулира се растежът и плодоносенето. Видът и характерът на резитбата влияят върху всички органи на лозата (листа, стъбло, коренова система). Тя определя, освен размера и качеството на реколтата, и дълголетие на лозовото растение. Резитбата е една от най-мъчителните и деликатни работи за лозаря. В Мелнишкия район традиционно се е извършвала чашовидна резитба, която е трудно изпълнима, и се прави от опитни лозари. Засадената пръчка е отрязана на чеп с две пъпки, от тях излизат два летораста. През пролетта на втората година, след засаждането, по-ниският летораст се реже на чеп с две пъпки, а другият се премахва. На третата година тези пъпки, развити в летораста, се режат на чепове с по две очи. От тях излизат четири летораста. На четвъртата година резитбата се повтаря върху тях. Образуват се бъдещите рамене на лозовото растение. Броят на раменете е различен. В Мелнишко се оформят 3 до 4, рядко 5 рамене или, както ги наричат още: *клона, чатала, чепове*. Броят на раменете се спазва строго, „*за да не се претовари гроздето*“. Всяко рамо може да завършва с по един, до два плодни чепа /пръчки.

Лозината само веднъж в живота си дава плод, само първата година, когато е порасла и е зелена. На края на годината тя се вдървява и крепи новите клончета. Затова

⁹ Пенева-Винце, Л, цит.съч., Традиционното лозарство, с. 67 и с.71.

¹⁰ Данов, Хр. Стопанският календар, П., 1870.

се реже. В Мелнишко е утвърден начинът на резитба на две очи и една сляпа пъпка. Стремежът е не само да се повиши добива на грозде, но да се подготви и за следващата година. Старите местни лозари постигат това с тънкостите на резитбата, с която, прави впечатление, са запознати много добре. Те определят правилото, че лозарят не трябва работи ден за ден, а да мисли за своята прехрана и след 15 години. Прието е да се зарязва през февруари, „*некъде около Трифон*“, но понякога това се върши и в края на януари. Много се внимава с времето, защото „*при резитба се разкриват известни рани*“ и се открива възможност студът да проникне и унищожи пъпките. Изчистват се всички пръчки, изкарани от средата на *гижата* /главината, за да има повече въздух. Премахват се и всички сухи части, до основи, за което се използва задната част на косера – *тили* /брадвичката.

Характерно за сорта Широка мелнишка лоза и условията, при които се отглежда е, че главината ѝ не се зарива през зимата, за разлика от други райони в страната. Това налага подчертано внимание към качеството на първото прекопаване за годината. То се извършва през март или началото на април, задължително с дикел. За съществуващата специализация в работата говори фактът, че следващите окопавания се наричат „*прашене*“ и се извършват със специализиран инструмент – *преграда*. Целта е да се унищожат бурените, като се запази влагата на почвата и да се реши въпросът с проветряването на корените. Затова и прашенето се разграничава от обикновеното окопаване. Внимава се то да не се прави по време на цъфтенето, за да „*не се изреси гроздето*“.

Следващите по важност операции са филизенето /*колтучене* и *къриенето*. Въпреки че на много места т.нар. зелена резитба не се прави, тук особено се е държало на това. Още щом покарат, веднага се изчистват излишните леторасты. Те са безплодни/*яловик*, но дори и да не са, те се премахват. Или, както казват старите хора, „*бралим да се извадат братчетата на пъпките*“. Тези пъпки и леторасты добрият стопанин трябва да унищожи. Смята се, че ако останат, те се развиват за сметка на гроздето. Тази дейност се развива в края на април – началото на май и не бива да съвпада с цъфтежа.

Когато „*дойдат лозите до пояса, върховете им се къришат, за да се върне силата назад към гроздето*“. Операцията е характерна само за лозарските райони, както и т.нар. „*вързване*“. То започва да се прави след цъфтенето на лозите през месец юни, за да не се чупят пръчките и да не се разстилат към земята, разпилявайки гроздето. В района казват: „*вързваме го, за да не бега*“. Използва се растението чикут, което расте край заблатени места. То има кухи, тъмнозелени листа. Остава се на сянка и става като канап. Връзва се само с „*женски чикут*“, защото „*като жените е по-държелив*“. Самата операция, за разлика от всички останали в лозарството, традиционно е приоритет на жените в семейството.

Лозарството след филксерата включва нова дейност – борбата с болестите чрез пръскане. Преди това сериозни заболявания по лозята не са познати. Някои лозари споделят, че и днес не изпитват нужда от пръскане. Други, отчитайки горчивия опит с от миналото, държат на неговото навременно извършване. Счита се, че днешните лозя са по-податливи на заболявания, като маната и *пепелницата* /*пепелянката*. Обясняват го с промяната в климата, с това че преди „*зимите са по-студени и унищожават болестите*“, но най-общо като причина се сочи настъпилото „*раздвижване по света*“. Навремето като достатъчно предпазно средство се е приемело „*прашенето*“, което проветрява и пречи на развитието на болестите. В по ново време се пръска с бордолезов разтвор от 4 л гасена вар, 2 кг син камък на 100 л вода. Прави се с гръбни пръскачки. Пръскането започва през май, след Гергьовден, и се повтаря най-малко три пъти през петнадесет дни. При *дърделива* /дъждовна година срещу рязката поява на *пепелницата* /брашнеста мана, се е използвал купроцин.

В Мелнишко се отнасят много внимателно към торенето. Общоприето е разбирането, че торът разрушава качеството на песъчливата почва. Предпочитан е оборски тор и пепел, приготвена от листа, пръчки, чепки и други остатъци. Те се оставят на куп, да изгният добре, да изчерпат влагата и водата си и да се превърнат в черна земя, която се поставя до корените на гижите, с предпазна цел срещу болестите.

Интензивността на работата по лозята е най-голяма до месец юли. Тук приемат, че щом гроздето се прошари, страшно няма, но дотогава се замръква по лозята. Гроздоберът в Мелнишкия край започва късно. Той е съзнателно отлаган, за да може *„всичката вода и зърното да стане на захар“*. Най-добрите лозари са правили облог кой ще го обере най-късно. Обикновено гроздоберът започва през октомври – по Петковден или Димитровден, но често се извършва и през ноември. Много са спомените за сняг по време на гроздобер, затова казват *„здро̀во грозде от сняг се не бо̀и“*. До гроздобера в лозето се влиза от единия край и много се държи да няма стъпки в него. По стара традиция гроздето се бере в кошници, кошове и се пренася в каци. Днес се използват пластмасови съдове. Пренася се веднага, за да започне направата на вино. В гроздобера участват всички – цялото семейство и помощници. Макар настроението да е празнично, вниманието е насочено към съществения процес по преработката във вино, който започва веднага.

В Мелнишкия район се прави строга разлика между традиционното лозарство и винарство и съвременното производство на вино. Така е не само защото възможностите са различни, но и поради оспорването на някои нови методи. Същевременно традиционното лозарство не може да не бъде повлияно от новите научно-технически достижения, но все пак налице е известен консерватизъм, неприемане и отстояване на многогодишния практически опит. Примерите са многобройни: на първо място, във връзка с употребата на телените конструкции. В миналото те са правени основно с дървени колове и два, три реда тел. Има спомени, че са използвани засадени акациев дървета в редове, които са превръщани в колове. Сега са заменени с циментови колове, с разстояние до 3,4 и 8 м между редовете за механизирана обработка. Счита се, че кютюкът превъзхожда в качествата си лозата на телена конструкция, преди всичко по отношение на захарността на полученото грозде. Възрастните лозари държат на близостта до земята на лозовите растения и констатират, че в местности, където случайно телените конструкции са по-ниски, захарността се повишава.

По отношение на добива от декар, мнението е единодушно, че количеството рязко нарушава качеството на гроздето. Тук отново добрите лозарите се стремят да се придържат към установената традиция, независимо че доходите са по-ниски. Зарязването също се изисква да става в традиционното време. Традиционното лозарство не се повлиява от премахването на зелената резитба /филизене, колтучене и внедреното зелено торене/сидерация. Установено е, че при механизирания борба с плевелите и болестите, захарността намалява.

За да се преодолее късното зреене на сорта Широка мелнишка лоза през 60-те години на XX век, научни сътрудници с ръководител ст. н. с. Яне Атанасов поставят началото на експериментална дейност. През 70-80 години на XX век са утвърдени хибридни винени сортове грозде, кръстоска на Широка мелнишка лоза със смесен прашец от сортовете Дюриф, Жюрасон и Валдигие. Трудното достигне на добро узряване насочва повечето от съвременните винари, към т.н. Ранна мелнишка лоза или Мелник 55. В каква степен традиционните методи могат, и влияят на промишленото лозарство, е въпрос на специализирани разработки, но трябва да се има предвид, че според старите хора, днес *„промишленото – нема̀т хубаво вино и благо грозде“*.

Традиционни лозарски инструменти

Инструментите, използвани при традиционната обработка на лозата, са може би най-старите, запазени до днес в цялата човешка история. На тях са посветени много проучвания и съществуват многобройни публикации¹¹. На първо място това е косерът – вековен символ на лозарството и на култивирането на лозата, който днес е заменен с лозарската ножица/*кондели*. Тя навлиза в района през 1925-1927 година чрез внос от Германия. Ножиците се оказват по-удобни за работа, но напоследък използването им започва да се преоценява. С косер се прави по-сполучлив отрез. С ножиците в повечето случаи се реже без наклон. Косерът реже косо, диагонално и на пръчката не се задържа вода, която може да навреди при някой ранен дъжд или късен мраз. Усеца се и липсата на чукчето/*мили*, в задната част на косера, с което могат веднага да се очукат сухите части на гижата.

По отношение на първото окопаване, дикелът остава всепризнат и незаменим инструмент. Двурогата мотика – дикел, се използва още от траките. Съвсем близки по форма и функционално значение са античният, средновековният и съвременният дикел. Видът, който е изобразен в Лондонското евангелие на Иван Александър, остава непроменен и до днес. Размерите, в които се среща, са 15-20 см и по-големи от 20-30 см.

Преградата, използвана в Мелнишко за второ и трето окопаване/*прашене* на лозята, е инструмент с изключителна функционалност. Металната част на тази мотика представлява правоъгълник с изрязан в горния край отвор, т.нар. „образ“, който създава лекота при работа и сполучливо разрохва земята. Сведения за съществуването на преграда има от XVII век, но като се има предвид възрастта на дикела и косера, може да се предположи и по-ранния ѝ произход.

Садилото е уред, който все още се използва. Изработва се по необходимост от всеки лозар. Представлява V-образна в горния си край пръчка, 80-90 см висока. С нея се пробиват дупки в пръстта, като се държи с двете ръце, натиска се с крак или коляно, в зависимост от дълбочината, която трябва да се достигне. Може да се приеме, че садилото е родствено на дървения кол с педал, използван в най-първичната тояжно-мотичната обработка на земята. Днес засаждането се извършва с традиционната права лопата.

При гроздобер гроздовете/*гроздаците* се събират в популярните кошници, кошове и се пренасят с дървени каци. Кациите са с форма на пресечен конус и височина 1,20 м събират до 50 кг грозде. С доказаната си функционалност лозарските инструменти, създадени в древността, продължават да служат и до днес, запазвайки формата и значението си за ръчния специфичен труд на лозаря.

Народни обичаи, свързани с лозата и лозарството

Мелнишкият район се отличава с по-силно изразена лозарска обредност, следствие от многовековния местен поминък. Празнуването е идентично с това в цялата страна, но тук се очертава система от календарни празници, за които връзката с лозата и гроздето е една от главните характеристики. На първо място, и календарно, и по значение, е празнуването на Трифон Зарезан. След зимния слънчев кръговрат това е първият празник, чиято обредност с инициален стопански характер се изпълнява сред

---

¹¹ Вакарелски, Хр. Стари земеделски сечива, ГНМ 6, 1932-1934, с. 427 и Народни земеделски термини у българите и тяхното значение, Б. ез., кн. 1, С. 1956, 32-41; Вакарелски, Хр. Етнография на България, С. 1977, с.119; Сб. Развитие на земеделието по българските земи, С. 1982, с. 90, с. 175, с. 268; Пенева-Винце, Л. Произход и вариантни форми на косерите и тяхното разпространение в България, Първи конгрес на БИД, 1970, с. 85 Чангова, Й, Земеделието в българските земи през средновековието, Сб. Развитие на земеделието, с. 20.

природата. Извършва се обредното зарязване на лозята, с което ритуално се открива лозарската стопанска година. В Мелнишко Трифоновден се празнува един ден. Рано сутринта мъжете отиват по лозята на групи (по-рядко сами). На лозето се зарязват три пръчки от три гизи/главини и се поливат поотделно с вино. Призовава се „Трифун“ по обичайния начин, на което, скрит, един от участниците отговаря: „Тук съм, тук съм, но от грозде не се виждам“. Понякога повикването е: „Трифуне, тука ли си, айде да имаме гроздаци“ или „Трифуне, ела да режем“. При ритуалното поливане с вино на корена на гижата се нарича: „Трифуне, да си ми пълно през годината“ или „Господ да помага и на мене, и на лозето“. Отрязаните пръчки се забиват в земята и се оставят на лозето с китка босилек. Впоследствие всички лозари се събират в определена местност. Носят задължително вино, ракия, както и празнична храна – свинско, наденица, телешка глава в шкембе. Някои са си приготвили специален съд за вино, във формата на кандилница. Често групите са съпровождани с музика. Следва веселие, хоро, обща трапеза. Навсякъде се отчита, че това е мъжки празник.

В най-популярния лозарски обред се търси очистителната роля на зарязването, въвеждането на порядък в пространството на лозето, в района той се подсилва с поръсването със светена вода/аязмо. Понякога това се извършва от мъжете резачи, но в повечето случаи е право на младите момичета, които ходят отделно от тях и ръсят лозята със светена вода и китка босилек на кръст. Държи се, ако това ще се прави от мъже, момите да вземат светената вода от църквата. Както в цялата страна, честването на св. Трифон включва не само ритуализирането на най-важния момент в подготовката на лозята за годината. Празничността е наситена с магическа обредност, поела битовото осмисляне „за плодородие, за здраве, за родитба.“

Следващите обредни действия във връзка с лозата са практикувани на Великден – Гергьовден. На Велики четвъртък, който тук наричат „Червен четвъртък“, жените сутрин рано, преди слънце, боядисват червените яйца, взети направо от „гнездицата“. „Първото слънце като ги види“ – първото се поставя на иконата. Това е яйцето, което притежава магическите свойства да пази от градушка. Следващото яйце, също боядисано задължително в червено, се вмъква, за да се изпече върху специалния „науклия хляб“, предназначен за великденска трапеза. Трапезата не се вдига три дни, накрая от „разломената погача“ се запазва яйцето, което на Гергьовден се носи на лозето, за да се закопае ритуално.

Обичаите и обредите на Гергьовден са свързани с възловия момент във вегетацията на растителността. В Мелнишко обредните практики са насочени към основния поминък – лозарството. Периодът е важен за развитието на лозата, която през май тя оформя своите плодове – ягоридата. Явно е желанието процесът да се подпомогне със заравянето на сакрален предмет. Това е великденското яйце, осмисляно в българската традиция като символ на жизненото начало на обновителните сили в природата, на прераждането и прорастването, на цикличността на прехода или изобщо като символ на плодородието. Великденското яйце, което се носи на лозето, ясно се разграничава от всички респонденти от великденското яйце, което остава на кандилото и предпазва от градушка. Много рядко за целта се използва яйцето от иконата, престоляло там от миналия Великден. Действието се извършва във всички селища на района – този път единствено от жени. На лозето отново се „пийва и хапва“, полива се и се закопава яйцето, като се изричат благословии: „Да се роди грозде“, „Как е червено яйце, така да е червено виното“, „Да бегат болестите“, „Гроздето да е хубаво, виното да е сладко“. Понякога заедно с него поставят запазените трохи и кости от Великденската трапеза. На някои места в лозето се слагат и зелени вейки от плодно дърво – орех, череша, слива, за берекет, с пожеланието: „Да е плодовита, родовита“, „Как ражда тая слива, така да роди това грозде“.

В целия обреден цикъл от празници, свързани с лозата и лозето, с изключение на Трифон Зарезан, прави впечатление основното участие на жени и млади момичета. Жените не участват активно в същинските лозарски дейности, за женска работа се счита единствено „*връзването на лозето*“. Като се има предвид общоприетото оприличаване на лозата с девойка и магическите практики, свързани с оплодителната сила на жената, може да се приеме, че така се реализира идеята за взаимно стимулиране на растителното и човешкото плодородие, допълващо традиционното мъжко участие на Трифоновден.

Времето, в което гроздето прошарва, се счита за гранично в лозарския труд. До този момент са най-усилените дейности по обработката на лозята. Казват, че „*когато гроздето прошари, няма страшно*“, но дотогава се замръква по лозята. От този момент гроздето се оставя „*само на себе си*“ и само от добрите природни условия зависи неговото пълноценно узряване. В този период /6-ти август/ се празнува Преображение Господне/*Сотировден* – денят, в който се извършва църковния обред със специалната молитва за първото грозде. Гроздето, което ще стане вино и кръвта Христова, се освещава като образ на Преображението. Безспорно обичая е свързан и с изискването за посвещаването на първия плод на Бога: „*Не закъснявай да Ми принасяш първите плодове*“, (Изм. 22:29). В Мелнишкия район за празника се извършва значителна предварителна подготовка, която включва отглеждането от всеки лозар на гроздеранозрейка. Тъй като гроздето на основния традиционен сорт Широка мелнишка лоза, едва започва да зрее, във всяко лозе има по няколко гизи „*леано грозде*“ - обикновено памид, понякога гъмза. За празника, рано сутрин, то се набира от жените, („*може и от мъже*“) и се носи в църквата. След ритуала, се раздава от гроздето и то се яде за първи път през годината. Както и в други райони на страната на това се държи много, счита се, че е „*гяволску, кога го ядеш по-рано*“. Актът на въздържанието от първия плод е древен и вероятната причина се обяснява с вярването, че първите плодове принадлежат на Бога или той действително се съдържа в тях.

Загрижеността към опазването на лозата и гроздето присъства и на Трифоновден, и в ритуала на Гергьовден, и в жертвоприношението на Сотировден. През следващите месеци лозето се превръща в пазено, затворено пространство, в което гроздето зрее. В него се влиза вече рядко и само от една страна, по него до гроздобера не трябва да има стъпки. Ритуализирането на лозарските дейности се продължава с гроздобера – кулминация на лозарския труд. Празнуването му в Мелнишкия район, както навсякъде в страната, се унифицира твърде рано. Акцентът в обреден комплекс е поставен на празнуването на Петковден (14-ти октомври), което тук съвпада с периода на фактическия гроздобер и предстоящата успешна направа на вино. Това е времето на най-големите общоселски курбани в района, с център Мелник – за по-близките села, както и в с. Г. Сушица, с. Любовище и с. Хотово. Преданието гласи, че в година на голям глад и мор, по замръзналата Мелнишка река дошла една кошута/елен. Хората я наобиколили, а тя паднала на колене и Господ посочил, че иска курбан. От тогава всяка година на Петковден се коли крава юница. В гр. Мелник се събират край църквата „Св. Йоан Кръстител“, всеки носи хляб и вино и плаща за яденето, като за месото се наддава. Със събраните пари се подготвя следващия курбан, така в него участва цялата общност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Населението на Мелнишкия район е предопределено да се занимава с лозарство и винарство от изключително подходящите природни дадености. То развива и съхранява много стари знания и умения. Същевременно отвореният характер на областта, развитието на търговията, многобройните контакти допринасят за тяхното развитие и усъвършенстване. Техниката за обработка на лозата в Мелнишкия лозаро-винарски район се предава преди всичко по наследство. Известните лозари днес са наследници на добри стопани от началото на XX век. При някои се откриват далечни роднински връзки, независимо, че живеят в различни селища от района. Налице е силна семейна традиция¹². Същевременно лозарството в района търпи непрекъснати промени и традиционното се заличава все повече заедно с употребата на самата Широка мелнишка лоза. Така расте и отговорността за съхранението на една вековна и уникална местна традиция, родила легендите за мелнишкото вино.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанасов, Я. Агробиологично и технологично проучване на лозарството в Пиринския край, хабил.труд, НПК по лозарство и винарство, гр. Септември, 1978.
2. Вакарелски, Хр. Етнография на България, С. 1977.
3. Вакарелски, Хр. Народни земеделски термини у българите и тяхното значение. Български език, кн.1, 32-41, С. 1956.
4. Вакарелски, Хр. Стари земеделски сечива. ГНМ 6, 1932-1934.
5. Геров, Н. Речник на българския език, ч.1, С. 1975
6. Данов, Хр. Стопанският календар. П., 1870.
7. ДВ бр. 565/1935, бр. 199/1936, бр.77/1941.
8. Енциклопедия виноградарство, Киш., 1987.
9. Катеров, К и Т.Начев, Възникване и развитие на лозарските райони в България, Лозарство и винарство 1990, 3, 4-8.
10. Мелник - градът в подножието на Славовата крепост, С.1989.
11. НАИМ гр. Благоевград, с. Горна Сушица, инв.№ 13.
12. Начев, Т. Лозарството в българските земи, Дисертация, Плевен, 1981.
13. Начович, Гр. Ръководство за правене на вино. Виена 1873.
14. Неделчев, Н., М.Кондарев, Ст. Радулчев, Лозарство и винопроизводство в България, С. 1967.
15. Пенева-Винце, Л, Традиционното лозарство и винарство в Петричко и Мелнишко, ИЕИМ, кн. 13, 1971, 69- 71.
16. Пенева-Винце, Л. Произход и вариантни форми на косерите и тяхното разпространение в България, Първи конгрес на БИД, 1970.
17. Радулов, Р., Д. Бабриков, Г. Георгиев, Ампелография с основи на винарството, С. 1992.
18. Рапорт от Ст. Гудев до г-на министъра на търговията и земеделието, С.1896.
19. Сборник Развитие на земеделието по българските земи, С. 1982.
20. Чангова, Й, Земеделието в българските земи през средновековието, Сб. Развитие на земеделието.

---

¹² НАИМ гр. Благоевград, с. Горна Сушица, инв. № 13.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

TRACKING THE PROCESSES OF MELANODIN FORMATION IN COFFEE

Snezhana Ivanova

University of food technologies – Plovdiv, Bulgaria

Abstract: Melanoidins are high molecular brown colored substances and products of sugar-amine reaction of Maillard. They are formed during roasting a green coffee beans under different thermal regimes of heat treatment. In the technological production of different types coffee beverages, the coffee powder is subjected to after-heat treatment. In these additional operations again become active processes of melanoidin formation and their changing their structures. This is changes of the Melanoidins have different effects on human health. It is therefore important to know their chemical structures and changes. Previous studies have shown that polysaccharides, proteins and chlorogenic acids are included in the formation of these melanoidins. However, the precise structures of coffee melanoidins and mechanisms involved in the formation are not yet clarified. This article systematize available information and provides an overview of research obtained so far on the structure of coffee melanoidins and mechanisms of their formation and potential health effects.

Keywords: Maillard reaction, melanoidin fraction, autoxidation, antioxidants, phenolic compounds, high molecular brown colored compounds

ПРОСЛЕДЯВАНЕ ПРОЦЕСИТЕ НА МЕЛАНОИДИНООБРАЗУВАНЕ В КАФЕ

Снежана Иванова

Университет по хранителни технологии - Пловдив, България

Резюме: Меланоидините са високомолекулярни кафяви вещества и продукти от реакцията на захар-амин на Maillard. Те се образуват по време на печене на зелено кафе на зърна при различни термични режими на топлинна обработка. При технологичното производство на различни видове кафе напитки кафеният прах се подлага на последваща обработка. При тези допълнителни операции отново се активират процесите на образуване на меланоидини и промяната на техните структури. Тези промени на меланоидините имат различни ефекти върху човешкото здраве. Затова е важно да се знаят техните химични структури и промени. Предишни проучвания показват, че във формирането на тези меланоидини са включени полизахариди, протеини и хлорогенни киселини. Въпреки това, точните структури на меланоидините от кафе и механизмите, участващи в образуването, все още не са изяснени. Тази статия систематизира наличната информация и дава общ преглед на досегашните научните изследвания за структурата на меланоидините от кафе, механизмите за тяхното образуване и потенциалните ефекти върху здравето.

Ключови думи: реакция на Maillard, меланоинова фракция, автоокисление, антиоксиданти, фенолни съединения, високомолекулни кафявооцветени съединения

ВЪВЕДЕНИЕ

Кафето е популярен продукт, който като напитка се използва за масова и ежедневна консумация сред населението в света. За това важен и актуален проблем е какви процеси протичат по време на обработката на кафените зърна и на самите напитки от тях. В проучването си установихме, че много изследователи работят в тази насока, но с много противоречиви резултати и мнения. В обзорната статия ще проследим едни от най-важните процеси, които протичат при обработката на кафеения продукт, а именно меланоидинообразуването.

По време на процесите на печене на кафеените зърна се образуват нелетливи, високомолекулни полимери с полидисперсна структура в резултат на реакцията на Maillard (Gniechwitz, D. Reichardt, N. Ralph, J., Blaut, M., Steinhart, H., 2008; Hofmann, T., Czerny, M.; Calligaris, S., 2001; Ledl, F., Schleicher, E., 1990). Те са азотсъдържащи продукти и са посочени като меланоидини, които съставляват до 25% от сухата маса на запарване (Gniechwitz, D *et al.*, 2008, Nunes, F.M. and Coimbra, M.A., 2007, Bekedam, E.K., Schols, H.A., Van Boekel, M.A.J.S. and Smit, G., 2006). Химичната структура на меланоидините е все още неизвестна. Под влиянието на топлинната обработка се образуват полимери с различна големина в резултат на участието на протеините, полизахаридите и хлорогенните киселини, които са доказани от изследователски екипи (Cämmerer, B.; Jalyschkov, V. and Kroh, L.W., 2002; Bekedam, E.K. *et al.*, 2007, Manzocco, L. *et al.*, 2001., Nunes, F.M. *et al.*, 2002, Bekedam, E.K. *et al.*, 2008).

Някои епидемиологични изследвания показват, че консумацията на кафе може да има положителен ефект върху няколко вида хронични заболявания като захарен диабет тип 2, заболяване на черния дроб и болест на Паркинсон (Higdon, J.V. and Frei, B., 2006). Едни от последните научни изследвания показват обратна връзка между

консумацията на кафе и риска от рак на дебелото черво (Yu, X.F., Bao, Z.J., Zou, J.A. and Dong, J., 2011). Предполагаемият защитен ефект на кафето се получава в зависимост от дозата, защото екипи от учени установяват, че рискът намалява с 6% с всяка чаша кафе (60 ml) стандартна доза на ден, достигайки 30% намален риск за хора, които пият до 5 чаши на ден (300 ml) (Galeone, C., Turati, F., La Vecchia, C., and Tavani, A., 2010). Очевидно други компоненти освен кофеина са отговорни, за да се обясни това явление. Като значително намаляване на риска от рак на ректума се съобщава също и за изследвания на безкофеиново кафе (Michels, K.B., Willett, W.C., Fuchs, C.S. and Giovannucci, E., 2005). Въпреки това в момента няма окончателно становище за възможно подобряване на здравето и предотвратяване на рака в резултат на редовна консумация на кафени напитки, които дават метаанализите и проспективните кохортни проучвания. Те показват само незначителното въздействие на консумацията на кафе върху честотата на заболяванията от рак на дебелото черво (Je, Y.J.; Liu, W. and Giovannucci, E., 2009; Arab, L., 2010). По научни изследвания в това отношение влияние оказват меланоидините, изолирани от кафе по специални методики (Giovannucci, E., 2009; Arab, L., 2010).

В някои изследвания се наблюдава, че меланоидините, изолирани от кафе, могат да инхибират ангиотензин-I-конвертиращия ензим (ACE), цинк – металопротеаза, участващ в регулирането на кръвното налягане (Rufian-Henares, J.A.; Morales, F.J. 2007). Матрицата металопротеази (MMPs) са друг клас цинк-съдържащи ендопептидази, които могат да се разграждат и премоделират извънклетъчни матрични компоненти и базална мембрана, като са включени в няколко физиологични процеса, включително ембрионалното развитие, растеж, зарастване на рани и други функции, изискващи реорганизация на тъканите (Brinckerhoff, C.E. 2002).

ПРОЦЕСИ НА МЕЛАНОИДИНООБРАЗУВАНЕ В КАФЕ

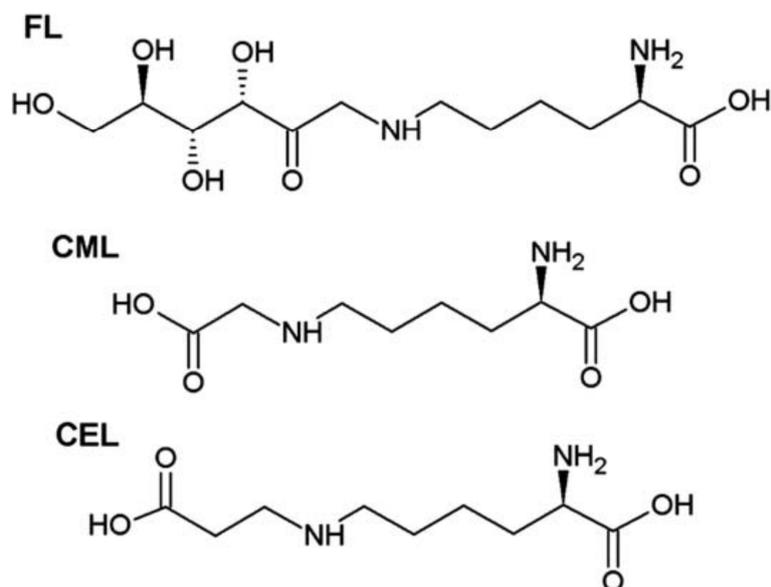
Меланоидинообразуването е сложен процес и неговото изследване е ограничено. Химичната структура на меланоидините е все още неизвестна и недоказана. Доказването на химичната структура на меланоидините от кафе е затруднена поради сложността и многообразието на техния състав и най - вече в трудността при изолирането им в чист вид.

Използвани са различни методи и подходи за изолиране на меланоидини от кафе, като са използвани методите на диализа.

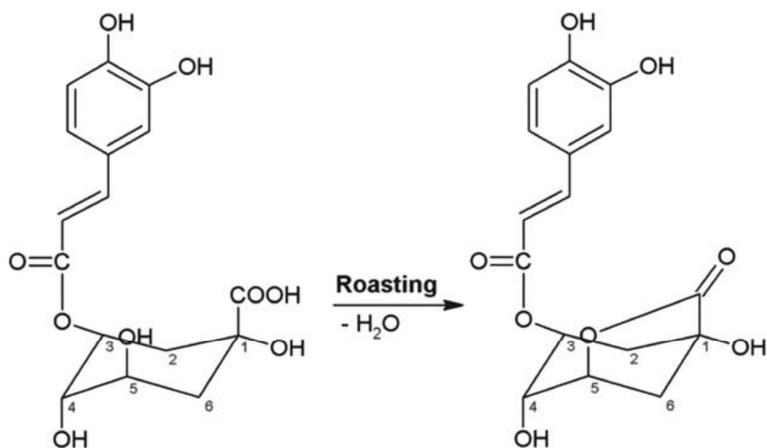
Меланоидините са краен продукт на Маяровата реакция (Martins S. I. F. S., W. M. F. Jongen and M. A. J. S. van Boekel, 2000; Rizzi, G. P., Food Rev. Int., 1997). Този неензимен процес на покафеняване включва поредица от различни реакции между редуциращи захари и компоненти със свободни аминогрупи, като се преминава през три различни етапа – първи, среден и краен продукт. Меланоидините основно се определят като азотсъдържащи високомолекулни, кафяво оцветени съединения (Nunes, F. and M. A. Coimbra, 2010; Wang, H.-Y. H. Qian and W.-R. Yao, 2011).

Реакционни продукти на Maillard, получени от лизин, включително N3-(фруктозил) лизин (FL, са разпознати като furosine след киселинна хидролиза, N3-(карбоксиметил) лизин (CML), и N3-(карбоксийетил) лизин (CEL) (Фиг. 1), са идентифицирани в HMWM и като меланоидинови фракции (Nunes, F. M. and M. A. Coimbra, 2007). Идентифицирането на тези съединения, макар и в много малки количества, предполага, че аминокиселините, модифицирани по време на печене на кафето, също са включени в меланоидиновите структури. Различни меланоидинови фракции, съдържащи хлорогенова киселина CGAS (или техни производни) са били изолирани от HMWM на екстракти от печено кафе Nunes, F. M. and M. A. Coimbra, 2007; Bekedam E. K., M. J. Loots, H. A. Schols, M. A. J. S. Van Boekel and G. Smit, J.,

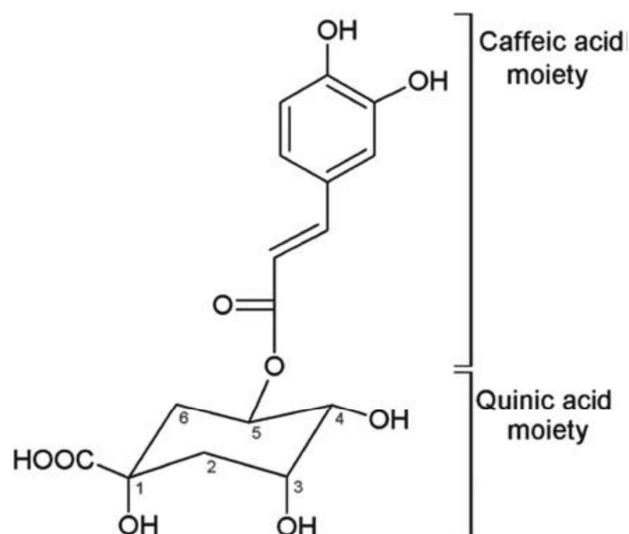
2008). Наличието на хлорогенова киселина CGAS в HMWM и меланоидинови фракции са установени въз основа на количествено определяне на фенолни съединения, чрез използването на Folin–Ciocalteu реагенти (Bekedam E. K., H. A. Schols, M. A. J. S. van Boekel and G. Smit, 2006; Bekedam E. K., M. P. F. C. De Laat, H. A. Schols, M. A. J. S. Van Boekel and G. Smit, 2007). Все пак това не е колориметричен анализ, специфичен за фенолни съединения, но е анализ за редуциране на компонентите.

Фиг. 1. Реакционни идентифицирани продукти на Maillard – меланоидинови структури в кафе: N3- (фруктозил) лизин N3- (карбоксиметил) лизин (CML), и N3- (карбоксиметил) лизин (CEL)

Фиг. 2. Формиране на 1,5 хининолактон от 3-О - кафеоилхинова киселина (3-CQA) по време на печене на кафе Formation of a 1,5-g-quinolactone from caffeoylquinic acid, както е предложено от (Farah et al., 2006)

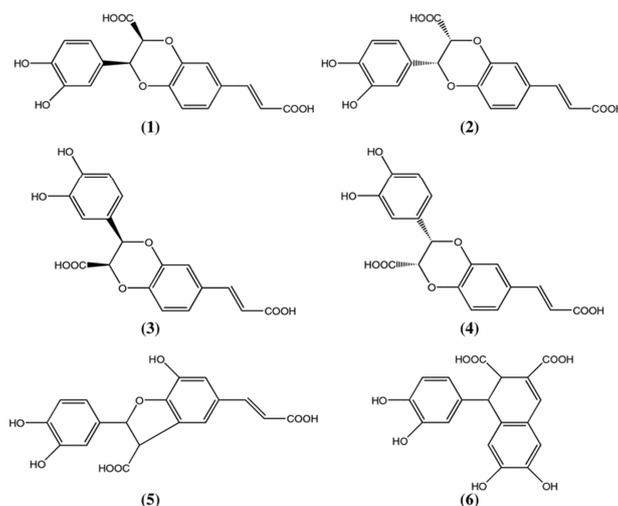

Фиг. 3. Структура на 5-О- кафеоилхинова киселина (5-CQA)

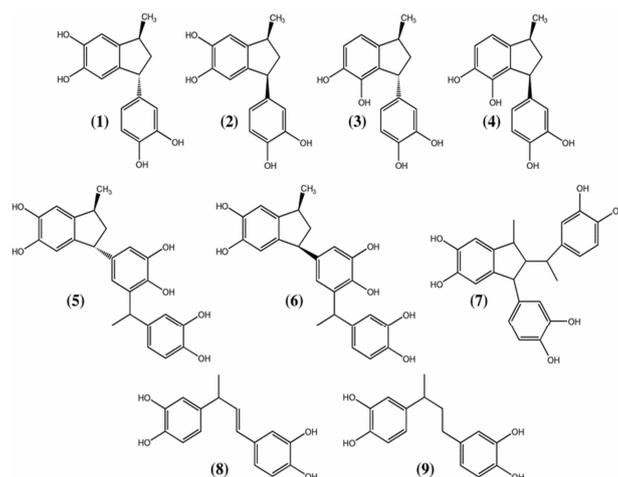
АНТИОКСИДАНТНА ДЕЙНОСТ

Nunes, F. M and Coimbra, A. Manuel (2010) изследват ролята на фенолните съединения в меланоидинообразуването при печене на кафе. Като с експерименти изясняват че взаимодействието между фенолните съединения и меланоидините може да бъде ковалентно и нековалентно. Чрез техните изследвания те доказват, че основните точки на свързване се извършва чрез протеинови фрагменти, включени в структурата на меланоидините образувани се по време на печене на кафе в присъствието на въглехидрати като арабинозата, което показва възможните места за свързване на хлорогеновите киселини и се включват по този начин в меланоидиновата структура. Те също изследват антиоксидантната активност на меланоидините образувани при печенето на кафе (Nunes, F. M and Coimbra, A. Manuel 2010).

Експериментите за автоокисление на кафеената киселина са извършени в анион фенолатни разтвори, като са идентифицирани съединения, показани на (Фиг. 4) и (Фиг. 5).

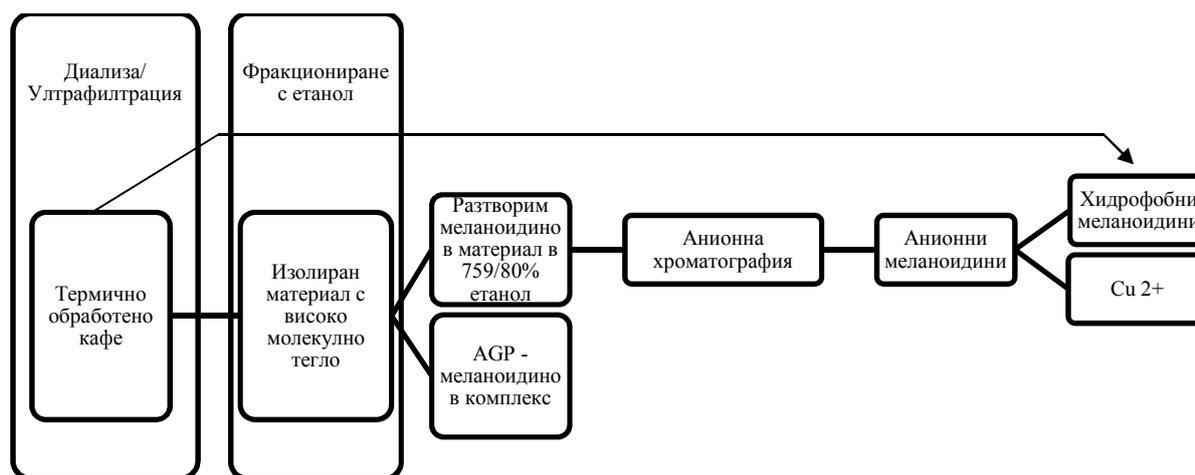
Фиг. 4. Антиоксидантни продукти на кафеената киселина(1); кофеин А (2); кофеин В (3); кофеин С (4), кофеин D (5); кофеин E (6). (Cilliers and Singleton 1989, 1991)

Фиг. 5. Кондензационни продукти от термичната обработка на кафеена киселина
 1 *trans*-5,6-Dihydroxy-1-methyl-3-(3',4'- dihydroxyphenyl) indane; 2 *cis*-5,6-Dihydroxy-1-methyl-3-(3',4'-dihydroxyphenyl) indane; 3 *trans*-4,5-Dihydroxy-1-methyl-3-(3',4'-dihydroxyphenyl) indane; 4 *cis*-4,5-Dihydroxy-1-methyl-3-(3',4'-dihydroxyphenyl) indane; 5 *trans*-5,6-Dihydroxy-1-methyl-3-[3',4'-dihydroxy-5'-(1-(3'',4''-dihydroxyphenyl)-1-ethyl)phenyl] indane; 6 *cis*-5,6-Dihydroxy-1-methyl-3-[3',4'-dihydroxy-5'-(1-(3'',4''-dihydroxyphenyl)-1-ethyl)phenyl] indane; 7 5,6-Dihydroxy-1-methyl-2-[1-(3',4'-dihydroxyphenyl)-1-ethyl]-3-(3'',4''-dihydroxyphenyl) indane; 8 *trans*-1,3-Bis(3',4'-dihydroxyphenyl)-1-butene; 9 1,3-Bis(3',4'-dihydroxyphenyl) butane (Rizzi and Boekley 1992; Stadler et al. 1996; Frank et al. 2007)

Изследванията показват, че меланоидините имат структурно разнообразие и съдържат термично трансформирани полизахариди, протеини и фенолни съединения. Различни меланоидинови фракции са били получени чрез прилагане на техники за хроматографско разделяне или в специфични процедури за изолиране. Въпреки че използваните методи за изолиране на меланоидини са аналитични методи, използвани за тяхното пречистване не са идентични, но научната основа за прилагането им е една и съща показана на (Фиг. 6). Меланоидините са изолирани, като се използва тяхното високо молекулно тегло, и пречистването на различните меланоидинови популации се извършва с помощта на различни физикохимични свойства като разтворимост, заряд, метална способност, и хидрофобност. Меланоидините, образувани в термично обработено кафе, са с високо молекулно тегло (HMWM) и са изолирани чрез диализа, използвайки мембрани с определено молекулно тегло (Gniechwitz and col., 2008a). (Нунес и Коимбра, 2007), изолират меланоидините чрез диализа и след това филтруване с помощта на влакно с определено молекулно тегло (Bekedam и др. 2006), чрез диализа и филтрация, последвано от диализа (Bekedam и др. 2006), и чрез поетапно допирателна поточна ултрафилтрация, използвайки конкретно молекулно тегло (Gniechwitz и др., 2008b).

Диафилтрацията и диализата са процедури, които не позволяват възстановяването на същото количество изолиран материал (Bekedam and col. 2006). В действителност, по-голямо количество материал се извлича чрез диализа от диафилтруване, въпреки по-високо молекулно тегло от диализни мембрани. Тези различия са били приписани на различен химичен състав на мембраните и принципите на разделяне (Bekedam and col. 2006).

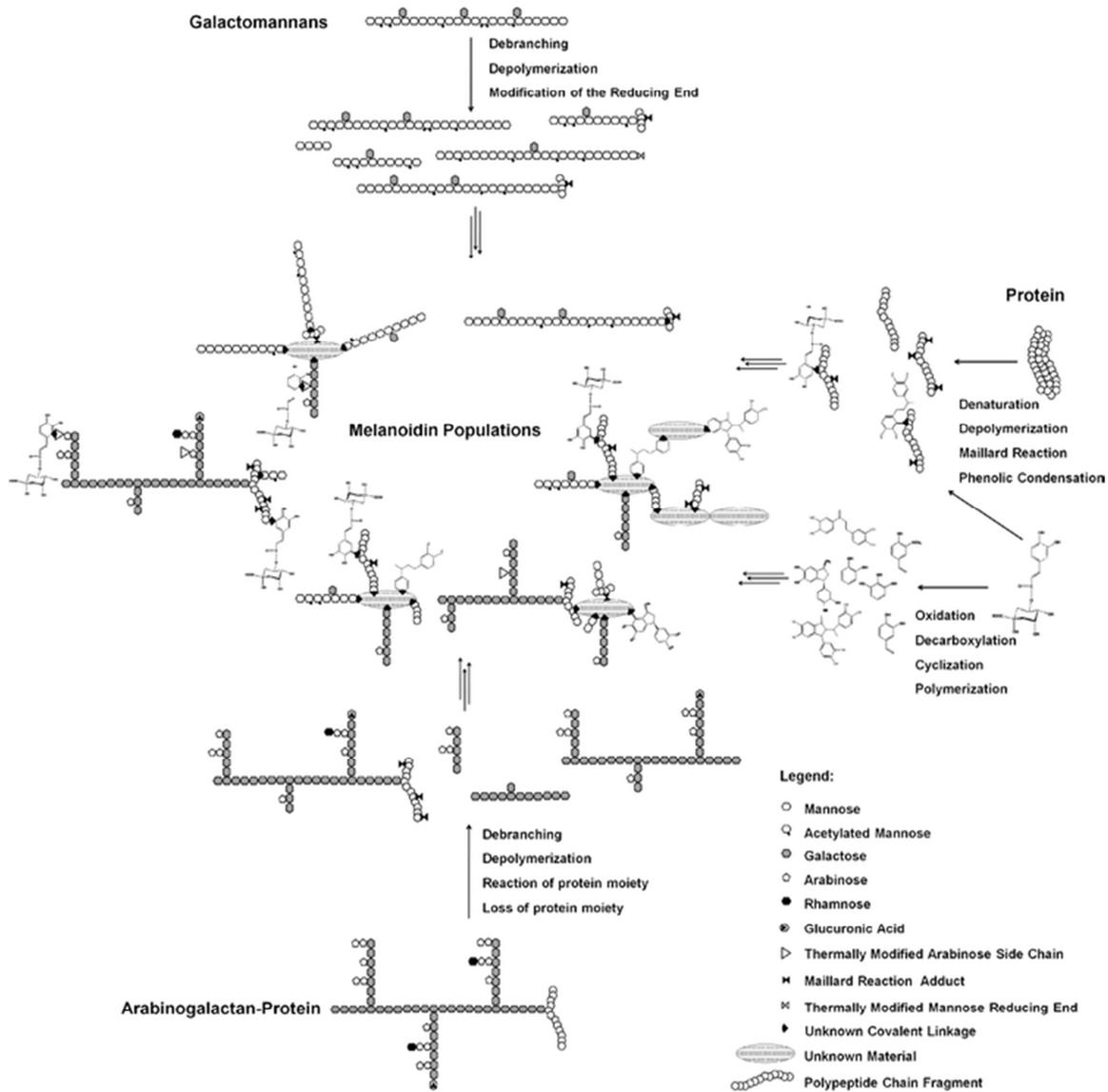
Фиг. 6. Схема за пречистване на меланоидини, изолирани от термично обработено кафе

Фиг. 7 схематично показва механизма за реакцията, като се използват настоящите познания и хипотезите, на химическите реакции, настъпили в суровото зелено кафе и по време на термичната обработка на печено кафе при различни термични режими. Отбелязани са начините на преобразуване на различните химични компоненти, които се включват в меланоидиновите структури, както и структурните детайли на меланоидините, и са обсъдени в рамките на настоящото преразглеждане.

За яснота структурите на различни съставни части (полизахариди, протеинов материал и фенолни съединения) не са изготвени в подробности, а основно са дадени за всяка група известни меланоидини. Въпреки че са постигнати значителни подобрения за познанията на структурите и механизмите на образуване на меланоидините, в последните години много подробности все още липсват. Един от въпросите, който остава да се отговори, е това, какви са видовете връзки между трите основни известни съставки на меланоидините, изолирани от термично обработено кафе: полизахариди, протеини и фенолни съединения. В допълнение подробните структури на фенолните остатъци, присъстващи в този вид меланоидини все още остават неизвестни. Другият въпрос, на който трябва да се отговори, е естеството на изолирания материал, който може да допринесе до 90% до съдържанието на меланоидините с определено високо молекулно тегло. Тази област на изследвания е с нарастващ интерес, затова се очаква, че на тези въпроси скоро ще бъде отговорено.

Въпреки това меланоидините, образуващи се при печенето на кафето, също съдържат ковалентно свързани фенолни съединения. Това твърдение се основава на опити с фракции, които са били предварително предоставени на високоефективна течна хроматография с обратна фаза, за да се провери отсъствието на не-ковалентно свързана хлорогенна киселина. Тези фракции, когато се получават чрез алкален синтез (Нунес и Коимбра 2007 метод, с който се освобождават фенолните структури (Newhall and Ting 1967; Batistic and Mayaudon 1970), са освободени редица прости феноли. Други фенолни съединения като фенол, 2-хидроксибензоена киселина, 4-хидроксифенилоцетна киселина и 4-hydroxyphenylпропаоic киселина са открити в много малки количества. Тези мономерни фенолни съединения, освободени от алкален синтез, са отчетени като 2.6-3.2.0 % от меланоидините съдържащи се в печено кафе. Интересното е, че тези съединения са подобни на тези, докладвани за алкално сливане на фракции меланоидини, получени чрез утаяване с цинк (Такенака и др. 2005 г.). Алкалното осапунване, дори при 100° C, не освобождава измерими количества кафеена

и ферулова киселини. Тези фенолни съединения следва да се каже, че са ковалентно свързани към меланоидините в кондензирани конструкции.

Фиг. 7. Реакционна схема на образуване кафе меланоидин

Наличието на фенолни съединения и реакционни продукти Maillard оказват положителни физиологични ефекти върху човешкия организъм от консумацията на кафе и са обяснени с антиоксидантните им свойства (Borghetti, Висконти, Mennella, Anese, & Fogliano, 2002; Daglia, Papetti, Gregotti, Bertè, & Gazzani, 2000; Delgado-Andrade, Rufián-Enarres, и Моралес, 2005). Научните проучвания в тази област са установили, че при среден прием на кафе (5 чаши еспreso на ден), кафето е в състояние да увеличи значително плазмената концентрация на глутатиона (Espozito and col., 2003). Приносът на потреблението на кафе с цялостния прием на антиоксиданти може да достигне до 70% в западните диети (Torres & Farah, 2010), но също така представлява значителна част от дневния прием на фибри (Díaz-Rubio & Sawra-Calixto, 2007).

ЛИТЕРАТУРА

1. Bekedam, E.K.; Schols, H.A.; Van Boekel, M.A.J.S. Smit, G. (2008). Incorporation of chlorogenic acids in coffee brew melanoidins. *J. Agric. Food Chem.* 2008, 56, 2055-2063. 23 Bekedam E. K., M. P. F. C. De Laat, H. A. Schols, M. A. J. S. Van Boekel and G. Smit, (2007). *J. Agric. Food Chem.*, 55, 761–768.
2. Bekedam E. K., H. A. Schols, M. A. J. S. van Boekel and G. Smit, (2006)., *J. Agric. Food Chem.*, 54, 7658–7666.
3. Borrelli, R.C., Esposito, F., Napolitano, A., Ritieni, A., & Fogliano, V. (2004). Characterization of a New potential functional ingredient: Coffee silverskin. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 52, 1338–1343.
4. Borrelli, R.C., Visconti, A., Mennella, C., Anese, M., & Fogliano, V. (2002). Chemical characterization and antioxidant properties of coffee melanoidins. *Journal of Agriculture and Food Chemistry*, 50, 6527–6533.
5. Bartell, C., M. Mesías, F.J. Morales. (2015). Investigation on the extractability of melanoidins in portioned espresso coffee. C. Bartel, M. Mesías, F.J. Morales / *Food Research International* 67 (2015) 356–365
6. Brinckerhoff, C.E.; Matrisian, L.M.(2002). Matrix metalloproteinases: a tail of a frog that became a prince. *Nature Rev Mol Cell Biol* 2002, 3, 207-214.
7. Cilliers JL, Singleton VL (1989) Nonenzymic autoxidative phenolic browning reactions in a caffeic acid model system. *J Agric Food Chem* 37:890–896
8. Cilliers JL, Singleton VL (1991) Characterization of the products of nonenzymic autoxidative phenolic reactions in a caffeic acid model system. *J Agric Food Chem* 39:1298–1303
9. Daglia, M., Papetti, A., Gregotti, C., Bertè, F., & Gazzani, G. (2000). In vitro antioxidant and ex vivo protective activities of green and roasted coffee. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 48, 1449–1454.
10. Delgado-Andrade, C., & Morales, F.J. (2005). Unraveling the contribution of melanoidins to the antioxidant activity of coffee brews. *Journal of Agricultural and Food Chemistry*, 53, 1403–1407.
11. Galeone, C.; Turati, F.; La Vecchia, C.; Tavani, A. (2010). Coffee consumption and risk of colorectal cancer: a meta-analysis of case-control studies. *Cancer Causes & Control*, 21, 1949-1959.
12. Je, Y.J.; Liu, W.; Giovannucci, E. (2009). Coffee consumption and risk of colorectal cancer: A systematic review and meta-analysis of prospective cohort studies. *International Journal of Cancer*, 124, 1662-1668.
13. Higdon, J.V.; Frei, B. Coffee and health: A review of recent human research. *Crit. (2006) Rev., Food Sci. Nutr.*, 46, 101-123.
14. Esposito, F., Verde, V., Alezio, A., Ritieni, A., Manzocco, L.; Calligaris, S.; Mastrocola, D.; Nicoli, M.C.; Lerici, C.R. (2001). Review of non enzymatic browning and antioxidant capacity in processed foods. *Trends Food Sci. Technol.*, 1, 340-Morisco, F., Caporaso, N., et al. (2003). Coffee consumption increases plasma glutathione and not homocysteine in healthy volunteers. *Alimentary Pharmacology and Therapeutics*, 17, 595–601.
15. Farah, A. (2012). Coffee Constituents. In Y.F. Chu (Ed.), *Coffee. Emerging health effects and disease prevention* (pp. 21–58). Iowa, USA: John Wiley & Sons and Institute of Food Technologists
16. Je, Y.J.; Liu, W.; Giovannucci, E. (2009). Coffee consumption and risk of colorectal cancer: A systematic review and meta-analysis of prospective cohort studies. *International Journal of Cancer*, 124, 1662-1668.

17. Leticia Missagia DeMarco, Sarah Fischer, and Thomas Henle, (2011). High Molecular Weight Coffee Melanoidins are Inhibitors for Matrix Metalloproteases . J. Agric. Food Chem., Just Accepted Manuscript.
18. Martins S. I. F. S., W. M. F. Jongen and M. A. J. S. van Boekel, (2000). Trends Food Sci. Technol., 11, 364–373.
19. Morales, F.J. (2005). Assessing the antioxidant activity of melanoidins from coffee brews by different antioxidant methods. Journal of Agricultural and Food Chemistry, 53, 7832–7836.
20. Morales, F.J., Somoza, V., & Fogliano, V. (2012). Physiological relevance of dietary melanoidins. Amino Acids, 42, 1097–1109.
21. Moreira, A.S.P., Nunes, F.M., Domingues, M.R., & Coimbra, M.A. (2012). Coffee melanoidins: structures, mechanisms of formation and potential health impacts. Food & Function, 3, 903–915.
22. Michels, K.B.; Willett, W.C.; Fuchs, C.S.; Giovannucci, E. (2005). Coffee, tea, and caffeine consumption and incidence of colon and rectal cancer. J. Natl. Cancer Inst., 97, 282-292.
23. Nunes, F.M., & Coimbra, M.A. (2007). Melanoidins from coffee infusions. Fractionation, chemical characterization, and effect of the degree of roast. Journal of Agricultural and Food Chemistry, 55, 3967–3977.
24. Nunes, F.M.; Coimbra, M.A. (2002) Chemical characterization of the high-molecular-weight material extracted with hot water from green and roasted robusta coffees as affected by the degree of roast. J. Agric. Food Chem., 50, 7046-7052.
25. Nunes, F.M., Cruz, A.C.S., & Coimbra, M.A. (2012). Insight into the mechanism of coffee melanoidin formation using modified “in bean” models. Journal of Agricultural and Food Chemistry, 60, 8710–8719.
26. Nunes M. Fernando, M.A. Coimbra, (2010). Role of hydroxycinnamates in coffee melanoidin formation. Phytochemistry Reviews, Volume 9, 171 -185.
27. Rizzi GP, Boekley LJ (1992) Observation of ether linked phenolic products during thermal degradation of ferulic acid in the presence of alcohols. J Agric Food Chem 40:1666–1670.
28. Rufian-Henares, J.A.; Morales, F.J. Angiotensin-I converting enzyme inhibitory activity of coffee melanoidins. (2007). J. Agric. Food Chem. 2007, 55, 1480-1485.

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Списание за наука

„Ново знание“

ISSN 2367-4598 (Online)

Академично издателство „Талант“

Висше училище по агробизнес и развитие на
регионите - Пловдив

New Knowledge

Journal of Science

ISSN 2367-4598 (Online)

Academic Publishing House „Talent“

University of Agribusiness and Rural Development -
Bulgaria

<http://science.uard.bg>

POPULATION DYNAMICS AND DENSITY OF *M. PERSICAE* AND ITS BENEFICIAL INSECTS ON TOBACCO CROP

Tanya Vaneva-Gancheva

Tobacco and tobacco products institute – Plovdiv, Bulgaria

Abstract: Population dynamics and density of *M. persicae* on tobacco crop and its beneficial insects were investigated during 2014-2016 in Tobacco and Tobacco Products Institute, Plovdiv. The emergence and spread of the pest on tobacco crop are similar during the years. The highest pest population is of the first-second decade of July. The density of attacks is different between years. The green color morph is often most common in the begging of the season. The pink color morph dominates in the summer. Beneficial insects include predators of the Miridae, Cecidomyiidae, Syrphidae and parasitoids of the family Aphidiidae. The beneficial insects increase their density along with increasing aphid density.

Keywords: leaf aphids, *M. persicae*, tobacco, population density, color morph, beneficial insects

ПОПУЛАЦИОННА ДИНАМИКА И ПЛЪТНОСТ НА ЛИСТНИ ВЪШКИ *M. PERSICAE* И ЕНТОМОФАГИТЕ ИМ В ТЮТЮНЕВ ПОСЕВ

Таня Ванева-Ганчева

Институт по тютюна и тютюневите изделия – Пловдив, България

Резюме: С цел да се проследи популационната динамика и плътността на листни въшки (*M. persicae*) по тютюна и техните ентомофаги през 2014-2016 г в опитните площи на ИТТИ гр. Пловдив е проведен мониторинг. В динамика появата и разпространението на листните въшки в тютюневия посев през годините на проучване са сходни. Най-висока е плътността през първата-втората десетдневка на юли. Различия се наблюдават в плътността на нападение в посева през отделните години. В началото на вегетацията по тютюневите растения преобладават зелено оцветени листни въшки. Розовата форма доминира през летния период. Полезната ентомофауна обитаваща колониите на листните въшки е представена от афидофаги от сем. Miridae, Cecidomyiidae и Syrphidae и паразитоиди от сем Aphidiidae. Плътността на афидофагите и паразитоидите се увеличава успоредно с плътността на жертвата.

Ключови думи: листни въшки; *M. persicae*; тютюн; популационна плътност; цветови форми; полезна ентомофауна

ВЪВЕДЕНИЕ

Значимостта на листните въшки като неприятел по тютюна се определя както от преките повреди, които нанасят при хранене, така и от способността им да пренасят вирусни болести, което допълнително увеличава вредноността им. От семейството на листните въшки основен вид, нападащ тютюна у нас, е прасковената листна въшка *Myzus persicae* Sulz. (Григоров, 1980). *M. persicae* е широк полифаг в световен мащаб. Глобалната значимост на неприятеля го прави един от най-проучваните видове, а притежанието на изменчиви биологични, морфологични и фенотипни характеристики е предизвикателство и трудност за таксономите.

Популацията на *M. Persicae*, адаптирана по тютюна, е обект на дългогодишни световни проучвания. Тя придобива значение на неприятел по тютюна в САЩ през 40-те години на миналия век, когато зелено оцветената форма е преобладаваща. През 80-те години едновременно се наблюдават промени в популацията на листните въшки нападащи тютюна – доминация на червено оцветени форми и поява на инсектицидна устойчивост (Blackman, 1987; Mcpherson, 1989). През 1987 г., базирайки се на морфометричен анализ, Blackman отделя адаптираната по тютюна форма на *M. persicae*, като нов вид *M. nicotiana*. Други аргументи, на които изследователят се позовава, са тясната хранителна адаптация по тютюна и перманентно анологичен жизнен цикъл. След официалното отделяне на *M. nicotiana* от *M. persicae*, таксономичният статус на първата е спорен. Следват редица проучвания, фокусирани върху прилики и различия между близките видове. Прилагайки молекулярни и биохимични методи, Margaritopoulos *et al.* (1998) и Clements *et al.* (2000) не установяват различия, достатъчни за разделяне на двата вида. По-късно проведени изследвания назовават тютюн адаптираната форма *M. persicae nicotiana* (Eastop and Blackman, 2005; Olivares-Donoso *et al.*, 2007).

Цел на настоящото проучване е провеждане на мониторинг върху поява, популационна динамика, плътност на отделните цветови форми листни въшки по тютюна и на полезната ентомофауна.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ

Изследването е проведено през 2014-2016 г. в посев ориенталски тютюн – 5 дка, отглеждан в опитните площи на Институт по тютюна и тютюневите изделия, гр. Пловдив. Появата на крилати форми – разселителки в тютюневия посев, е регистрирана чрез жълти лепливи табла. Залагани са 2 бр. табла, разположени по периферията на посева. В първите седмици след разсаждане за определяне на популационната структурата на листните въшки е приложен 100 листният метод. Разпространението на листните въшки в посева е проследено в динамика чрез маршрутни фитосанитарни обследвания, визуално наблюдение и директно отчитане през 7 дни върху 100 бр. растения, намиращи се по диагоналите на площта. Преобладаващата цветова форма на листните въшки в колонииите на наднатите растения е констатирана при достигане на максимална заселеност на листните въшки в посева. Плътност на листните въшки в колонията е отчетена чрез преброяване на всички листни въшки в нея. Успоредно са извършвани наблюдения за видовия състав и плътност на полезната ентомофауна в колонииите.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Миграцията на листните въшки по тютюна започва веднага след разсаждане. Първите крилати форми – разселителки по лепливите табла, са установени до ден след разсаждането на тютюневите растения. С напредване на вегетацията броят на уловените в уловките крилати въшки непрекъснато се увеличава: 75 бр., 128 бр. и 189 бр. съответно една, две и три седмици след разсаждане.

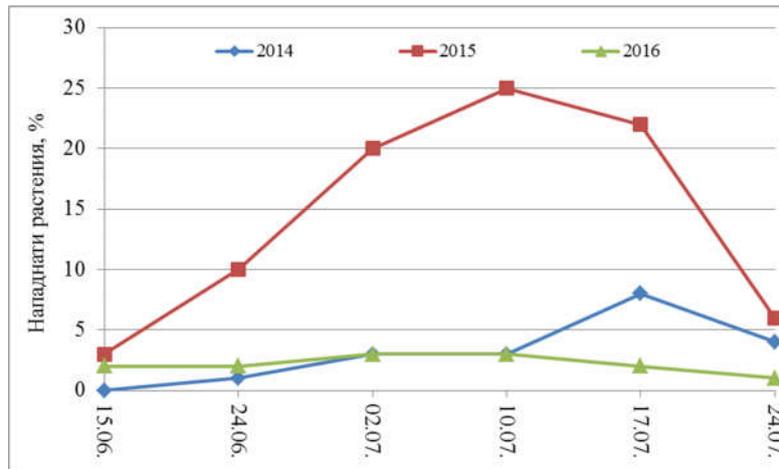
В началните периоди на вегетацията по младите тютюневи растения преобладават възрастни форми на листните въшки (Табл. 1). От тях доминират крилатите форми до 88,0%. С напредване на вегетацията в популационната структура процентното съотношение между отделните форми на възрастното се променя. Крилатите форми намаляват чувствително, а безкрилите се увеличават. Увеличава се и делът на ларвите. Зелената цветова форма е по-силно представена, особено през втората година на проучването.

Таблица 1. Популационна структура на листните въшки по тютюна в началото на вегетацията през 2014-2015 г.

Table 1. Aphid population structure in the beginning of the vegetation during 2014-2015

Дни след разсаждане Days after transplanting	Възрастни, % Adult, %			Ларви, % Larvae, %		
				Цветова форма Color morph		
2014 г.	Общо Total	Крилати Alate	Безкрили Apterous	Общо Total	Зелена Green	Розова Pink
14 ден	73,0	88,0	12,0	27,0	52,0	48,0
21 ден	50,0	70,0	30,0	50,0	51,0	49,0
2015 г.						
14 ден	60,8	83,5	16,5	39,2	63,6	36,4
21 ден	56,6	78,5	21,5	43,4	66,7	33,3

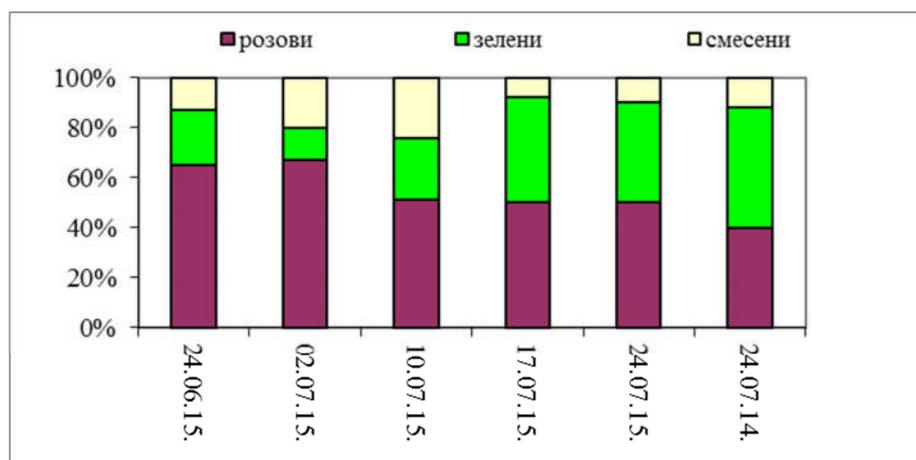
Първоначално крилатите разселителки извършват разузнавателни полети и избират подходящи растения за заселване. До образуване на колонии въшките се хранят активно. В динамика разпространението на неприятеля в тютюневия посев през годините на проучването е сходно (Фиг. 1). Първите растения с колонии от листни въшки се регистрират най-рано през втората десетдневка на юни, броят им се увеличава в края на юни и началото на юли. Най-голям брой нападнати растения има през първата-втората десетдневка на юли. Различия се наблюдават в плътността на нападение в посева, през отделните години. Най-висока е плътността на неприятеля през 2015 г., когато нападнатите растения са 25%. През 2016 г. плътността на нападение в посева е най-ниска, поради което резултатите от изследването са ограничени.

Фиг. 1. Динамика на разпространение на листни въшки в ориенталски тютюнев посев през 2014-2016 г.

Fig. 1. Tobacco aphid dynamics and density on tobacco crop during 2014-2016

По тютюневите растения се формират самостоятелни колонии на розова и зелена цвetoва форма, както и смесени. Регистрирано е изместване на една цвetoва форма с друга през периода на вегетацията. Базирайки се на резултатите представени в Табл. 1, можем да очакваме по-голям брой растения, заселени с колонии от зелени форми листни въшки, т.к. те са преобладаващи по тютюневите листа в ранните периоди от вегетацията. Директните наблюдения показват, че първите колонии от листни въшки по тютюневите растения в посева са представени от розови и от смесени цвetoви форми (Фиг. 2). Розовата форма колонизира по-бързо в сравнение със зелената. През летния период в посева по тютюневите растения преобладават колониите от розово оцветени форми на листни въшки. В края на юли зелената форма увеличава присъствието си. Подобно изместване на една цвetoва форма от друга е докладвано при памуковата листна въшка по памук и краставица (Рашев и кол., 2011; Янкова и Маркова, 2015). Фактори на средата като хранителен гостоприемник и температура се посочват като моделиращи морфологичните прояви на листните въшки (Mcpherson, 1989; Margaritopoulos et al. 2000; Рашев и кол., 2011; Янкова и Маркова, 2015).

Фиг. 2. Динамика на разпространение на цетовите форми на листните въшки в ориенталски тютюнев посев през 2014-2015 г.

Fig. 2. Color morph spread dynamics of the tobacco aphid during 2014-2015

Плътноста на листните въшки в колонията достига максимум през втората десетдневка на юли. В динамика ходът на изменение е аналогичен на разпространението на вида в посева. Броят на листните въшки в колонии на розовата и зелената форма е близък. По-голяма плътност на розовата форма се наблюдава при достигане на максимална плътност в посева. В смесените колонии съотношението на индивидите от двете цетови форми е приблизително равностойно. Лек превес на червената форма се достига отново при максимална плътност.

Таблица 2. Средна плътност на листни въшки в колонията

Table 2. Mean density of the tobacco aphids in the colony

Дата Date	Средна плътност в колония, брой Mean density in the colony, number			
	Цветова форма Color morph		Смесена Mixed	
	Розова Pink	Зелена Green	Зелена Green	Розова Pink
24.07.14.	33.5	34.6	22.0	18.0
24.06.15	61.2	52.0	70.0	51.6
02.07.15	117.1	92.0	92.5	96.0
10.07.15	140.1	174.5	125.3	101.2
17.07.15	1380	748.3	146.7	183.3

Полезната ентомофауна, обитаваща колонии на листните въшки по тютюневите растения, е представена от хищни и паразитни видове. Комплексът от афидофаги включва видове на сем. Miridae - *Macrolophus costalis*, сем. Cecidomyiidae - *Aphidoletes aphidimyza* и от сем Syrphidae. Паразитоидите са представители на сем Aphidiidae род Praon, Diaretiella и Aphidius (Табл. 3).

Таблица 3. Състав и численост на полезната ентомофауна в колония на листни въшки
Table 3. Beneficial insect species and their numbers in the tobacco aphid colony

Дата Date	<i>M. persicae</i>	Афидофаги, брой Predators, number			Паразитоиди, брой Parasitoids, number
		<i>A. aphidimyza</i>	Syrphidae	<i>M. costalis</i>	Aphidiidae
24.07.14	279.5	15.4	1.0	1.5	30.1
02.07.15	227.5	2.7	-	2.8	9.1
10.07.15	373.5	9.8	1.5	4.3	22.8
17.07.15	861.5	28.7	3.5	7.8	29.0

Плътноста на афидофагите и паразитоидите се увеличава успоредно с плътността на жертвата. Представител на хищните насекоми в най-голяма плътност в колониите на листните въшки е *A. aphidimyza*. Ларвите на сирфидните мухи и на тютюневата дървеница са представени в значително по-ниска е плътност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В динамика появата и разпространението на листните въшки в тютюневия посев през годините на проучването са сходни. Най-висока е плътността през първата-втората десетдневка на юли. Различия се наблюдават в плътността на нападение в посева през отделните години. Регистрирано е изместване на една цвetoва форма с друга. В началото на вегетацията по тютюневите растения преобладава зелената форма, а розовата доминира през летния период. Полезната ентомофауна, обитаваща колониите на листните въшки е представена от афидофаги от сем. Miridae, Cecidomyiidae и Syrphidae и паразитоиди от сем Aphidiidae. Плътността на афидофагите се увеличава успоредно с плътността на жертвата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Григоров, Ст. Листни въшки и борбата с тях. София: Земиздат, 1980, с. 285.
2. Рашев, Ст., Я. Димитров, Н. Палагачева. 2011. Памукова листна въшка (*Aphis gossypii* Glover) и възможностите ѝ за приспособяване към условията на средата, *Acta Entomologica Bulgarica*, 14(1-2): 56-61.
3. Янкова В., Д. Маркова. 2015. Промени в аберациите на памуковата листна въшка (*Aphis gossypii* Glover) при отглеждане на краставици в оранжерии. Списание за наука „Ново знание“ 4(4): 59-62.
4. Blackman, R. L. 1987. Morphological discrimination of a tobacco-feeding form from *Myzus persicae* (Sulzer) (Homoptera: Aphididae), and a key to New World *Myzus* (*Nectarosiphon*) species. *Bull. Entomol. Res.* 77: 713-730.
5. Eastop V. F. and R. L. Blackman 2005. Some new synonyms in Aphididae (Homoptera: Sternorrhyncha). *Zootaxa* 1089: 1-36.
6. Clements, K. M., B. M. Wiegmann, C. E. Sorenson, C. F. Smith, P. A. Neese, and R. M. Roe. 2000. Genetic Variation in the *Myzus persicae* Complex (Homoptera: Aphididae): Evidence for a Single Species. *Ann. Entomol. Soc. Am.* 93 (1): 31-46.
7. Mcpherson R.M., 1989 Seasonal abundance of red and green morphs of the tobacco aphid (Homoptera Aphididae) on flue cured tobacco in Georgia USA. *Journal of Entomological Science* 24(4): 531-538.

8. Margaritopoulos, J. T., Z. Mamuris, and J. A. Tsitsipis. 1998. Attempted discrimination of *Myzus persicae* and *Myzus nicotianae* (Homoptera : Aphididae) by random amplified polymorphic DNA polymerase chain reaction technique. *Ann. Entomol. Soc. Am.* 91: 602-607.
9. Margaritopoulos, J.T., J. A. Tsitsipis, E. Zintzaras, and R. L. Blackman. 2000. Host correlated morphological variation of *Myzus persicae* (Hemiptera: Aphididae) populations in Greece. *Bull. Entomol. Res.* 90: 233-244.
10. Olivares-Donoso, R., A.J. Troncoso, D.H. Tapia, D. Aguilera-Olivares and H.M. Niemeyer. 2007. Contrasting performances of generalist and specialist *Myzus persicae* (Hemiptera: Aphididae) reveal differential prevalence of maternal effects after host transfer. *Bull. Entomol. Res.* 97: 61-67.

